

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

ПОЛІТИКА ПРОТИ ІСТОРІЇ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ Й ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Глобальне і всепоглинаюче всесвітньо-історичне явище — Друга світова війна стала не тільки об'єктом історіографії. Сама по собі її історіографія та представники останньої проходили “переплавку” в горнилі цієї війни, будучи своєрідним віддзеркаленням складних процесів тієї епохи. Як і Україні, що потрапила в епіцентр Другої світової війни, українській історичній науці та її представникам довелося зазнати безпрецедентних випробувань на міцність, і не тільки внаслідок ідеологічного протистояння, яким була збройна боротьба між СРСР і Німеччиною, а й *modus vivendi* в умовах тоталітаризму.

“Наука історія? Це паспорт на загибель”

У рамках сталінського тоталітарного режиму історіографічний чинник розглядався як вельми придатний засіб політико-ідеологічного впливу на формування народної свідомості у напрямку, необхідному партійному керівництву. Можна без перебільшення констатувати, що серед інших гуманітарних наук і предметів історичним дисциплінам в СРСР було визначено особливе місце та роль. Не забуваймо, що перед тим, як на межі 40—50-х років “великий вождь і вчитель” здійснив переворот у мовознавстві та політекономії, у 30-ті він доклав зусиль до трансформацій вітчизняної історіографії, вбачаючи у ній найнадійніший морально-психологічний інструмент партії.

Не меншу зацікавленість історичною наукою, шкільними та військовими дисциплінами з історії виявляв і потенційний противник СРСР — нацистська партія та її ідеологи, що верховодили у Німеччині, проголошеній “третім рейхом”. Почавши підготовку до війни проти “більшовицької Росії” одразу після приходу до влади, Гітлер та його оточення не приховували, що майбутнє протиборство матиме ідеологічний характер. Ще в травні 1934 р. провідний ідеолог нацистської партії А. Розенберг проголосив, що головна мета фашизму полягає у “безперервній боротьбі з марксизмом аж до остаточного його знищення”¹. Саме на цьому наголошував і Гітлер. Зокрема, на нараді вищого генералітету вермахту 30 березня 1941 р., присвяченій підготовці нападу на Радянський Союз, він заявив, що це — “ідеологічна війна з метою знищення більшовизму”².

Отже, війна між Радянським Союзом і Німеччиною була спричинена зіткненням не тільки непримиренних програмних засад нацистської та комуністичної партій, а й таких само ворогуючих ідеологій і пропагандистських зусиль. Якщо НСДАП метою війни проголошувала встановлення світового панування й запровадження “нового порядку”, що мав ґрунтуватися на “перевагах” арійської чи нордичної (читай: німецької) рас, то ідеологія сталінізму протиставляла їй “торжество комуністичного інтернаціоналізму”. І в тому, і в іншому випадках змагання між протилежними ідеологіями здійснювалося з допомогою історичних знань, історіографії.

У Радянському Союзі, що обрав статус “оточеної фортеці” у ворожому світі капіталізму, життя та діяльність суспільства відбувалися за законами мілітаризованого суспільства. І що б не робилося за мурами цієї “фортеці”, все, практично без винятку, було підпорядковано головному призначенню її мешканців і захисників — зміцненню обороноздатності. Єдина ідеологія, що пронизувала всі ланки суспільного організму, впроваджувала пріоритети збройного захисту інтересів “пригноблених класів” та “єдиної у світі країни робітників і селян”.

Як бачимо, ідеологія була конструкцією, на якій трималося не тільки все суспільне життя, але й “свята святих” — обороноспроможність країни. Історичним знанням, що становили фундаментальні засади ідеологічної роботи, правляча партія незмінно приділяла першочергову увагу. З одного боку, це було вагомим плюсом, бо історики, науковці і викладачі, що перебували на обліку в агітпропах партійних органів, вважалися “підручними партії”, наближеними людьми і, отже, мали певні суспільні переваги. Але, з другого, — причетність до історичних дисциплін мала великий мінус: історики були, по суті, простим придатком партії, виконавцями волі і задумів не тільки вищих партійних ідеологів, а й їхнього апарату. Їм забороняли виявляти будь-яку індивідуальність, нестандартні прийоми у творчості, власне бачення предмета дослідження. Істориків цілком стосується спостереження де Голля під час його відвідин СРСР у 1944 р.: “Системою особистість кожного затушувалася як живопис у сірих тонах”.

Якої б високої професійної кваліфікації не набув радянський історик, він змушений був неухильно керуватися сталінською формулою: “Історик починається з того моменту, коли на нього звертає увагу партія”. Отже, його діяльність зводилася до ілюстрування марксистських постулатів у сталінському тлумаченні або рішень партійних з’їздів чи конференцій. У театрі абсурду, яким була ідеологія часів сталінізму, історики перетворилися на акторів, котрих режисери-постановники, директивні інстанції змушували грати ту роль, яку їм було визначено, та ще й під невиспущим наглядом всюдисущих органів держбезпеки.

Мобілізація більшовиками (передусім у пропагандистських інтересах) історичних знань у дослідницькій і викладацько-популяризаторській формах набула значних масштабів одразу після Жовтневої революції. У 20-ті роки в історичній науці СРСР утвердилася т. зв. “школа Покровського”. Віддзеркалюючи поширену на той час концепцію всесвітньої пролетарської революції, праці М.Н. Покровського та його послідовників ґрунтувалися на далекій від реального історичного процесу соціологічній схемі, коли історія народу зводилася лише до класової боротьби, інакше кажучи, набувала суттєвого чинника у воєнних зусиллях “єдиної в світі країни робітників та селян”.

З утвердженням диктатури Сталіна та його курсу на прискорене будівництво соціалізму в одній країні, тобто в СРСР, за умови пріоритетної

ролі російського народу у “союзи братніх республік” виникла й потреба в коригуванні концептуальних засад в історіографії. І навряд чи було випадковим, що саме у розпал “великого терору”, в серпні 1937 р., в газеті “Правда” опубліковано постанову журі урядової комісії щодо результатів конкурсу на кращий підручник для 3—4 класів середньої школи з історії СРСР.

У цьому, на перший погляд, “рядовому” документі було викладено суть переорієнтації у галузі вітчизняної історії, що відповідала б новим історичним цінностям і сталінському політичному курсові в умовах наростання фашистської агресії та небезпеки виникнення нової світової війни. Постанова журі націлювала істориків на те, щоб до числа суб’єктів історії СРСР слід відносити, крім російського, також інші народи, “поневолені царською монархією і визволені від національного гніту Великою Соціалістичною революцією”³.

За задумом авторів постанови, очолюваних Сталіним, така теза мала сприяти зміцненню внутрішньополітичної ситуації в багатонаціональній країні. У зв’язку з цим вносилися суттєві корективи у виклад корінних питань історії цих народів, а саме в оцінки національно-визвольної боротьби та їх взаємини з Росією. Було над чим замислитися й українським історикам. Адже у постанові критикувалося положення про те, що “факт переходу України під владу Росії розглядається авторами як абсолютне зло, поза зв’язком з конкретними історичними умовами того часу”⁴. Визнавалося за доцільне тлумачити “перехід України під владу Росії” як “найменше зло” порівняно з альтернативою бути поглиненою панською Польщею і султанською Туреччиною.

Сталінські “кульбіти” в історіографії, супроводжувані масовими політичними репресіями, призвели до остаточної наукової деформації історичної думки в СРСР, підпорядкування її політичним, кон’юнктурним запитам*. Штучне нагнітання атмосфери невпевненості і страху в середовищі істориків справило деморалізуючий вплив не тільки на досвідчених учених та викладачів, але навіть дезорієнтувало молоді кадри науковців. “Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті, — писав О.П. Довженко у своєму щоденнику. — Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія — це паспорт на загибель”⁵.

Переорієнтація головних координат історичної науки відбувалася і в Україні. І були вони неоднозначні. Саме в цьому контексті слід розглядати утворення на базі споріднених установ спеціального закладу для вивчення історії України — Інституту історії України Академії наук УРСР. Щоб правильно оцінити цю подію, слід урахувати, що протягом тривалого часу суто українська історія, нехай не офіційно, не відкрито, вважалася, як зазначив той же О. Довженко, “чимось забороненим, ворожим, контрреволюційним”⁶.

* Історичні моделювання Сталіна мали практичне державотворче призначення. СРСР він сприймав як могутній моноліт, що здатний не тільки протистояти зовнішній загрози, а й бути гегемоном світової політики. Відомий діяч Комінтерну Георгій Димитров у своєму щоденнику наводив такий вислів Сталіна на банкеті у Кремлі 7 листопада 1937 р.: “Ми об’єднали державу таким чином, що кожна частина, яка була б відірвана від спільної соціалістичної держави, не тільки завдала б збитків останній, але не змогла б існувати самостійно і неминуче потрапила б у чужу кабалу. Тому кожен, хто намагається зруйнувати цю єдність соціалістичної держави, хто прагне до відокремлення від нього окремої частини і національності, він — ворог, заклятий ворог держави, народів СРСР. І ми будемо знищувати кожного такого ворога, ... ми будемо знищувати весь його рід, його сім’ю” (Совершенно секретно (Москва). — 1990. — № 12. — С. 19).

Сам по собі факт появи спеціалізованої науково-дослідної установи з історії України давав певні шанси на збереження, хоч і у деформованому вигляді, хоч і захарашеної більшовицькими догмами, але все ж історичної пам'яті українського народу. Отже, з відходом від постулатів “школи Покровського” в українських істориків немовби з'явилися можливості для поглибленої розробки корінних проблем історичного процесу не взагалі, а суто українських.

Історики — глашатаї воюючого народу

Останні перед Великою Вітчизняною війною роки науковці-історики, зосереджені переважно в Інституті історії України АН УРСР, розгорнули активну дослідницько-публікаторську діяльність. Основною працею творчого колективу вчених стала підготовка “Нарисів з історії України”, кілька випусків яких побачили світ. У них подавався системний погляд на історію України XIV—XVII ст., звичайно, з позицій нових концептуальних орієнтирів.

Дещо розв'язував руки науковцям у цьому пошуку новий зовнішньополітичний курс сталінського уряду. Напередодні нападу Німеччини на СРСР партійно-ідеологічний апарат поряд із спробами адаптувати до тогочасних зовнішньополітичних реалій громадську думку, спантеличену укладанням радянсько-німецького пакту 1939 р., вживав заходів для вироблення ідеологічної моделі, придатної для воєнного часу. Наслідком цих зусиль була поява своєрідного гібрида, що поєднав основоположні тези сталінізму й національно-патріотичні цінності з акцентацією на російську історію та вагому світову роль Російської держави*.

Від радянських ідеологічних цінностей місток перекидався до глибин вітчизняної історії. Підкреслювалося, що держава нового типу — Радянський Союз — посідає особливе, авангардне місце у світі тому, що своїм корінням пов'язана з гегемонізмом Російської імперії. Відповідно, родовід “радянського патріотизму” виводився від російського. Виходило, що його СРСР успадкував від Росії і її ворогів — іноземних загарбників, а також одноплемінників і віковічних друзів — слов'ян. В одному з виступів перед суспільствознавцями начальник управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александров навіть різко критикував істориків за недооцінку історичного значення національної самосвідомості⁷. Цей виступ відбивав реальну ситуацію: дух інтернаціоналізму в країні став нібито “в'янути”, а натомість стимулювалися національно-патріотичні почуття.

Повною мірою це знайшло вияв в Україні. Страх перед репресіями і утисками, бажання будь-яким чином засвідчити свою лояльність владі штовхали подеколи навіть видатних учених на, м'яко кажучи, не зовсім

---

* Суть переорієнтації в ідеологічному житті та відповідній роботі партійного апарату відразу була помічена нацистським керівництвом, яке уважно придивлялося до сильних та слабких місць майбутнього противника. У серпні 1939 р., якраз напередодні укладення радянсько-німецького пакту, міністр закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентроп у бесіді з повіреним у справах СРСР у Берліні Г.О. Астаховим висловив точку зору нацистського керівництва з цього приводу: “Здається, в СРСР останніми роками посилюються національні засади за рахунок інтернаціональних, і якщо це так, то це, цілком природно, сприяє зближенню СРСР і Німеччини. Різко національний принцип, покладений в основу політики фюрера, перестає у такому разі бути діаметрально протилежним політиці СРСР” (Б е з ы м е н с к и й Л е в. Гитлер и Сталин перед схваткой. — М., 2000. — С. 2701). Отже, не виключено, що створена Сталіним нова ідеологічна ситуація мала на меті, крім іншого, “угноїти ґрунт” для зближення СРСР з “третім рейхом”.

зважені вчинки і заяви. Коли на зборах співробітників Інституту історії України, проведених у зв'язку з початком радянсько-фінської війни, обговорювалася резолюція, де зазначалося, що вчені “всі, як один, підуть на боротьбу з білофінами”, семидесятирічний академік А.Ю. Кримський вніс поправку: “Треба сказати, що й малі, і старі, сімдесятирічні, з великою радістю підемо на захист соціалістичної батьківщини в лави нашої Червоної Армії”⁸.

З початком Великої Вітчизняної війни складні глибинні ідейно-політичні процеси, що відбувалися в історичній науці та історико-популяризаторській роботі, підпорядкованих тогочасному ідеологічному контексту, безпосередньо позначилися на діяльності істориків України. Вони взяли активну участь в обороні Києва і Одеси, Харкова і Ворошиловграда, інших міст. Активізувалися виступи у пресі — як місцевій, так і фронтовій, зі статтями про історію героїчної боротьби слов'янських, серед них українського, народів проти іноземних поневолювачів виступали відомі вчені. Архівісти, музеєзнавці влаштовували виставки з антифашистською тематикою.

Теми історії визвольної боротьби українського народу завжди вважалися пріоритетними у проблематиці Інституту історії України. Тому певні корективи, внесені у концепцію творчих планів науковців у зв'язку з початком визвольної, справедливої війни, не потребували їх докорінної зміни. Інститут історії України, перейменований на Інститут історії та археології АН УРСР, було евакуйовано в Уфу (Башкирія). Як і до війни, він зберігав статус і виконував функції центральної наукової установи у галузі історії.

Не припинялася розпочата ще в Києві робота над чотиритомними “Нарисами з історії України”, перший том яких також вийшов в Уфі 1943 р. Знаменною подією стало також створення науково-популярної праці “Історія України”, що побачила світ в Уфі у 1942 р., і перевиданої у Канаді 1943 р. Чи не вперше в радянській історіографії в цих книгах розповідалося про ратні подвиги волелюбного українського народу, що протягом кількох століть стримував зазіхання на свої землі польських і турецько-татарських агресорів. Незважаючи на вкрай складні умови роботи в евакуації, передусім брак архівів, наукової літератури, незадовільну видавничу базу, некомфортні побутові умови, історики відчували себе глашатаями воюючого народу і виявилися справжніми патріотами Вітчизни. Вони невтомно працювали, друкуючи брошури з серії “Наші великі предки”, численні газетні та журнальні статті.

Як і в довоєнні часи, в історичних працях переважала проблематика українського середньовіччя. Але зміст, форма викладу матеріалу зазнали суттєвих новацій. По суті, вперше в радянських умовах на патріотичній хвилі приділено значну увагу життю та діяльності таких звитязців, відважних синів України, як Петро Сагайдачний, Іван Сірко, Максим Кривоніс, Семен Палій, Олекса Довбуш, Іван Гонга та інші. Активно друкувалися, використовуючи для цього будь-яку можливість, М.Н. Петровський, М.А. Рубач, К.І. Стецюк, В.А. Дядиченко, Ф.Є. Лось, М.І. Супруненко, К.Г. Гуслистий та інші науковці Інституту історії та археології АН УРСР, А.О. Введенський, І.Д. Бойко, О.К. Кошик, Ю.Я. Білан, С.А. Семенов-Зусер з Об'єднаного українського університету у Кзил-Орді, К.П. Добролюбський, А.Г. Готалов-Готліб, С.Я. Боровий, С.М. Ковбасюк з Одеського державного університету у Байрам-Алі та інші.

Творча ініціатива знаходила втілення і в ґрунтовних проектах, розрахованих на далеку перспективу. Саме в Уфі науковцями Інституту історії та археології було започатковано “Наукові записки”, перший том яких ви-

йшов у 1943 р. У передмові до нього говорилося, що це початок видання друкованого органу, присвяченого проблемам історії українського народу. Як писав у рецензії на “Наукові записки” академік В.І. Пічета, праця відзначалася різноманітністю тем і багатством змісту⁹.

Нового імпульсу набула у працях воєнного часу ключова тема взаємовідносин України та Росії в XVII ст. Як відомо, у 20—30-х роках приєднання України до Росії і особа Богдана Хмельницького оцінювалися (за Покровським) суто негативно — як антиукраїнський союз українських та російських феодалів, а гетьман — як зрадник і запеклий ворог українського народу¹⁰. Тому як знаменна подія у громадському житті, що давала надію на дальші переоцінки та зрушення в осмисленні історичного минулого, було зустрінуте урочисте відзначення у серпні 1942 р. в Уфі, Кзил-Орді, Саратові 285-х роковин з дня смерті цього видатного сина України.

В 1943 р. у спеціальному зверненні до Сталіна Хрущов за поданням Президії АН УРСР просив дозволу гідно відзначити 290-ту річницю “возз’єднання” (вперше вживалося таке визначення) України з Росією. Він звертав увагу на “шалену антиісторичну агітацію проти об’єднання українського та російського народів, котру проводили в Україні німецькі фашисти та українсько-німецькі націоналісти”¹¹. Головною метою святкування було роз’яснення ролі російсько-української єдності для долі цих народів. Хрущов наголошував, що вказана подія відзначатиметься вперше за роки Радянської влади. Як реагував Сталін на цей лист — невідомо. Але справа, зрештою, полягала не в цьому, а в появі нових концептуальних координат у поглядах на кардинальну проблему історії України.

Свідченням здатності істориків оперативно перебудувати свою творчу лабораторію відповідно до вимог воєнного часу був вихід 1942 р. в Уфі збірника статей “Боротьба українського народу проти німецьких загарбників”. У ньому в основному на газетних матеріалах було показано спільну героїчну боротьбу українського і російського народів проти іноземних загарбників протягом тривалого часу.

Велике значення тоді надавалося вивченню поточних подій Вітчизняної війни. На початку 1942 р. в Академії наук УРСР створено спеціальну групу, що перетворилася згодом в установу — Комісію з історії Великої Вітчизняної війни при Президії АН УРСР. Її метою стало збирання, систематизація й вивчення відповідних документів та матеріалів. Велася також робота щодо складання хронології і літопису Великої Вітчизняної війни.

50 книг, брошур, збірників статей тиражем понад півмільйона примірників, більш як 150 наукових та науково-популярних розвідок у періодичній пресі — такий далеко не повний доробок істориків України за час роботи у тилкових районах СРСР, починаючи з 1943 р.¹²

Долаючи побутові незгоди і труднощі роботи на чужині, евакуйовані історики зуміли йти в ногу з життям, почувати себе, як тоді казали, “гвардійцями тилу”, відгукуючись на найпекучіші запити воєнного часу*.

* У зовсім іншому становищі опинилися колеги евакуйованих у радянський тил істориків — ті, хто перебував на окупованій фашистами території. В умовах, коли фактично не діяли вузи і наукові установи, вони виявилися, по суті, не потрібними як фахівці, змушені були задовольнятися випадковими заняттями, далекими від справжньої науки. У червні 1943 р. київський міський голова Л. Форостівський “у зв’язку з тим, що багато установ і осіб звертаються з запитом про те, чи дозволено офіційно вживати емблему і тризуб на печатках, окремих листах тощо”, утворив комісію із спеціалістів-істориків, що вивчала це питання (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 33, спр. 117, арк. 12—30). Комісія у складі професорів О.П. Оглоблина (голова), С.М. Драгоманова, Н.Д. Полонської-Василенко та інших визнала єдино доцільним та історично виправданим збереження як символіки тризуба. Але таке рішення йшло в розріз із антиукраїнською політикою оку-

Підкреслено патріотичний зміст, публіцистичний з елементами ліризму виклад, неприхована туга за далекою, але рідною Україною, співчуття жакливій долі українського народу під ярмом фашистських поневолювачів, гордість за його героїчну визвольну боротьбу — усе це притаманне написаним в роки евакуації працям істориків. Але не всі на це адекватно реагували. Знаходилися запопадливі ревнителі псевдоінтернаціоналізму, які природні патріотичні почуття тлумачили як націоналістичні, а отже, антирадянські прояви.

І вже у розпал війни намітилася тенденція “пошуку відьом” — так званих “українських буржуазних націоналістів” серед марксистських за світоглядом українських інтелектуалів у радянському тилу. В листопаді 1942 р. Ю.І. Яновський із занепокоєнням писав з Уфи секретарю ЦК КП(б)У з пропаганди та агітації К.З. Литвіну: “Мені сказав М. Петровський з болем і гіркотою той вираз, який він чув в стінах академії: “Український націоналізм сприймається під час війни за патріотизм, але нічого, після війни ми з ними порахуємося”¹³.

І це не були марні погрози. Ілюзії “нових віянь” в ідеологічному житті вплинули передусім на інтелігенцію у тилкових містах, у тому числі на тих, хто був евакуйований з України. Партійні інстанції тилкових районів, як і до війни, продовжували пильнувати у творчих колах за “проявами націоналізму” і небезпечного “вільнодумства” взагалі, здатних, на їх думку, підірвати обороноздатність країни і Червоної армії. Кожне необережне слово українських інтелігентів, сказане у розпачі, під впливом невдач Червоної армії на фронтах, або внаслідок важких умов життя в евакуації, негайно бралось на замітку і періодично у спеціальних повідомленнях керівництва держбезпеки доводилося до відома секретарів ЦК КП(б)У.

Як з’ясувалося завдяки нещодавно відкритим архівним фондам, незважаючи на вкрай тяжку війну, навіть на критичні ситуації на фронтах, невсипущі органи держбезпеки не дрімали у тилкових районах країни. Наприклад, тенета держбезпеки було широко розкинуто у штабі української науки — АН УРСР. А потрапляли до них дуже різні, часом далекі від політики, більше того, патріотично налаштовані люди, комуністи. Вболіваючи за долю Вітчизни, вони не могли не приховати тривогу за стан справ на фронті і в тилу. Той, хто мав необережність прокоментувати газетне повідомлення або радіоінформацію крізь призму власного бачення, завдяки всюдисущим “стукачам” і сексотам поповнював нескінченні реєстри “антирадянських націоналістичних елементів”, за якими “встановлювався нагляд”.

Були серед таких й історики. Не зміг приховати тривогу за стан справ на фронті і в тилу науковець з Інституту історії та археології України В.А. Дядиченко. На початку жовтня 1943 р. у розмові з котримсь зі своїх знайомих, який виявився гебітським інформатором, він мав необережність відвести душу: “Минулого року багато хліба й овочів залишилося на ланах і загинуло. Таке само становище назріває і тепер. Робочих рук бракує, коней немає, погода несприятлива. Минулого року це було півбіді, а коли те саме трапиться цього року, становище буде загрозливим. Хто буде воювати та й хто зможе воювати голодним? Уже тепер червоноармійцям

паційних властей і, зрештою, залишилося на папері. Така сама доля спіткала й інші починання істориків. Адже окупанти в усьому бачили прояви нелояльності й опору. Влаштовану в 1943 р. у Києві директором Музею-архіву переходової доби О. Оглоблиним виставку було заборонено через те, що в ній належним чином не проводилася ідея визнання фашистського окупаційного режиму єдиною законною владою в Україні. Єдине, що було “в ціні” у гітлерівців, — це “історичні” опуси про німецьку колонізацію, культуртрегерську роль німців в Україні тощо.

знизили норму до 500 грамів, а це недобрий симптом. Пройдіться по базару, і ви побачите, що червоноармійці купують хліб або міняють речі на хліб. Значить, хліба їм не вистачає, це — погана ознака... А коли настане весна, тоді вони мінятимуть зброю на хліб”.

Підсумовуючи цей тверезий і точний аналіз становища в тилу країни, В.А. Дядиченко сказав: “Я не передрікаю нашої загибелі, та коли не буде ніякого зрушення на заході з другим фронтом, буде жахливо”¹⁴. Ці “небезпечні” висловлювання потрапили до спецповідомлення наркома держбезпеки УРСР першому секретареві ЦК КП(б)У М.С. Хрущову (його обов’язки в 1942—1943 рр. виконував другий секретар ЦК Д.С. Коротченко). Науковця було взято “під нагляд”.

Та сама доля спіткала і його колегу з того ж таки “крамольного” інституту — Ф.Є. Лося, який не вірив “у можливості нашої перемоги”. У жовтні 1943 р. він сказав “жахливі” слова: “Якщо німці зупиняться взимку на Волзі, то в нас не вистачить сил повести проти них наступ. Навесні вони продовжать свої наступальні дії і можуть вдарити по Уралі, розчленувати нашу країну, і тоді нам доведеться переходити на партизанську війну”¹⁵.

Міркуванням українських науковців був притаманний широкий погляд, самостійність політичних оцінок державних проблем. А це — свідчення того, що суть складних ситуацій вони розуміли нерідко краще, ніж деякі тогочасні державні мужі. І логічний наслідок: були втягнуті у диявольське павутиння інтриг і доносів відлагодженого провокаційного механізму сталінської поліцейщини.

Сталінський ідеологічний контрнаступ

Є підстави вважати, що відправним пунктом в орієнтації на затискування національно-патріотичних моментів у діяльності творчої інтелігенції став інцидент, пов’язаний з доповіддю М.Т. Рильського “Київ в історії України”, зробленій на зборах евакуйованої інтелігенції з приводу визволення Києва від фашистів, надрукованої українською пресою у радянському тилу (Радянська Україна. — 10 грудня 1943 р.). Зупиняючись на основних віхах історії Києва, доповідач віддав належне працям історіографів минулого М. Грушевського, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Максимовича, О. Лазаревського, затаврованим на той час як “буржуазно-націоналістичні історики”. В незвичайній, деполітизованій, спокійній манері Рильський об’єктивістськи виклав драматичні сторінки історії основного міста України, утримавшись від характерних для історіографії тих часів непомірних вихвалянь героїв і нещадних паплюжень антигероїв.

У написаній на замовлення ЦК КП(б)У закритій рецензії на цю доповідь відомий в ідеологічних колах професор філософії Ф. Єневич докопався, що Рильський ігнорує роль більшовизму на Україні, “починаючи з моменту його появи до наших днів”. На думку Єневича, Рильському притаманні “серйозні вади в ідейній спрямованості”, знання марксизму-ленінізму та вживанні його на практиці¹⁹. Йому інкримінувалися “помилкові твердження” на кшталт “Київ та Україна були творцями російської культури”, а радянська культура України “є продовженням духовної культури XVII ст.”¹⁷.

“Нестандартна” доповідь М. Рильського викликала певне замішання серед ідеологічних працівників, які були зорієнтовані на чергове теоретичне “уточнення” сталінської національної політики. Доповідь було прийнято як диверсію, підкоп під “свята святих” — марксизм-ленінізм. За та-

ких обставин навіть “зубодробильна” рецензія Ф. Єневича виглядала ліберальною. Ще більш ідеологічно загартований партійний працівник і початкуючий критик Л. Новиченко назвав рецензію “поверховою та неповною”.

Отож, вирішили на прикладі Рильського добряче відшмагати українських “вольтер’янців”. Реєстр збочень поета був убивчий. Виявилось, що він взагалі проігнорував роль ленінізму, більшовицької партії у політичному, економічному та культурному перетвореннях в Україні, “змазував” значення дружби народів, приховував рятувальну для України місію Росії і великого російського народу тощо. Шокуюче враження від доповіді Рильського не минуло навіть через три роки, коли секретар ЦК КП(б)У з ідеології К.З. Литвин підкреслив, що на неї зреагували у ЦК КП(б)У і Рильський заслуговує “дійової критики в пресі”¹⁸.

Що ж спричинило цей черговий виверт ідеолого-політичних інстанцій? Як зазначалося вище, у складній передвоєнній обстановці, а також у найважчий, перший період війни проти Німеччини Сталін з огляду на необхідність зміцнити моральний дух народу, підірваний хибною внутрішньою та зовнішньою політикою, був змушений відмовитися від поширених у 20—30-ті роки історіографічних нормативів, орієнтованих на класові, соціальні цінності, що витісняли традиційні, національні.

Перемоги Червоної армії і вигнання фашистів з захоплених ними територій супроводжувалися вибухом патріотичних почуттів народу, зміцненням громадянської свідомості, самоповаги, гідності, схильності до незалежних суджень, нестандартних політичних оцінок. Ці, по суті, новонабуті в умовах воєнної епохи мислячою частиною суспільства риси суперечили пануючій в усіх сферах життя народу, в тому числі духовній, тоталітарній командно-адміністративній системі й супутному їй бездумно-беззаперечному підкоренню кожного громадянина бюрократичним інстанціям, що покладалися на мудрість та безапеляційну правоту “вождя і вчителя” — Сталіна. На фоні воєнних перемог виникла загроза для стабільності ідеологічної монополії партії.

З огляду на порушення балансу в стані умів, можливість неконтрольованого формування вільнодумства у середовищі інтелектуалів, що виходило за рамки більшовицького конформізму, у керівній верхівці наростала протидія цим процесам. Вона набувала, звичайно ж, потворних форм, коли неканонізоване розкриття патріотичної теми тлумачилося пильними охоронцями ідеологічних засад як націоналізм, а нестандартна подача інтернаціоналістських сюжетів — як космополітизм.

Вже у розпал війни сталінське керівництво дійшло висновку про необхідність негайного наведення “порядку” в умах, аж до оголошення вирішального бою будь-яким хитанням і ухилам, “вправління мізків” (улюблений вислів Берія) інтелігентам, які відбилися від рук. Дедалі більшого поширення набув метод навішування ярликів “безідейності”, “формалізму”, “антинародності” тощо.

Було ще одне міркування, на якому всіляко наголошували партійні ідеологи: фактор зовнішнього впливу. По-перше, десятки мільйонів людей, перебуваючи на окупованій території, зазнавали, незалежно від їхнього бажання, впливу діаметрально протилежної, хоч також як і сталінська, тоталітарної ідеології гітлеризму. По-друге, мільйони людей, одягнувши військову форму, уперше за роки радянської влади, переступивши “священні кордони” буржуазної Європи, тривалий час перебували в інших країнах, де мали змогу ознайомитися з далеким від соціалістичного устрою суспільним і господарським ладом, життям та побутом їх народів.

Вже на початку 1944 р. секретар ЦК КП(б)У з ідеології К. Литвин вказував на загрозливі тенденції, наголошуючи, що ворог, “будучи на нашій території, не сидів, склавши руки, що він проводив антирадянську пропаганду в масах нашого народу і неправильно було б недооцінювати це”¹⁹.

Подібні занепокоєння висловлював і член політбюро ЦК КП(б)У, заступник голови РНК Д.З. Мануїльський: “Мільйони наших людей — робітники, селяни, інтелігенція зіткнулися віч-на-віч з цим капіталістичним світом, і це зобов’язує нас мобілізувати усі наші сили для упертої боротьби проти капіталістичного світу... У нас немає гарантії від проникнення чужих нам ідеологічних впливів з-за кордону. З деякими рецидивами цих впливів ми вже зустрічаємося”²⁰. Особливу тривогу партійних керівників викликали непоодинокі факти, коли люди “захоплюються закордонними дрібничками і вихваляють капіталістичну систему господарства”²¹.

Партійне керівництво одразу відчувало небезпечні тенденції в ідеологічній обстановці в суспільстві й не залишилося байдужим до них. К. Литвин буквально калатав у дзвони: “Багато є шляхів проникнення до нас буржуазної ідеології, що осідає у свідомості наших людей”²².

Реконструюючи одну з найскладніших диспозицій на “ідеологічному фронті” під час Другої світової та Великої Вітчизняної війн, можна тільки дивуватися, як спритно Сталін, якого обставини змусили змінити з тактичних міркувань основні пропагандистські пріоритети, використав таку “козирну карту”, як великоруський патріотизм, що нерідко межував з шовінізмом. Звичайно, Сталін не помилявся, вважаючи, що в критичній ситуації воєнного часу основною силою, яка може врятувати країну, є найчисленніший серед народів СРСР — російський, який дістав з вуст “вождя” титул їхнього “старшого брата”. “Звідси ж, — пише А. Авторханов, — і зовсім новий етап у національній політиці партії. Стара політика боротьби з великоруським шовінізмом визнається пройденим етапом, а боротьба з місцевим націоналізмом оголошується актуальним і перманентним завданням партії”²³. Отже, померклі ідеали світової революції змінювалися новими ідеологічними цінностями — відроджувалися великодержавницькі імперські засади. Ініціатором цієї переорієнтації був Сталін*.

Зрушення у бік русифікаторських пріоритетів національної політики і пропагандистської роботи ВКП(б) давалися знаки вже наприкінці 1941 р. А в 1942 р. зміни почали стосуватися кадрових питань. Нещодавно було опубліковано доповідну записку управління агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) від 17 серпня 1942 р. “Про добір і висунення кадрів у мистецтві”, підписану начальником управління Г.Ф. Александровим. У ній вперше за роки радянської влади наголошувалося на засиллі “іногородців” у цій галузі культури, підкреслювалася необхідність оновлення керівних кадрів в установах мистецтва, виховання та висунення на ці посади митців російської національності²⁴. Зрозуміла річ, оновлення кадрів стосувалося не тільки мистецтва...

Отже, успіхи на радянсько-німецькому фронті й перехід Червоної армії у рішучий контрнаступ стали підставами для не менш рішучого переходу в контрнаступ ідеологічний, метою якого було дальше утвердження авторитарної влади “вождя” і тоталітарного режиму в цілому. І в цьому

---

* Всіляко заохочуючи новий ідеологічний курс, “вождь” навіть себе, грузина, подавав за “росіянина грузинського походження”. Він, наприклад, розхвалив відомого артиста О. Дикого за те, що той, виконуючи роль Сталіна у спектаклі Малого театру, не імітував грузинського акценту і цим показував, що, мовляв, “товариш Сталін належить російському народові й великій російській культурі” (Родина. — 1989. — № 12. — С. 53).

черговому, “одинадцятому”, сталінському ударові, що наче доповнював знамениті “десять сталінських ударів” на фронті, особливо важливим плацдармом вважалася Україна. Тут, на думку партійних ідеологів, “добряче попрацювала фашистська пропаганда”. До того ж, могли справляти вплив на населення небезпечні для комуністичної ідеології ідеї національно-визвольної боротьби, що вирували у західних областях республіки. Ось як образно виклав погляд ідеологів КП(б)У на політичну обстановку в Західній Україні письменник і державний діяч М.П. Бажан: “Зараз ми вступаємо в район України, найбільш нашпигований вогневими точками, опорними пунктами ворога. Ці опорні пункти дуже глибоко зариті, мають різноманітні форми”. І далі: “Боротьба з українським націоналізмом має бути зараз, особливо у західних областях, досить гострою і напруженою, до якої нам треба готуватися добре, щоб бути всеозброєними”²⁵.

Пошук “хлопчиків для побиття”

З огляду на особливу обстановку в Україні в епіцентрі нового удару по ідеологічних ворогах опинилася єдина науково-дослідна установа історико-народознавчого профілю — Інститут історії України АН УРСР. Вперше роботу інституту безпідставно було піддано гострій критиці в травні 1944 р., невдовзі після його повернення до Києва. За завданням управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У згаданий вище впливовий в ідеологічних колах марксистсько-ленінський філософ професор Ф. Єневич підготував розгорнуту довідку “Про недоліки в роботі Інституту історії України АН УРСР”.

Професор-ортодокс почав здалеку, заглибившись в історію створення цієї установи. За його версією, вона сформувалася з тих інституцій, де “майже панували Грушевський зі своїми послідовниками і прибічниками”. У довідці було об’єднано Грушевського і Яворського, Студинського і Дорошенка, які, нібито, “намагались монополізувати фронт історичної науки на Україні”. Багатозначно підкреслювалося, що саме з цієї групи вийшов професор Оглоблин, “який ще в перші роки радянської влади видав свою книгу, що починалась критикою Леніна, а після вступу німців в Київ у 1941 р. був призначений бургомістром Києва”. Разом з цією групою націоналістичних істориків, за Єневичем, діяли такі “буржуазні націоналісти”, як Скрипник і Затонський, забезпечуючи своїм впливовим в уряді становищем їхню шкідницьку діяльність.

У довідці “червоною ниткою” проходило, що й досі в Інституті історії “окопалися” українські буржуазні націоналісти, а оскільки “український буржуазний націоналізм не має нічого спільного саме із всім народним, українським, то і безплідною була діяльність цього колективу”. Далі автор довідки давав розгорнуту критику основних положень Грушевського та його школи, протиставляючи їм відомі “зауваження” Сталіна, Жданова і Кірова на конспекти підручників з історії і особливо “Короткий курс історії ВКП(б)”. Вчені інституту, на думку Єневича, лише створили ґрунт для написання праць з “наукової історії України”, але “наукової історії України, навіть наукової історії її окремих періодів, немає”. Ф. Єневич пояснив це “емпіричним підходом до історії України”²⁶. Висновок, що завершував довідку, був невтішний: уся робота інституту вимагає докорінної перебудови.

Маючи такий “авторитетний” документ, ЦК партії дістав усі підстави для “наведення порядку” в Інституті історії України АН УРСР. Хоча в ньому у роки війни вдалося зберегти ядро наукового колективу, умови для

творчої роботи були несприятливими і не тільки через труднощі воєнного часу — переїзди, невлаштованість.

Вадою колективу інституту ще з довоєнного часу була обстановка незлагоди й групівщини. У складному становищі опинився і його керівник М.Н. Петровський. На відміну від своїх попередників, він був досвідченим і досить відомим науковцем, доктором наук, професором, а з 1945 р. — і членом-кореспондентом АН УРСР. Але як директор, організатор діяльності складного, навіть примхливого творчого колективу не завжди виглядав “на рівні”. Не змігши стати над далекими від науки пристрастями і колізіями, навіть сам нерідко втягуючись у них, він цим об’єктивно сприяв нездоровій обстановці в установі.

Про це свідчив лист М.Н. Петровського президенту АН УРСР, написаний ним у лютому 1943 р., перед від’їздом автора у складі лекторської групи ЦК КП(б)У на Південно-Західний фронт. У листі, що нагадував заповіт (адже його автор відбував на фронт), з одного боку, і скаргу — з другого, М. Петровський давав таку характеристику колективу в цілому й окремим співробітникам: “В цій війні ... особовий склад Інституту історії України АН УРСР не весь виявився на належній височині”. Згадувалися і “німецький шпигун” історик М. Марченко і знову ж таки О. Оглоблин як колабораціоніст. “В інституті є їх агентура, яка проводить політику на зрив наукової роботи”. З огляду на воєнно-політичну кон’юнктуру Петровський твердив, що праці про братерство українського і російського народів навмисно “тлумачилися як антимарксистські”, “свідомо розхитувалася трудова дисципліна” тощо ²⁷.

Треба визнати, що знаний учений, М. Петровський не користувався надійною репутацією керівника ні в колективі, який очолював, ні в директивних інстанціях. Органи держбезпеки, які уважно стежили за кожним науковцем АН УРСР, а провідними, тим більше істориками, цікавилися особливо, подали у ЦК партії таку характеристику на М. Петровського: “Походить з сім’ї священика. Закінчив духовну семінарію. Підтримував зв’язки з націоналістично настроєними елементами. У 1938 р. за націоналістичну діяльність арештований. Був близький до Грушевського: в своїх працях протягував націоналістичні тлумачення, негативно ставився до колгоспів”... А далі: “Авторитетом не користується” ²⁸.

Таку нищівну характеристику вченого є підстави тлумачити як ознаку того, що М. Петровський був людиною аполітичною, а отже, в очах гебістів не міг бути позбавлений комплексу антирадянщини, а відтак не мав підстав здобути належний авторитет у колективі, довір’я відповідних інстанцій. Партійні колеги, інколи безтактно, давали це відчуття своєму директорові. Так, в останній рік директорства Петровського його попередник С.М. Білоусов іронізував у колі співробітників: “От у нас останнім часом поширилася така думка, що професор Петровський став марксистським істориком” ²⁹.

І все ж у найважчі в історії установи роки професор Петровський залишався на посаді директора. Пояснювалося це тим, що людина “непролетарського” походження ще й з “плямами” у біографії, очевидно, влаштувала “директивні органи”, що користувалися можливістю безперешкодно маніпулювати таким керівником.

Відчуваючи “недоліки” власної біографії і нетривке становище, М. Петровський, у свою чергу, намагався компенсувати це завзятим викриттям “ворогів”. Різко, навіть демонстративно він нападав на “українських буржуазних націоналістів”, твердячи, що вони тільки іменувалися українськими націоналістами, але “насправді були зрадниками, для яких

не існувало таких питань, як батьківщина, національна гордість..., осканьданими бандитами, які продали свою душу, втратили почуття поняття про батьківщину, любов до рідної землі”³⁰. Такі виступи професора Петровського, звичайно, підтримував ЦК КП(б)У³¹.

Але це не означало, що найвища у республіці партійна інстанція була задоволена діяльністю керованої нею установи. Наступник К.З. Литвина на посаді секретаря ЦК з ідеології І.Д. Назаренко твердив: “Передусім я мушу прямо сказати, що і колектив інституту історії, і партійна організація його фактично зайняли пасивну позицію щодо того, над чим працює КП(б)У в галузі ідеології... Немає нам чого публікувати з праць інституту, бо нічого немає”³².

Не чекаючи закінчення війни, ЦК КП(б)У за вказівками ЦК ВКП(б) почав “наводити порядок” у сфері ідеології, передусім в історичній науці. І звичайно ж, об’єктом особливо пильної уваги продовжував залишатися все той же Інститут історії України АН УРСР, що у березні 1944 р. був реєвакуйований до Києва. В останні воєнні та перші повоєнні роки у ньому було зосереджено основні сили істориків-дослідників республіки.

Під обухом “здорової більшовицької критики”

Ідейно-політична та психологічна обробка учених-істориків, як і суспільствознавців взагалі, набули форми зібрань при управлінні агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, на яких підлеглі звітували перед високим начальством, що розпикало підзвітних, як заманеться. Перша з таких “виробничих” нарад відбулася у вересні 1944 р., наступні — у лютому і березні 1945 р., далі — у червні та вересні 1946 р. і, нарешті, у квітні—травні 1947 р.

Як правило, на цих та інших зібраннях у ЦК КП(б)У в основному обговорювалися питання історії України, переважно феодального періоду, а історики, головним чином науковці Інституту історії України АН УРСР, були постійними їх учасниками, щоправда, на правах “хлопчиків для побиття”. Скликали ці наради і виступали на них з доповідями Д.З. Мануїльський, К.З. Литвин, І.Д. Назаренко, а також партпрацівники нижчі рангом — І.Д. Золотоверхий, Л.М. Новиченко та ін.

Найбільш представницьке з цих зібрань відбулося у травні 1947 р. На ньому, крім 35 істориків і 15 провідних письменників, а також названих вище партпрацівників, були присутні і виступали перший секретар ЦК КП(б)У Л.М. Каганович і голова Раднаркому республіки М.С. Хрушов.

У центр обговорення стану і перспектив розвитку історичної науки було поставлено розвінчання М.С. Грушевського та його школи. Застрільником у цих питаннях майже на всіх нарадах виступав секретар ЦК з пропаганди й агітації К. Литвин. У надміру довгих проповідях (інколи тривалістю до чотирьох годин), насичених найчастіше далекими від справжньої науки однобокими і упередженими псевдомарксистськими характеристиками, гостро критичними випадками і політичними ярликами та звинуваченнями, він задавав тон нарадам, що проходили у дусі тих часів — як “безкомпромісна і необмежена критика і самокритика”. Положення його доповідей були безжалісні і неспростовні як кінцевий вирок вищої судової інстанції. “Погляди Грушевського на історію України є антинауковим націоналістичним тлумаченням історичного розвитку України, і він їх червоною ниткою проводить крізь усю свою творчість”, — ця теза домінувала у всіх виступах К. Литвина³³.

“Шкідлива ідеологія”, “шкідливий антинауковий і антинародний характер положень”, “ідейний арсенал української націоналістичної контр-

революції” — такими формулюваннями партійні ідеологи однозначно оцінювали творчість званого історика, дійсного члена двох Академій наук — УРСР та СРСР М.С. Грушевського.

У викривальному ражі деякі сановні промовці, наприклад, О.Є. Корнійчук, ставили питання про оголошення контрреволюціонерами тих, хто “заступається” за Грушевського. “В Інституті історії іде боротьба навіть по такому принциповому питанню, як погляд на історію Грушевського, — обурювався письменник. — Мені здається, що по такому питанню дискусію проводити нема чого”³⁴.

І дійсно, не прагнучи вести справді наукову дискусію, К. Литвин різко критикував Грушевського за ідею безкласовості українського народу, нібито об’єднаного єдиними соціальними інтересами і в середовищі якого не може бути класової боротьби. Ще гострішу критику викликали спроби “абсолютизації” особливостей історії України і твердження, що Київська Русь не була колыскою та прабатьківщиною трьох братніх народів, а надбанням лише одного українського народу, а також, що на усьому історичному шляху саме національна боротьба мала вирішальне значення, була рушійною силою поступу.

Центральною темою, що постійно обговорювалася на цих нарадах і становила своєрідний лакмусовий папірець ідеологічної надійності та політичної лояльності того чи іншого історика, були взаємовідносини України та Росії. Різкий осуд з боку ЦК викликали “спроби протягти концепцію Грушевського, згідно з якою розвиток України нібито йшов ізольовано від дореволюційної Росії та Радянського Союзу”³⁵. К. Литвин незмінно твердив, що на противагу “школі Грушевського” він прагне провести межу між царизмом як ворогом українського народу і братнім російським народом. Промовець наполягав, що Грушевський вістря усіх своїх праць спрямовував проти Росії, не вбачаючи різниці між царизмом і російським народом, і навіть повертав це вістря проти російського народу, а не царизму.

Голос секретаря ЦК починав бриніти, коли він називав основні недоліки концепції Грушевського, які полягали у тому, що вчений вважав шкідливим усе, що йде з Росії, твердив, наче б то Україна не мала нічого спільного з Росією, приписував усі кращі якості українській нації, а гірші — російській, що вигадав, ніби Україна є кордоном між Азією та Європою і перебуває під впливом Європи, а не Росії тощо. “Ці погляди є нічим іншим, як українським расизмом, і не випадково привели до українського фашизму, українсько-німецьких націоналістів”, — робив висновок К.З. Литвин³⁶. З вуст К. Литвина прозвучала і вимога: “Не захоплюватися реакційною романтикою періоду Запорозької Січі”³⁷.

Одним словом, резюмував секретар ЦК КП(б)У з ідеології, помилки та перекручення, що мають місце в працях істориків, “полягають в абсолютизації особливостей історії України, спробі протягти концепцію, згідно з якою розвиток України нібито йшов ізольовано й відірвано від дореволюційної Росії та Радянського Союзу”³⁸. А політичний підсумок був таким: “Концепція Грушевського перетворилася в основний ідейний арсенал української націоналістичної контрреволюції”.

І Литвин, й інші представники ЦК партії настійливо проводили думку, що Грушевського треба викривати “не тільки як буржуазно-націоналістичного історика”, а й як політика, чільного діяча “контрреволюційної Центральної ради”, як ворога радянської влади, котрий і після повернення з еміграції на Україну не відмовився від своїх поглядів, був одним з активних учасників СВУ”³⁹.

У своїх настановчих доповідях партійні ідеологи, зокрема член політбюро ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльський, риторично наголошували на несумісності концепції Грушевського щодо історичного шляху України з більшовицькою “ідейно-виховною роботою в масах”, характеризували спадщину Грушевського як теоретичну базу та ідейний арсенал повстанської боротьби у Західній Україні, очоленій Організацією українських націоналістів. Усіляко підкреслювалося, що “школа Грушевського” справляла і справляє хоч “зразу не завжди явний” та в цілому помітний вплив на уми української інтелігенції. “Він проявляється іноді у наших літературознавців, письменників і критиків під час їхніх спроб висвітлювати й оцінювати видатні явища суспільної думки на Україні, творчість українських письменників...”⁴⁰.

Час від часу доповідачі, особливо К. Литвин, зверталися до новітніх праць радянських авторів з історії України, твердячи, що вони написані в антимарксистському дусі, містять серйозні помилки націоналістичного характеру. Тут же наголошувалося, що тих самих помилок припустилися і автори “Нарисів історії української літератури”, які “перекрутили” марксистсько-ленінське розуміння історії української літератури, подали її у контексті все тієї ж “школи Грушевського”.

У свою чергу, відповідальний редактор “Нарисів історії української літератури” Є.П. Кирилюк зробив спробу перекласти “провину” на істориків, яким нібито цілком довірилися літератори, недостатньо розуміючи історичний процес та його оцінки. Відповісти на це твердження взявся М. Рильський, який, очевидно, прагнув реабілітуватися за власні “гріхи”. “Мені здається, — говорив він, — що автори “Нарисів історії української літератури” своїми першоджерелами мали все-таки 10 томів історії Грушевського, а не літописи і всякі архіви. А в цьому й біда. Вони можуть сказати наївно, що “ми ж беремо в Грушевського тільки факти”. Але вся штука в тому, що Грушевський як людина цілком певного ідейного напрямку, як людина яскраво тенденційна, фактично групував так, як для його концепції треба було. І якщо ви будете тільки факти брати у нього, а його висновків робити не будете, то все одно вийде, що ви подаєте концепцію Грушевського, бо ви не за першоджерелами пішли, а ви пішли за тою групуванням фактів, яку дав Грушевський”⁴¹. Словом, “куди не кинь — усюди клин”.

Основній меті численних партійних засідань і нарад — мобілізувати творчу інтелігенцію на протистояння головному ворогу КП(б)У — Організації українських націоналістів відповідали завдання, які ставили доповідачі перед аудиторією. Якщо К. Литвин формулював їх розпливчасто, розглядаючи як “складову загального завдання по морально-політичному розгрому фашизму” (і це через рік після завершення Другої світової війни!), то його наступник І. Назаренко їх конкретизував, закликавши “вжити негайних заходів”, “поставити всіх на ноги” для протидії поглядам Грушевського та його послідовників. Адже “основні риси буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського давно перестали бути чисто теоретичними питаннями, вони стали ідейним арсеналом українського націоналізму”⁴².

До істориків АН УРСР І. Назаренко звернувся окремо: “Вважайте, що основне завдання інституту — викриття концепції Грушевського. Допоможіть нам зліквідувати, вирвати з коренем залишки буржуазно-націоналістичної ідеології”⁴³. Не обмежуючись вказівками науковцям-історикам, партідеологи ще й поставили перед місцевими комітетами КП(б)У практичні завдання щодо “рішучого викриття й розгрому антинародної ворожої ідеології”⁴⁴.

Що ж конкретно пропонувалося протиставити “школі Грушевського”, яка, на думку ідеологів КП(б)У, надто вкоренилася в українській радянській історіографії? Це мав бути сталінський “Короткий курс історії ВКП(б)”, що є “зразком для кожного історика — скарбівня теоретичних знань для кожного науковця”⁴⁵.

Провідним неофіційним доповідачем від істориків постійно виступав М.Н. Петровський, який прагнув бути “на рівні”. Декларативні, нерідко голослівні, тези основних доповідачів він намагався “озвучувати” науковими міркуваннями. Слідом за К. Литвином зупинявся на “винятково неправильній, антиісторичній, шкідливій теорії Грушевського”, котра, за його словами, полягала у тому, що Україна у 1654 р. хотіла стати самостійною державою, а оскільки це не вдалося, залишився тільки єдиний вихід — приєднатися до Росії. Ось як тлумачив Петровський це одне з кардинальних питань української історіографії. “Що значить: “єдиний вихід?” А чи є які-небудь факти в документах про це прагнення до “самостійності” в 1648—1654 рр.? Кажуть, таких фактів немає... Очевидно, такі теорії “про самостійність” 1648—1654 рр. слід виживати, показувати їхню неспроможність, щоб вони не засмічували голови”⁴⁶.

Знайшла підтримку і теза антиросійської спрямованості поглядів Грушевського, оскільки в нього “усі злочини царизму проти українського народу приписуються російському народові”⁴⁷. Зрештою, професор, вийшовши за рамки критики Грушевського, повів атаку на тих істориків, котрі надто вже забуваються. “...В нас якось виходить, — говорив він, — що раз людина зробила щось позитивне для української культури чи боролася проти царизму, значить, вона є прогресивним діячем історії. Так можна і Мазепу зробити прогресивним діячем, все-таки церков багато при ньому збудували, дещо і в культурі зробив”⁴⁸.

Як бачимо, у 30—40-ві роки і істориків, і політиків хвилювали ті самі больові проблеми української історії, що й сьогодні. Вони виходили далеко за рамки історіографії, набуваючи гучного суспільно-політичного резонансу. Передусім це проблеми історичного вибору України, її геостратегічного положення і політичного курсу, взаємовідносин зі слов’янським світом, особливо з Росією. Але якщо 60 років тому ці проблеми становили теоретичний та ідеологічний інтерес, то нині в незалежній Українській державі вони, залишаючись гострополемічними, впливають на морально-політичну атмосферу в суспільстві, на визначення пріоритетів зовнішньої політики українського уряду, на практичне розв’язання економічних проблем.

Історики проти історії

Стенограми нарад, що збереглися в архівних фондах, передають обстановку на них, далеку від виваженого розгляду назрілих складних проблем, як це повинно бути в науці. Натомість тут панувала гнітюча атмосфера грізних розносів, огульних звинувачень, виявлення “ворогів”. Особливо характерною у цьому відношенні була остання нарада істориків (квітень—травень 1947 р.), у якій взяв участь і виступив Л. Каганович. Перший секретар ЦК КП(б)У “збагатив” історіографію своїми глибокодумними спостереженнями щодо, як він висловився, “серйозних упущень на історичному фронті і корінних помилок в історії України”. Каганович, зокрема, заходився залякувати істориків і робив це досить вміло: Від Грушевського та його школи залишилися тоненькі, невидимі нитки, котрі треба “хімічно знищити...”. Завжди найнебезпечнішою була брехня, котра є правдопо-

дїбною... Вона каламутить деяких недосвідчених у марксизмі людей. Ось які ці нитки”⁴⁹.

Удавано довірливі тональності у виступі “першої особи” республіки надихнули декого з присутніх на порушення “наболілих” питань історичної науки. М.І. Супруненко виступив проти вживання поняття “народ” замість “правильного з точки зору марксистсько-ленінської теорії — “робітники і селяни” або “трудящі маси”⁵⁰. М.А. Рубач наполягав на іншому: “З погляду правильного марксистського вивчення історії України не можна робити всю історію України додатком до національного питання й проблеми створення української держави”⁵¹. Ф.Є. Лося непокоїла невирішеність питання “Як викладати історію України у середній школі?” — в рамках історії СРСР чи як окрему дисципліну”⁵². Ф.О. Ястребов необережно висловив думку (за яку був негайно розкритикований), що, оскільки в СРСР ліквідовано експлуаторські класи, то у висвітленні історичного минулого треба знаходити не те, що роз’єднувало народ, а те, що його об’єднувало⁵³.

Після виступу Л. Кагановича деякі науковці, своєчасно зорієнтувавшись і відчувши себе “бійцями історичного фронту”, почали звинувачувати один одного, а найбільше самих себе в різних антинаукових, опортуністичних і навіть буржуазно-націоналістичних збоченнях та помилках. Доходило мало не до вуличних сцен. Так, коли М. Петровський звинуватив М. Рубача в троцькістських поглядах, останній негайно зреагував, схарактеризувавши його як “відомого буржуазного націоналіста”⁵⁴. Такі “розбірки”, звичайно, лили воду на млин організаторів зборів, розпалювали чвари між істориками.

Під час проведення цих заходів партпрацівники (а, мабуть, не тільки вони, а й всюдисущі органи держбезпеки) пильно стежили за виступами, настроями науковців, їхніми взаєминами, інформуючи про свої висновки керівництво. В одній з довідок відповідального партійного працівника, наприклад, відзначалися “величезні позитивні знання істориків”, але “дуже суттєвим недоліком” вважалися нездатність до “класового аналізу дуже складних, суперечливих явищ історії”, а також нерозуміння того, “що таке радянське вчення про етногенез”⁵⁵.

В іншій довідці давалася оцінка згаданої вище сутички між Петровським і Рубачем. Цековський спостерігач цей факт коментував так: “Рубач правильно критикував націоналістичні помилки Петровського, однак не піддав ґрунтовній і різкій критиці власні помилки”⁵⁶. У свою чергу, М.А. Рубач, якому, очевидно, стала відомою думка “директивних органів”, зорієнтувавшись, невдовзі взяв слово для такої заяви: “На мене справили вплив і покровщина..., і націоналістичні теорії, націоналістичні настрої... В тих статтях, у тих працях, котрі я писав, було чимало серйозних політичних принципових помилок, за котрі я ніс і несу цілковиту відповідальність. Ці помилки продовжувалися до 1930—31 рр... Особливо серйозну помилку було мною зроблено у викладі історії громадянської війни на Україні, в оцінці Центральної Ради... Серйозних помилок націоналістичного порядку я допустив в оцінці Грушевського... Мені доводилося робити ряд помилок у своїй поточній роботі в останні роки...” тощо⁵⁷.

Не відставав від свого постійного опонента і М.Н. Петровський, включившись в кампанію покаяння: “Якщо покласти на чашу вагів і позитивне, і негативне, то негативне перетягне, перетягнуть помилки”. У своєму самовикритті бідолашний вчений навіть визнав непростимий “гріх” — публікацію статей за кордоном⁵⁸.

Приклад М.А. Рубача і М.Н. Петровського надихнув Ф.Є. Лося покаятися у тому, що українські радянські історики не подолали “буржуазно-націоналістичної схеми” і припустилися помилок “буржуазно-націоналістичного характеру”⁵⁹. А парторг інституту від імені колективу і партійної організації на останній з партійних нарад у ЦК запевняв, що “всі ми маємо великі провини перед партією і радянським народом в тому, що в роботі інституту були допущені помилки буржуазно-націоналістичного характеру, в тому, що партійна група недостатньо орієнтувала наукові кадри на боротьбу за чистоту марксистсько-ленінської теорії в питаннях історії України”⁶⁰.

Підсумком нескінченних теоретичних дебатів був гіпотетичний вибір корінної альтернативи української долі: незалежне існування або перебування у складі Росії. Деякі учасники нарад, у розпачі намагаючись досягти компромісного варіанту, робили не зовсім продумані заяви. Так, К.Г. Гуслиний твердив: “Звичайно, не треба протиставляти боротьбу українського народу за самостійність його прагненню приєднатися до Росії”⁶¹.

Загалом виступаючі дружно вимагали “суворих і критичних рецензій” їхніх праць. Skorиставшись з цього, Л. Каганович вніс пропозицію про кооперацію Інституту історії АН СРСР з Інститутом історії України АН УРСР. По суті, йшлося про встановлення “шефства” московських істориків над українськими колегами.

І вже в листопаді 1947 р. академіки Г.М. Панкратова та І.І. Мінц почали рецензувати праці істориків України. Виявлені в них недоліки вони пояснювали слабкою марксистсько-ленінською підготовкою авторів, невмінням застосовувати загальні положення марксизму до конкретних умов України⁶². За словами Г. Панкратової, завдання полягало в тому, щоб показати, що “в історії України дожовтневої була та сила, котра може привести і привела український народ до перемоги та до його національних успіхів. Цією силою був пролетаріат Росії, російський народ”⁶³. Слід зазначити, що академіки Панкратова і Мінц цілком справедливо поставили питання про те, що в історичних працях слід показувати не тільки як російська культура збагачує українську, а й навпаки. На жаль, українські історики не наважилися скористатися з цієї поради.

Марксистський вишкіл західноукраїнських істориків по-сталінськи

Як слід було чекати, особливі претензії з огляду на обстановку в західноукраїнському регіоні були пред’явлені і киянами, і москвичами до тамтешніх істориків. Хоча на жодну з нарад у Києві їхніх представників запрошено не було, тема західноукраїнської гілки історіографії раз по раз порушувалася і на закритих, і на відкритих зборах та нарадах. Редактор львівської обласної газети “Вільна Україна” А. Хижняк, виступаючи на республіканській нараді з пропаганди при ЦК КП(б)У, з обуренням говорив: “Гострої критики своїх помилок Крип’якевич і інші не зробили. Ці вчені вважають, що вони і далі можуть помилятися. Серйозних вимог до них не поставлено...”⁶⁴.

На доказ свого твердження А. Хижняк навів такий приклад. Львівський професор М.М. Кордуба, виступаючи на сесії відділу суспільних наук АН УРСР, тлумачив по-своєму національне питання. “Він хотів дати визначення нації, хоч перед тим у доповіді досить чітко це питання було з’ясоване. Кордуба настирливо намагався дещо висунути своє”⁶⁵.

Відчувалося особливе занепокоєння керівних кіл справами у західноукраїнському регіоні, негативним ставленням місцевої інтелігенції до ра-

дьянської влади з її “новаціями”, її підтримка повстанської боротьби, очоленої ОУН(б). З властивою йому відвертістю сказав про це Д.З. Мануїльський, даючи вказівки партпрацівникам західних областей. Він обрушився передусім на тих учених, які є носіями “теорійки” про те, що нібито культурним центром України є не Київ, а Львів. “Ми не повинні відходити від марксизму-ленінізму і вчитися у Львова, це вчені західних областей України повинні перебудовуватися, переучуватися, скоріше зрікатися буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і освоювати передову ідеологію марксизму-ленінізму”, — твердив він ⁶⁶.

Вже з кінця 1944 р. досить діяльна група львівських істориків перебувала в центрі уваги партійного керівництва — і місцевого, і київського. Наголошувалося на тому, що ця інтелігенція формувалася у буржуазному суспільстві і значна її частина була виразницею чужої марксизмові ідеології. Підкреслювалося і те, що політичні переконання західноукраїнської інтелігенції вироблялися під впливом складних історичних умов, у яких проходив розвиток цього регіону України, що тривалий час перебував під політичним, економічним та соціальним гнітом сусідніх країн. “Вони хиталися й перекидалися від однієї влади до іншої протягом цілого покоління”, — так висловлювалися партійні ідеологи про інтелігенцію західноукраїнських областей.

Ті, хто наголошував на цих вадах і констатував “відсталість” галичанської інтелігенції, не бажали враховувати, що йшлося про категорію людей, світогляд і виховання яких були настільки далекими від вимог, які ставила перед ними радянська влада, що вони не могли зрозуміти, чого від них вимагають. Це сприймалося представниками нових властей як свідчення відсталості свідомості порівняно з іншими областями України. Ще тільки радянські війська вступили на територію західних областей, а К.З. Литвин вже попереджав партактив: “Ми мусимо йти в західні області України більш обережно, порівняно з районами східних областей України” ⁶⁷.

Не втрималося цековське начальство від спокуси звалити провину за “погану роботу з інтелігенцією” на Львівський обком партії, який буцімто “не веде рішучого наступу і викриття дворушництва деяких представників місцевої української інтелігенції” ⁶⁸. Насправді ж, обласне керівництво неодноразово робило спроби “перевиховання” у марксистсько-ленінському дусі “заблудлих овець”, тобто західноукраїнських інтелігентів, зокрема істориків.

Задум працівників ЦК КП(б)У полягав у тому, щоб запросити на тривалий час до Києва під приводом читання лекцій провідних львівських істориків, аби провести з ними відповідну “виховну роботу”. До цієї справи було залучено, зокрема, професора М.Н. Петровського. Про наслідки своєї “місії” до Львова в грудні 1944 — січні 1945 рр. він у доповідній записці до ЦК писав: “Щодо моєї пропозиції приїхати до Києва прочитати публічну лекцію, то проф. Крип’якевич сказав, що він за станом здоров’я не може взимку приїхати; мої ж враження, що він боїться прибути до Києва, щоб його звідси не вислали... Я запропонував Крип’якевичу написати підручник з історії України для нижчих шкіл; він відмовився, заявивши, що майже все життя писав підручники і тепер вирішив покласти цьому кінець... Взагалі моє враження, що Крип’якевич почуває себе досить незручно за свою проницьку діяльність (під час окупації друкувався в місцевій пресі. — М. К.), боїться репресій і тепер стоїть на перепутті: увійти в раковину і чекати інших часів чи вести чесну наукову роботу, щоб спокутувати своє політичне минуле” ⁶⁹. Від приїзду до Києва для “читання лекцій” відмовилися й інші львівські професори.

Документи не дають відповіді на запитання “Чому львівські або чернівецькі історики не були запрошені на жодну з численних зустрічей у Києві протягом 1945—1947 рр?” Можливо, працівники ЦК розглядали цих істориків як надто чужорідне тіло у когорті, хоч і небезгрішних, та все ж радянських істориків, “своїх”. М. Петровський в унісон з організаторами нарад досить відверто заявляв: “Тут говорили про львівських учених, що вони перевиховуються. Я належу як історик до скептичного напрямку в науці й досить скептично ставлюся до цього перевиховання, котре там відбувається. Їздив я не раз у Львів. Не раз говорив з ними (вони мені підпорядковані як директору). Завжди згодні з кожним моїм словом, вдячні, що я їм мало не Америку відкриваю, у той час, як я кажу такі речі, котрі знає у нас учень 7-го класу... Але перевиховання щось не бачу. Декотрі часто вступають зі мною в сперечання. Це вже ті, котрі вважають, що вони стали мало не марксистами, або, як казав мені один: “Я лизнув марксизм”⁷⁰.

Однак, оскільки у львівських істориків “міцно вкоренилися антинауккові погляди на характер історичного процесу, запозичені у Грушевського” (так у партійних документах характеризувався їхній світогляд), то львів’ян, звичайно, не залишили поза увагою. За вказівкою ЦК КП(б)У у 1946 р. Львівський обком партії організував кілька розширених пленарних засідань кафедри історії України місцевого університету, на яких обговорено ставлення істориків до Грушевського та його школи. До читання доповідей на цих зібраннях було залучено прихильників саме цієї школи (очевидно, щоб дати їм можливість остаточно “розкритися”) професорів І.П. Крип’якевича, М.М. Кордубу та деяких інших. Метою цього заходу було змусити старих львівських істориків привселюдно каятися за свої “відсталі” переконання.

Як зазначалося на республіканській нараді з пропаганди ЦК КП(б)У (червень 1946 р.), у доповідях і виступах львів’яни визнали деякі “помилки”, критикували навіть окремі положення праць Грушевського. “Але в той же час оспівували його як видатного ученого, багато говорили про його заслуги перед українським народом, показавши тим самим, що ще продовжують знаходитися у полоні його націоналістичних концепцій. Так, професор Крип’якевич твердив, що радянська історіографія взяла за основу праці Грушевського, відкинувши лише окремі його тези...”⁷¹.

Як “інцидент”, що стався на засіданні кафедри, було кваліфіковано той факт, що коли “знавці” історії з обкому партії сформулювали тему доповіді професора М. Кордуби таким чином: “Буржуазно-націоналістичне висвітлення древньої історії України, особливо Київської Русі та періоду феодальної роздробленості, у Грушевського”, норавливий професор наважився по-своєму уточнити формулювання: “Михайло Грушевський як дослідник княжої епохи історії України”⁷².

Львівським (місцевим) історикам протиставляли групу викладачів-комуністів, які прибули туди з східних областей. Ректор університету І.І. Білякевич, як повідомлялося в інформації обкому про засідання кафедри історії України ЛДУ, гостро поставив питання перед місцевими вченими — або негайне ідейне переозброєння (малося на увазі засвоєння основних положень “Короткого курсу історії ВКП(б)”), або усунення від роботи в університеті. А дехто з партійних істориків зажадав навіть “притягнення до відповідальності учнів Грушевського за дії зрадників українського народу — українсько-німецьких націоналістів”⁷³. Місцеві органи держбезпеки почали гарячково, але ретельно вивчати біографії, громадську діяльність, а також публікації тих, хто був занесений до “чорних списків”. Словом, не було зроблено жодного кроку до порозуміння і залучення цих лю-

дей на бік радянської влади. Обком партії змушений був навіть певною мірою “утихомирювати” запал тих, кому було нетерпещь “штучно прискорити ідейне переозброєння” місцевих учених.

Проте загалом вимоги “роззброїтися” щодо львівської гілки “школи Грушевського” не припинялися. Особливому тискові було піддано провідного західноукраїнського історика І.П. Крип’якевича, котрий марно намагався помирити “буржуазно-націоналістичну теорію з радянською історіографією” *. Обурення обкомівських працівників викликало й те, що професор появу пролетаріату у Львові простодушно пояснював наявністю двірників та хатніх робітниць.

Третирування поважного вченого, якого, зокрема, було звинувачено у колабораціонізмі з фашистами (звинувачення, між іншим, досить-таки натягнуте), зайшло вельми далеко.

Одного разу І. Крип’якевич, будучи у службових справах у Києві, завітав до Інституту історії України. У коридорі зустрівся з С.М. Білоусовим, якого знав ще з довоєнних часів. Невимушено обійнялися. Сталося це при свідках. І що ж..., С. Білоусова негайно звинуватили у спілкуванні, мало не в дружбі, зі “зрадником батьківщини”. Навіть на одній з республіканських нарад його розкритикували за “безпринципність”. Присутній там же Білоусов не витримав: “Ну, яка, зрештою, різниця: обійняв, не обійняв?” На що секретар ЦК К. Литвин не без нотки повчальності зауважив: “Це має значення: дивлячись кого обіймати — товариша чи обіймати І. Крип’якевича” ⁷⁴.

Зрештою, одного з найвідоміших істориків України І.П. Крип’якевича було піддано остракізму. У постанові ЦК КП(б)У “Про роботу сесії АН УРСР” (квітень 1947 р.) говорилося: “Вважати абсолютно неприпустимим той факт, що по плану робіт Інституту історії АН УРСР як співавтора праці “Критика буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського та його школи” висунуто учня й послідовника Грушевського Крип’якевича І.П... Вважати це грубою помилкою комуністичної групи Академії наук УРСР” ⁷⁵. А вже далі звучало як вирок трибуналу: “Дати розгорнутий виступ з критикою історичної концепції Крип’якевича (Грушевського), що привела його до табору фашизму” **.

Перемога в “холодній війні” проти української історіографії

У серпні 1947 р. справу “розгрому школи Грушевського”, що надто затягнулася, було, нарешті, завершено. Увінчалось все прийняттям постанови ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”. У цьому документі провідний колектив українських істориків-дослідників звинувачувався у навмисному відході від “свята святих” — більшовицького принципу партійності, відро-

---

* І.П. Крип’якевичу було пред’явлено й політичні звинувачення в антирадянських настроях. За даними управління НКДБ Львівської області, він зробив таку заяву: “Ідеї Гітлера — націоналізм, панування німців і інтернаціоналізм — панування Росії, в основному, хибні, не життєві тому, що занадто абстрактні. Звідси горе народам, вожді котрих втілюють у життя абстрактні ідеї” і т. ін. (Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. — К., 1995. — Т. 1. 1939—1953. — С. 222).

** Через 20 років у некролозі, опублікованому в “Українському історичному журналі” (1967. — № 6. — С. 160), говорилося: “Невмолима смерть вирвала з лав учених Радянської України одного з кращих дослідників, доброго педагога й poradника, щиро й сердечно людину, великого працелюба Івана Петровича Крип’якевича”.

дженні реакційних вигадок українських націоналістичних істориків, проповідях націоналістичних настанов, негативних впливах на викладання історії України у вузах і т. ін.⁷⁶

У протистоянні не людей, не науковців-істориків (вони були вже давно зламані та деморалізовані), у протистоянні науки і політики верх взяла остання. Організатори заходів-нарад, що іменувалися творчими, маючи у своєму розпорядженні силу аргументів, віддали перевагу аргументам сили. Ідеям необхідно було протиставляти ідеї, шукати наукових рішень на зрілих актуальних проблемах, а не відбуватися декларативними промовами, резолюціями у дусі партапаратних тлумачень марксистсько-ленінської доктрини та пресловутими “оргвисновками”. Справа дійшла аж до проробок за звичаями тих часів “гнилої інтелігенції” (вислів Сталіна), тобто істориків, з метою наставити їх на шлях праведний силою класу-гегемона. Питання про “політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР” у 1947 р. усерйоз обговорювали на своїх зборах... робітники київського “Арсеналу”, та й не лише вони.

Наслідки нещадної, замішаної на страху, непримиренності і примусі “марксистсько-ленінської” переорієнтації радянської історичної науки дорого обійшлися українській історіографії. Було, образно кажучи, грубо, через коліно, переламано її хребет, остаточно обірвані наукові традиції та надбання.

За вказівкою ЦК КП(б)У черговий раз було перевірено і профільтровано фонди бібліотек та архівів, вилучено усе, що могло навіть нагадувати “крамолу”. У душах, у свідомості істориків надовго оселилися безініціативність і пристосуванство. У багатьох викладачів і науковців, як визнавав головний ідеолог КП(б)У К. Литвин, “спостерігається якась боязнь сміливо ставити питання... відсутній жвавий обмін думками і атмосфера товариської дискусії, немає здорової більшовицької критики...”⁷⁷. А незмінний його “однодумець”, професор М. Петровський підтверджував думку партійного секретаря: “Багато хто з істориків у нас говорять: “Що я буду класти голову на плаху? Краще помовчати і виждати, що буде далі...”⁷⁸.

Схоже, що партійна верхівка умисно нагнітала постійну напруженість, обстановку психічного збудження, нервового дискомфорту в суспільстві. У такий спосіб створювався сприятливий ґрунт для репресивних кампаній, без яких сталінський режим не мислив управління державою. І навіть після завершення Великої Вітчизняної війни робилися спроби зберегти мілітаризованість свідомості, атмосферу воєнного протистояння. Характерним щодо цього було визнання Д.З. Мануїльським, зроблене на нараді у вузькому складі в ЦК КП(б)У 27 квітня 1945 р., з приводу наступного святкування Дня Перемоги. “Щоб не створювати у населення враження, що все закінчено, треба, щоб статті (в пресі. — М. К.) відмічали, що це історична перемога радянських народів, але не треба розмагнічуватися. Треба відмічати, що зі стратегічного боку ми закінчили війну, а тепер треба закріпити ці досягнення”⁷⁹.

Несамовита боротьба партідеологів проти “школи Грушевського”, що завершила карколомні перипетії української історіографії, які почалися напередодні Другої світової війни й тривали аж до кінця 40-х років, з погляду сьогодення може уявлятися нонсенсом, двобоєм з тінню. Адже ніяких суттєвих ознак впливу концепції Грушевського у нечисленних працях українських істориків того часу не було. Чим же пояснити таке відверто штучне вишукування ворогів, тривале і несамовите “полювання на відьом”? На наш погляд, його організатори керувалися передусім тварин-

ним страхом перед можливими у повоєнний час ідеологічними збоченнями у суспільстві. Крім того, ставилося метою остаточно деморалізувати представників історичної науки, закріпити їхнє становище як слухняних маріонеток, сліпих виконавців волі партії.

“Наведення порядку” в історичній науці й “утихомирення” істориків було складовою нового політичного курсу радянського уряду на “холодну війну” і не лише із Заходом, а й з радянським суспільством, що відбувалося паралельно з роздмухуванням культу особи Сталіна. Втілюваний у життя потужною пропагандистською машиною, підсиленою засобами примусу тоталітарної держави, винятковою послідовністю і настійливістю виконавців, саме ідеологічний фактор, підпорядкований “холодній війні”, був визначальним у діяльності вчених і літераторів, артистів і митців. Систематично і наполегливо партія привчала їх не творити, а служити, і навіть не партії, не радянській державі, не народу — служити “великому Сталіну”.

Не всі інтелектуали зуміли втримати цей бездумний пресинг, не зламатися. Більшості з них стали притаманними постійне почуття невпевненості та страху і перед начальством, і перед таємничою, але вбивчою силою партійних постанов.

А для істориків цей нав’язаний партією комплекс творчої неповноцінності вилився, зрештою, у появі в середині 50-х рр. вимученого під пильним наглядом функціонерів ЦК партії товстого (хоч науково збідненого, зате такого, що відповідав усім канонам марксизму-ленінізму сталінського копилу) двотомника “Історії Української РСР”.

¹ Военно-исторический журнал. — 1975. — № 6. — С. 2.

² Там же. — 1959. — № 3. — С. 82.

³ К изучению истории. — М., 1938. — С. 37.

⁴ Там же. — С. 38.

⁵ Д о в ж е н к о О л е к с а н д р. Україна в огні. — К., 1990. — С. 135.

⁶ Там же.

⁷ П е т р о в В. Л. Страна готовилась к отражению агрессии // Военно-исторический журнал. — 1995. — № 6. — С. 5.

⁸ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 15, оп. 1, спр. 602, арк. 55.

⁹ Исторический журнал. — 1944. — № 9. — С. 101.

¹⁰ Большая Советская Энциклопедия. — М., 1935. — Т. 59. — С. 816—819.

¹¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 68, арк. 29 зв.

¹² З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934—1961). — К., 1963. — С. 82.

¹³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 68, арк. 29 зв.; спр. 266, арк. 9.

¹⁴ Там же, оп. 23, спр. 125, арк. 8.

¹⁵ Там же, арк. 16.

¹⁶ Там же, оп. 70, спр. 266, арк. 10.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, спр. 514, арк. 19—20.

¹⁹ Там же, спр. 200, арк. 78.

²⁰ Там же, спр. 436, арк. 423, 426.

²¹ Там же, арк. 15.

²² Там же.

²³ А в т о р х а н о в А б д у р а х м а н. Империя Кремля. — Минск; Москва, 1991. — С. 43.

²⁴ Родина. — 1991. — № 6—7. — С. 74.

²⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 198, арк. 50.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, спр. 2473, арк. 2—3.

²⁹ Там же, спр. 755, арк. 26.

³⁰ Там же, спр. 4, арк. 129—130.

³¹ Там же.

- ³² Там же, спр. 539, арк. 9.
³³ Там же, спр. 436, арк. 27.
³⁴ Там же, арк. 348.
³⁵ Там же, арк. 73.
³⁶ Там же, спр. 514, арк. 9, 27, 32.
³⁷ Там же, арк. 34.
³⁸ Там же, спр. 436, арк. 32.
³⁹ Там же, арк. 9—13.
⁴⁰ Там же, арк. 81.
⁴¹ Там же, спр. 514, арк. 96—97.
⁴² Там же, спр. 459, арк. 11.
⁴³ Там же, спр. 436, арк. 35; спр. 539, арк. 10—11.
⁴⁴ Там же, спр. 459, арк. 8.
⁴⁵ Там же, спр. 514, арк. 14.
⁴⁶ Там же, спр. 436, арк. 108.
⁴⁷ Там же, арк. 106.
⁴⁸ Там же, спр. 383, арк. 21.
⁴⁹ Там же, спр. 753, арк. 47—48.
⁵⁰ Там же, спр. 383, арк. 60.
⁵¹ Там же, арк. 38.
⁵² Там же, арк. 68.
⁵³ Там же.
⁵⁴ Там же, спр. 536, арк. 4.
⁵⁵ Там же, спр. 390, арк. 2.
⁵⁶ Там же, спр. 536, арк. 4.
⁵⁷ Там же, спр. 755, арк. 140—147.
⁵⁸ Там же, арк. 134.
⁵⁹ Там же, спр. 750, арк. 4.
⁶⁰ Там же, спр. 757, арк. 54.
⁶¹ Там же, спр. 386, арк. 9.
⁶² Там же, спр. 823, арк. 5.
⁶³ Там же, арк. 10.
⁶⁴ Там же, спр. 436, арк. 225.
⁶⁵ Там же.
⁶⁶ Там же, арк. 432.
⁶⁷ Там же, спр. 200, арк. 84.
⁶⁸ Там же, спр. 299, арк. 5.
⁶⁹ Там же, спр. 394, арк. 1—3.
⁷⁰ Там же, спр. 436, арк. 108—109.
⁷¹ Там же, арк. 35—38.
⁷² Там же, арк. 37.
⁷³ Там же.
⁷⁴ Там же, спр. 755, арк. 27,
⁷⁵ Там же, оп. 6, спр. 1036, арк. 16—17.
⁷⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. 1941—1950. 36. документів і матеріалів. — К., 1989. — С. 311, 315.
⁷⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 436, арк. 78.
⁷⁸ Там же, оп. 23, спр. 1652, арк. 147.
⁷⁹ Там же, оп. 70, спр. 306, арк. 6—7.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

І. І. КОЛЕСНИК (Дніпропетровськ)

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ: ІСТОРІЯ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ

1. Термінологічні зауваження

З дослідницької практики відомо, щоб досягнути будь-який предмет глибше та докладніше, слід вийти за межі цього предметного поля у споріднені сфери дослідження. Глибинний смисл та характер феномена історичної

науки проступатимуть виразніше, якщо подивитися на нього крізь певний тип культури, призму духовності конкретного суб'єкта історії. Тип культури, у нашому розумінні, — це сукупність змістовних і феноменологічних характеристик культури у даному просторово-часовому вимірі.

Історична наука, як і мистецтво, література, філософія, політика, становить складову певного типу культури. Механізм співіснування та взаємодії науки і культури єдиний, втім на національному ґрунті він набуває певної специфіки, має свій власний, на ментальному рівні, код. Національні координати лише опукліше підкреслюють константні риси зв'язків “наука—культура”, “історіографія—культура”, “історична наука—культура”.

Посередниками між наукою та даним типом культури виступають історико-наукові дослідження. У випадку “історична наука та культура” посередницьку функцію виконує історіографія.

Впадає у вічі той факт, що на фактографічному рівні, феноменологічно описуючи культуру, культурний процес, культурні події та факти, дослідники використовують звичайну мову, “робочу” лексику, на стадії ж теоретичних узагальнень вони дедалі частіше звертаються до термінів психології (“національний характер”, “національний темперамент”, “душа народу”), на заключному етапі абстрактні культурологічні характеристики постають у термінах психіатрії (“інтровертна”, “екстравертна” культура, “невроз невизнання”, “соціальний аутизм” *, “хутірський комплекс”, “некрофілія культури” тощо).

Тенденція до психологізації процесу досліджень культури (як, до речі, і науки, філософії, літератури) пов'язана з тотальною “антропологізацією” мислення, різноманітної інтелектуальної практики, для якої основним предметом і суб'єктом пізнання є людина.

Визначення типу української культури здебільшого відбувається за допомогою відомих бінарних опозицій: “індивідуалістична” — “колективістська” культура, “інтровертна” (В. Янів) ¹ — “екстравертна” (О. Пахльовська) ², “селянська” — “міська”, “західна” — “азіатська, східнослов'янська”, “повна” (Г. Грабович) — “неповна” (І. Лисяк-Рудницький) ³, “монохронна” — “поліхронна” ⁴.

2. Ментальні риси української культури

Певна річ, типологізація будь-якої національної культури здійснюється через те, що становить її осердя і визначається концептом “ментальність”. Як вважає французький дослідник Ж. Дюбі, ментальність — це сукупність символів і образів, які відображають уявлення даного соціуму про навколишній світ та його місце в цьому світі, уявлення, що, в свою чергу, зумовлюють мотиви поведінки та вчинків людей ⁵.

Найвідомішими символами української культури є образи “Матір-земля”, “Ненька-Україна”, які символізують плодючість землі, м'якість краєвиду, мирне, лагідне життя з природою, навколишнім середовищем. Даний архетип визначає шанобливе ставлення до жінки в українському суспільстві, визнання її особливої ролі як господарки і виховательки в родині, народжує відчуття доброзичливості, м'якості, працьовитості, душевної емоційності. Цей архетипічний мотив знаходить відображення у фольклорі та літературній творчості українського народу. З творів Т. Шевченка добре відомий образ української дівчини, знедоленої бездушним моска-

* Аутизм — заглиблення в світ особистих переживань з активним відстороненням від зовнішнього світу.

лем (певна алюзія пригнобленого стану України в Російській імперії). Секвенція цього образу в подальшій літературній традиції відбиває різні сторони соціально-психологічного буття українського народу. У Євгена Маланюка зустрічається образ України — “степової бранки”, насилуваної кочовиком-монголом, у Миколи Бажана Україна — “повія ханів і царів”, у Олександра Довженка — це “вічна удова”.

Наступний архетипічний мотив — рівність усіх синів однієї матері. Після смерті батька влада (спадщина) рівно розподілялася між синами і дочками. В Україні не було права майорату, пріоритету старшинства. До цього архетипічного ряду сягають своїм корінням, з одного боку, ідеали соборності, рівності, демократизму, з іншого, — відсутність в українському етносі настанови на лідерство, харизму, невміння утримати владу, анархія.

Образ батька в колективному несвідомому українців символізує грізну, караючу силу, владу. Саме в цьому образі слід шукати витoki українського державного ірраціоналізму. Щоправда, в свідомості українців існує і протилежний образ батька, так званого “материнського типу”. Цей образ доброго, лагідного батька — захисника асоціюється з відомим українським феноменом “отаманщини”. Отаман — це справжній дбайливий батько, який опікується своїми синами, їх справами, радиться з ними перед прийняттям рішення⁶.

Цілком зрозуміло, що у несвідомому української психіки (про що свідчить і останній епізод) домінує материнсько-жіночий елемент над батьківсько-чоловічим.

Символи й образи, що виникають у глибинах підсвідомого разом із свідомісно-раціональним началом, відображають картину світу і місце в ньому даного народу. Найважливішою характеристикою типу культури, як вважає Освальд Шпенглер, є сприйняття часу. На відміну від західних народів, у яких переважає монохронна система часу, у східнослов'янських, зокрема українців, поширене поліхронне сприйняття часу. Поліхронна система часу містить кілька часових потоків⁷. Йдеться, по-перше, про так зване “селянське” відчуття часу, зумовлене астрономічно-біологічними та господарчими циклами і має циклічну конфігурацію. Християнське сприйняття часу характеризується лінійною спрямованістю, в центрі якої знаходиться земне існування Христа, від якого починається рахунок минулого і відкривається перспектива у “потойбічне” майбутнє. Поряд з цими двома часопотоками у свідомості українців, як, до речі, і росіян, існує міфологічна темпоральність, що реалізується в ідеї “першодії”, “першопоштовху” в історичному бутті народу (наприклад, реформи Петра I, події доби Хмельниччини, Жовтнева революція, проголошення незалежності України у серпні 1991 р.).

Для історичного життя українців характерний ще один тип переживання часу у вигляді “хронологічних розривів”, “квантів історичної екзистенції”, що знаходить відображення у метафорах “Руїни” та “культурно-національного відродження”.

Для поліхронного сприйняття часу українцями типовим є одночасне виконання кількох видів діяльності, необов'язковість у дотриманні строків подій, небажання чітко і ясно розв'язувати питання, що часто ховається за фразами “будемо вирішувати”, “як-небудь заходьте”, “треба подумати”.

Поширена у західних народів монохронна система передбачає майже матеріальне сприйняття часу, його цінності й означає зосередженість на одному виді діяльності. Західний час подрібнений по секундах, що симво-

лізує зміна рекламних роликів, заставок, погодинні новини, які розповідають про події у світі майже по хвилинах. На відміну від “часового плюралізму”, тягучого, спокійного життя, неповаги до свого і чужого часу в житті українців, західним суспільствам характерний страх не встигнути, випасти з ритму, що межує з екзистенційною катастрофою (наочна форма якої — безробіття).

Поліхронне переживання часу тісно пов’язане із сприйняттям українцями простору як вчуття у “хвилясту м’якість лісостепу” чи “безкраю далечінь степу”, що у свою чергу зумовлює прагнення до ідеального, безконечного і недосяжного. В західних культурах, наприклад, німецькій, сприйняття простору асоціюється з образом “зачинених дверей”, тобто ізольованістю, обмеженістю, “подільністю” простору. Це так звані компартаменталістські культури⁸.

Перевага жіночого компонента в психічній структурі українця визначає характер його уявлень про своє місце у світі. Лагідність, ніжність, м’якість, втеча від активного життя зумовили пріоритет так званого малого гурту, родини. Найбільш комфортно чутлива, емоційна людина відчуває себе в оточенні близьких людей, а не у великих об’єднаннях, згуртованих по типу спілки, громади, проникнутих єдиною метою чи волею.

Дзеркальним відображенням родинного типу життя українського народу є Запорозький кіш, що становив родинний колектив, де всі брати — рівні сини Матері-Січі та Батька—Великого Лугу. Якщо інтимний пласт буденного життя українців визначається через поняття родини, малого гурту, то у широкому історичному сенсі своє місце в світі український народ усвідомлював як життя на кордоні, на перехресті різних етнічних, релігійних, політичних, культурних традицій, що знайшло відображення у виразі “країна при битій дорозі”. Нескінченні умоспоглядання та суперечки сучасних філософів, істориків, культурологів про місце України на “цивілізаційному перехресті” між “Сходом і Заходом”, “Європою та Азією” є генетичним проявом свідомості “людини прикордоння”.

Сприйняття часопростору визначало і типи соціальної поведінки українців: 1) авантюрно-козацький, орієнтований на боротьбу з ворогами, лицарські чесноти, оборону віри та кордонів, розваги, насолоду життя; 2) “притаємного існування”, “відступом у себе”, що уособлює козак, який ховається від ворогів в озері, дихаючи через тростинку очерету.

Співіснування цих двох різновидів соціальної адаптації українців знімає позицію “екстравертності” (О. Пахльовська) та “інтровертності” (В. Янів) української культури. Для “екстравертованої” людини, з точки зору німецького дослідника Карла Леонгарда, характерним є виявлення “суто зовнішньої активності”, незалежної від мислительних процесів. Такій людині властива велика імпульсивність.

Інтровертовану особистість виділяє “посилена робота думки”. Услід за К. Юнгом К. Леонгард вважає, що екстравертовані натури орієнтовані на конкретні факти, а інтровертовані — виробляють власні погляди. Більше того, екстраверт сприймає об’єктивну реальність такою, якою вона є, а інтроверт внутрішньо переробляє її⁹.

До речі, сам факт існування двох типів поведінкової реакції являє собою типовий епіфеномен прикордонного життя та свідомості українців.

Різні типи соціальної поведінки зумовили й національні типи українців. Найбільш відомий і популярний тип козака-вояки, епікурейця, життєлюбного оптиміста. Другий тип — це так звана “сковородинська людина”, тобто людина, заглиблена у свій внутрішній світ, постійну працю, особисте самовдосконалення. Різновидом останнього є рідкісний тип ас-

кета (Іван Вишенський, представник “пізнього” ісіхазму **; певною мірою Василь Стус, якому при психіатричній експертизі був встановлений діагноз “патологічна чесність”).

За часи тоталітарного режиму в Україні тип “прихованого існування” трансформувалася у тип денаціоналізованого конформіста, людини, байдужої до всього та всіх, яка прагне запобігти участі у громадському житті, колективній творчості, уникнути будь-якої відповідальності. Соціальний аутизм властивий не лише українській інтелігенції. Для кращих представників радянської творчої інтелігенції захисною реакцією слугувала так звана “внутрішня еміграція”, що супроводжувалася “виходом” філософів, поетів, письменників, рок-музикантів, художників-авангардистів у двірники, кочегари, “безробітні”.

Разом з тим розмаїття природно-історичних та соціально-психологічних реалій зумовило набір константних (незмінних, постійних) рис української культури.

Деякі дослідники (І. Лисяк-Рудницький, І. Дзюба, Я. Ісаєвич) вважають українську культуру “неповною”¹⁰. Їм протистоїть точка зору Г. Грабовича, який вважає некоректною саму тезу про “неповноту” культури¹¹. І справді, якщо дивитися на культуру “зсередини”, то в екзистенційному сенсі вона цілісна, “неповною” вона може бути лише у порівнянні з чимось або кимось, тобто з іншими культурами, літературами тощо.

Домінантною рисою української культури були чуттєвість, емоційність, кордоцентричність. Одні вбачають у цьому позитивні якості, інші — вади. Так, П. Юркевич емоційність українців розглядав як “прикмету національної вишості”, Д. Чижевський, продовжуючи лінію “філософії серця” П. Юркевича, також наголошував на позитивних рисах емоційності українців. В. Липинський, навпаки, підкреслював негативні ознаки емоційно-чуттєвого чинника української вдачі, такі, як запальність і швидке охолодження, дразливість, зосередженість на дрібницях, байдужість до важливих подій¹². Звідси зрозумілі й негаразди українців у сфері політики, яка неможлива без строгої організації розуму та вольового поступу до здійснення мети. В унісон В. Липинському І. Лисяк-Рудницький вважав, що брак “логосу” — “хронічна слабкість української духовності”¹³. З точки зору сучасної психології, сильно розвинута сфера емоцій у людині активізує альтруїстичні почуття, такі, як жаль до нещасних, бідних і водночас радість за чужі удачу, щастя, талант, а також почуття обов’язку. Натомість в аналогічних випадках значно менше розвинуті протилежні почуття — прагнення до влади, зажерливість та користолюбство. Для емоційної натури особливо характерна така риса, як співчуття¹⁴.

Специфічною ознакою української культури є її лінгвоцентризм. Зрозуміло, емоційно-чуттєвій вдачі українця найбільше відповідним був “художній” стиль мислення, прикрашання дійсності та минулого життя й свідомості. Саме мова протягом століть була носієм етнічно-релігійної та культурної ідентичності українського народу. В культурному просторі українців мова, словесність виступають справжнім заміном філософії. Світовідчуття українців відбивалося не у філософських та природознавчих трактатах, як на Заході, а в поезії, народній епіці, піснетворчості. До речі, фольклор, як носій “мовної поведінки” українського народу, довгий час був “альтернативою літературі”. Цікаво, що висока українська література,

** *Ісіхазм* (з грецької — спокій, відчуження) — містична течія у Візантії; етико-аскетичне вчення про шлях людини до єднання з богом через зосередження свідомості в самій собі; виникла в 4—7 ст.; відродилася наприкінці 13—14 ст.

красномовство, публіцистика значною мірою відчували інонаціональні впливи болгарської культури — посередниці між Візантією та східнослов'янським світом, інтелектуальні та релігійні імпульси другого південнослов'янського культурного впливу, зокрема Тирновської школи “перекладачів — правщиків” Святого Письма, пізніше польської, російської словесності та стандартизованої мови.

Генетичну рису української культури становить її селянськість, антеїзм (від імені давньогрецького героя Антея, який брав свою силу від Землі-Матері, і якого Геркулес зміг побороти, лише відірвавши від землі). Хліборобські ідеали випливали з родинного стилю життя і проїмали свідомість і селянина, і інтелектуала. Природне відчуття близькості з народною стихією знайшло втілення в українському романтизмі, народництві і, як це не парадоксально, в державницькій ідеології (еліта не може існувати без народу).

До коду української культури належить і поняття українського сцієнтизму^{***}. Наявність останнього спростовує саму ідею неповноти української культури.

Звичайно, український сцієнтизм — антипод європейського, засадничою характеристикою якого є логіко-раціоналістичний компонент, настанова на активну, творчу діяльність, спрямовану в зовнішній світ. На відміну від європейського український сцієнтизм характеризується підвищеною рефлексією, прагненням втекти від життя у сферу духу, глибини душі. Духовна енергія українських інтелектуалів розтікається начебто вшир, по всьому простору культури, насичуючи всі форми витвору духу — релігійну проповідь, публіцистичний памфлет, поезію, письменство, живопис, музичний твір тощо.

Для українського сцієнтизму притаманне інтуїтивне шукання смислу, ірраціоналізм мислення, містицизм. Символіка української демонології відповідає інтуїтивним, містичним струнам української душі. Знаковою постаттю українського сцієнтизму став Микола Гоголь в оточенні прекрасних покійниць, відьом, утоплениць, чортів тощо.

Український сцієнтизм — це вияв властивого українському народові відчуття безмежності, повноти простору, яке народжує мрійність, прагнення втекти від реального життя у сферу духу, драму життя, таємницю душі.

Отже, український сцієнтизм означає перевагу змісту над формою. Формотворче начало більше властиве західному сцієнтизму. На українському ґрунті чуттєвість, зміст, настрій поглинає форму. Приповідна піснетворчість українського народу, на думку Миколи Шлемкевича, — це “геніальний примітивізм”, який вбиває творчі таланти. “Жертвою закоханості у пісні” став М. Лисенко. В українському малярстві переважають етюдні мотиви, пейзажі, як вияв чуттєвості. В українському народному театрі голосний сміх дівчат, співи і танці потопляють розмову і дію.

М. Шлемкевич фіксує і парадоксальність українського індивідуалізму — це “індивідуалізм без індивідуальностей”, тому що індивідуалізм — це “ясна окрема форма”¹⁵. Український індивідуалізм є ліричною втечею від твердих форм, структуруючого, формотворчого начала.

Основне завдання української культури М. Шлемкевич вбачає в тому, щоб зрівноважити емоційне мрійництво з формотворчим мисленням, інтелектом: “пафосу степу” слід протиставити “пафос інтелекту”.

^{***} *Сцієнтизм* (лат. scientio — знання, наука) — абсолютизація ролі науки в системі культури, в духовному житті суспільства, у складі світогляду.

Брак логосу, формотворчого елементу в українській культурі зумовлює з-поміж мистецтв перевагу лірики та музики, а серед мистецьких стилів — романтизму, символізму, експресіонізму. Такі формотворчі стилі, як класицизм та реалізм, залишалися чужими в українській культурі. Зазначимо, що вияв інтелектуалізму в українській культурі припадає на 20-ті роки ХХ ст., про що свідчить виникнення тоді ж неокласицизму (яскравим представником його в літературі був літературознавець, поет, перекладач М. Зеров), а також нахил до створення великих форм у різних жанрах літератури та мистецтва.

Важлива риса української культури, яку помітив І. Лисяк-Рудницький, — це стихійний антропоцентризм. Український антропоцентризм спрямований здебільшого на розбудову особистості, а не на експансію у зовнішній світ. Любов до рідного краю, природи, мови, пісні, інтерес до національних звичаїв, побуту, внутрішня релігійність — це складові стихійного гуманізму української психічної природи.

3. Конфігурації української культури

Основним принципом життєдіяльності, на думку італійського онтопсихолога Антоніо Менегетті, є принцип пульсації¹⁶. Цей принцип цілком корелюється з теорією відносності А. Ейнштейна та сформульованим О. Шпенглером принципом культурного релятивізму.

В соціокультурній практиці принцип пульсації реалізується у формулі “завмирання та відродження”, “спаду та піднесення”.

Процес піднесення завжди пов’язаний з “викидом” культурної енергії нації і реалізується у так званих паттернах. Термін “культурний паттерн” належить американському культурологу Альфреду Крьоберу і означає культурну схему, зразок, форму, що має найбільшу вартість¹⁷ (наприклад, грецька скульптура, римське красномовство та юриспруденція, німецька класична філософія, французька література, галлофільство в моді, манерах, дворянському побуті Європи ХVІІІ—ХІХ ст.).

До паттернів української культури належать нові зразки національної освіти, як своєрідний компроміс між грекослов’янською вченістю та латинською наукою (Острозька академія — “тримовний лицей”, на зразок якого були утворені навчальні заклади в Києві, Москві, Яссах); етатистська ідеологія київських книжників як інтелектуальне підґрунтя реформ Петра І в Росії. Українська епіка (думи, народні пісні), поезія, література ХІХ ст. також належать до паттернів української культури. Геній Т. Шевченка слугує індикатором зльоту духовної цінності філологічного паттерну української культури.

Імпульси активного розвитку чергувалися з періодами гальмування та завмирання діяльності на полі української культури. Вона пережила кілька піків піднесення, викиду культурної енергії:

- 1) розквіт книжної культури і давньокиївської вченості під впливом християнства та екуменічної візантійської культури;
- 2) розвиток культурного життя в українських землях в результаті другого південнослов’янського впливу, який мав загальнокультурний та церковно-богословський характер (Тирновська школа, ересі богомилів, гуситів, заживовілих, духовна аксеза ісіхазму);
- 3) культурно-національне відродження кінця ХVІ — початку ХVІІ ст.;
- 4) класичне відродження кінця ХVІІІ — початку ХХ ст.;
- 5) ренесанс української культури, науки, літератури 1920-х рр.;
- 6) “мікроренесанс” кінця 1950-х — початку 1960-х рр.;

7) відродження 1990-х рр.

Періоди занепаду або “антрактів” історичного буття пов’язані з 1) періодом Руїни 2-ої половини XVII ст.; 2) процесом дезінтеграції традиційного українського суспільства у 2-ій половині XVIII ст. й остаточним перетворенням України на культурну провінцію Російської імперії; 3) добою деукраїнізації, тотальної русифікації української культури за часи радянського режиму.

Особливості української культури та історичного життя полягали в тому, що викид культурної енергії українців відбувався в інші культурні світи. Україна з її культурним потенціалом виступала донором інших культур, її духовними соками “годувалися чужі панівні держави й культурні організми” (І. Лисяк-Рудницький).

Перший величезний культурний вплив України на Росію припадає на XVII — 1-у чверть XVIII ст. Вихованці Києво-Могилянської академії становили цвіт тонкого прошарку щойно народженої російської інтелігенції. Саме їм належала ідея утворення першого університету в Москві із світськими науками та латиною (Симеон Полоцький, Каріон Істомін). Саме вони виступали теоретиками російської імперської ідеології (Феофан Прокопович, Дмитро Туптало).

Друга велика хвиля українських впливів на життя Росії охоплює 2-у половину XVIII ст., коли українська еліта здобула домінуючі пости в урядових колах обох російських столиць. Більше того, на думку І. Лисяк-Рудницького, європеїзація Росії відбувалася за рахунок “влиття у зверхній шар імперії двох нових етнічних стихій”, які були за своїми культурними традиціями європейськими на відміну від російського дворянства. Йдеться про балтійських німців та українців-малоросів.

Разом з тим зростання українських впливів у центрі збігається із занепадом та ліквідацією решток автономного адміністративного устрою України, що, з історичної точки зору, було “своєрідною соціологічною компенсацією”. Збільшення українського елементу в імперському політичному керівництві протікало паралельно з ліквідацією української автономної державності. Українська еліта, зневірившись у можливості відстояти самостійний національний розвиток, шукала нову “всеімперську арену для свого соціального вияву”. Відтягнення кращих продуктивних сил до Росії позбавляло крайові, місцеві установи влади та зменшувало можливість опору центральному урядові¹⁸.

Третя хвиля культурних впливів на Росію відбувається в середині XIX ст. і пов’язана з діяльністю українського філософа Памфіла Юркевича, від якого пішла руська релігійна філософія. Як твердить О. Забужко, П. Юркевич “породив” Вол. Соловйова, а відтак і весь класичний російський ідеалізм кінця XIX — початку XX ст. Ця потужна українська інтелектуальна традиція, змінивши русло в мові, потекла в російську культуру, де спричинила справжній розквіт, у той час як самі українці залишалися на рівні “хутірського мікрокосму”, бо “не мали чим” думати про себе¹⁹.

Отже, конфігурація української культури має перервний контур. Траєкторії, схеми еволюційного чи прогресивного поступу є не стільки обов’язково необхідними, скільки традиційно звичними в нашому європейсько-християнському мисленні.

Світова історія дає широкий спектр культурних та історичних конфігурацій. Так, з точки зору А. Крьобера, Єгипет є унікальним зразком “крайнього типу перервного розвитку”²⁰.

4. Україна та зовнішньокультурні світи

Не підлягає сумніву, що унікальність, неповторність певного типу культури виявляється у сприйнятті чужих впливів і перетворенні, переосмисленні їх результатів у тілі власної культури. Тобто, константні риси (постійні, незмінні) будь-якої культури виявляються у процесі взаємодії з іншими культурними світами.

Одним з найвизначніших зовнішніх впливів була християнізація населення Руси-України. Прийняття християнства візантійського зразка було не трагічною помилкою, чи історичною несподіванкою, як вважав Ст. Томашівський, а цілком відповідало емоційно-чуттєвій домініанті слов'янсько-української вдачі.

До речі, ренесансні та реформаційні впливи на українському ґрунті також мали здебільшого етико-релігійне забарвлення. Із західних впливів найбільше співзвучним українській душі було барокко. Українцям взагалі властива стихійна барокковість. Вона виявляється в тому, що в народному мистецтві-промислі орнамент переважає над конструкційними формами, мова українців більш образна й лірична, ніж філософська²¹. Емоційне напруження, боротьба стихій почуттів, релігійна піднесеність, емоційна розчуленість, гіпертрофованість почуттів, красномовство — усі ці риси барокового стилю знаходять сприятливий ґрунт у глибинах української свідомості й культури.

Цікаво, що в просторі української культури повною мірою так і не прищепилися такі європейські формотворчі стилі, як класицизм, реалізм, наукова фантастика.

Найбільш відповідним українській культурній стихії став романтизм, здебільшого в німецькому консервативно-іраціональному варіанті. Європейський романтизм, який, за словами Г. Гадамера, відкрив “таємницю індивідуальності”, красу і цінність рідної мови, відродив героїку минулого й на українському терені, став гаслом, ідейним підґрунтям культурно-національного відродження.

Актуалізовані романтизмом поняття “народ”, “народність”, “нація” увійшли до свідомості української еліти і широких народних мас як символи їх історичного буття, зв'язуючий розчин між державними установами і культурним життям. У надрах українського романтизму були артикульовані також ідеї національної самобутності, історичної державності, реабілітоване “українське середньовіччя”, зокрема героїка козацької доби, які заклали підвалини ідеології та політичної програми активного українства у другій половині XIX — на початку XX ст.

У цілому ідеологічні засади романтизму цілком корелюються з такими рисами українського культурного типу, як антеїзм, емоційність, філологізм та антропоцентризм.

5. Українська культура як матриця національної історіографії

Культурна матриця визначає константні риси та специфіку всіх компонентів культурної організації певного народу — науки, літератури, мистецтва, моди, соціальної поведінки, суспільної психології, побуту тощо.

Історична наука — не виняток, вона також несе в собі культурний код нації.

Наприклад, родинність це не лише ознака соціального існування та психіки українця, а й специфічна форма організації історичної праці в

умовах бездержавності та інституційної нелегітимності культурного життя в Україні. Осередками культурно-історичної праці протягом XVIII—XIX ст. в Україні були резиденції багатих дідичів — меценатів, високих посадових осіб, панські маєтки, літературні салони, масонські ложі, політичні товариства, земляцтва, громади. Тяглість української культурної та наукової традиції підтримувалася дворянсько-старшинськими родинами, фамільними кланами, які протягом поколінь давали видатних представників української науки, літератури, мистецтва, історії. Варто згадати родини Марковичів — Маркевичів, Рєпніних — Волконських, Білозерських — Кулішів, Максимовичів — Тимковських, Лазаревських, Антоновичів, Драгоманових — Косачів та ін.

В 1920-х рр. ця одвічна традиція культурних династій проявилася своїми позитивними і негативними рисами у феномені родини Грушевських на ниві української історичної науки. М.С. Грушевський “свідомо проводив сімейну політику в галузі історичних студій”, маючи на меті широкі наукові плани і протестуючи проти насильницької “советизації” з боку уряду. Втім, “родинний сепаратизм” М.С. Грушевського був повністю знищений командно-адміністративною системою у період переходу її до політики стандартизації наукового мислення²². За радянських часів традиція наукових династій у галузі української історіографії практично була зведена нанівець.

Селянськість як генетична риса української свідомості зумовила сталий інтерес українських істориків до проблем народу, його минулого, побуту, свідомості, творчості, культурних традицій.

Українській історіографії властива і стихійна барокковість, яка виявляється в тяжінні до красного слова, вибагливості, емоційності стилю. Зміст, інформація в історичному дослідженні часто переважають над структурою, систематизованими викладами, загальними схемами. Продукція більшості українських істориків має “камерний характер”, в їх творчості домінують майже несвідомо “малі” форми: статті, розвідки, рецензії, есе, начерки, спеціальні монографії.

Багатотомні праці з’являються на початку XX ст. під безперечним впливом європейського інтелектуалізму та вимог історичної науки в Україні, яка вступала у фазу пасіонарного піднесення. Популярні в радянській історичній науці колективні праці були лише сурогатом великих форм, які не реалізовували формотворчі інтенції української історичної думки.

Бароккові імпульси в українській історіографії виявлялися у “нерозчленованості” мислення (аматорство, енциклопедизм, дилетантизм), існуванні такої специфічної сфери дослідження, як українознавство, ядро якого, на думку М.С. Грушевського, становили історичні дослідження.

Романтичні впливи пов’язані з фольклорно-мовною та етнографічною орієнтацією української історичної науки XIX — початку XX ст. Так, українська етнографія, яка сягає своїм корінням до антикварної діяльності XVIII ст., за словами М.С. Грушевського, стає “бойовою наукою надовго, майже на усе XIX ст.”²³.

Мовно-літературна стихія українського романтизму зумовила бібліографічно-джерелознавчу акцентуацію української історичної науки. Культ джерел, нестримний потяг до їх розшуку та описання — родова риса українських істориків. Більшість з них в Україні і поза її межами прямо декларують свою прихильність до “документальної школи”²⁴. На ділянці української історіографії “енергія документальності” перевершує “імпульси раціоналізму”. Звідси цілком зрозуміле поширення в українському науковому етносі таких типів істориків, як “історик-бібліограф”, “історик-дже-

релознавець”, “історик-археограф”. Натомість такі типи, як “історик-критик”, “історик-систематик”, “історик-аналітик”, серед українських істориків зустрічаються досить рідко.

Антропоцентризм української історіографії заслуговує на спеціальне дослідження. Персоналізм на українському ґрунті завжди мав свою специфіку: йшлося не стільки про особистісне, скільки про колективне індивідуальне начало в українській історії, як-от: віче, громада, родина, козаччина, народність. Показовий і той факт, що культурна антропологія як предмет дослідження, завдяки зусиллям М.С. Грушевського, К.М. Грушевської та їх співробітників під впливом соціологічної школи Е. Дюркгейма і його наступника Л. Леві-Брюля виникає в Україні раніше, ніж у Франції, де була репрезентована “школою Анналів”.

Таким чином, творче, жіноче начало української психічної структури залишається невичерпним джерелом творчої активності українських інтелектуалів. Несподіване підтвердження цього знаходимо у психологічних спостереженнях Карла Г. Юнга, який вважав, що “психологія творчого індивіда — це, власне, жіноча психологія, тому що творчість виростає з глибин несвідомого..., з царства Матерів”. Якщо творче начало перевершує, то це означає, що підсвідоме одержує над життям і долею більшу владу, ніж свідомо воля. Таким чином реалізується потреба того чи іншого народу у творінні автора, який створив свій образ, а тлумачення цього образу доручається вже наступним поколінням²⁵.

Свого часу Олег Ольжич закликав подивитися на Україну як на “окрему психологічну область” у Європі: “У нас ідеалізм і певність посідання найвищих правд, а поруч з цим матеріалізм Європи і мертве шукання за формою... Тому треба поставити під знак запитання конечність нашої орієнтації на сучасну Європу. Не сотворимо собі кумира!”²⁶ В нинішній соціокультурній ситуації саме історична наука, а не філософія чи література, створює інтелектуальні можливості для усвідомлення українського народу, України, як окремої психологічної та історичної області Європи. Під таким кутом зору національно-державницька концепція розвитку європейських країн, як вважають сучасні дослідники, зокрема М. фон Гаген, не є універсальною. Українська історія з її багатими і до кінця не визначеними перспективами — конструктивний матеріал для реалізації так званої “наднаціональної перспективи”, враховуючи такі фактори історичного минулого України, як поліетнічність, дисконтинуїтет державного устрою, унійна традиція, прозорість кордонів та аморфність культури²⁷.

Прийшов час, коли історична наука має творити культурні цінності і впливати на тип культури, що відповідає сучасним світовим стандартам наукового пізнання.

¹ Я н і в В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Основа. — 1995. — № 28(6). — С. 155.

² П а х л ь о в с ь к а О. Україна: шлях до Європи... через Константинополь. Стаття перша. Історичний дуалізм давньої української літератури: Візантія чи Європа? // Сучасність. — 1994. — № 1. — С. 63.

³ Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Зауваги до проблеми “історичних” та “неісторичних” націй // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 29—31.

⁴ Н о с е н к о Е. Л. Культурно-психологічні проблеми інтеграції України в європейське співтовариство // Грані. — 1999. — № 2(4). — С. 59.

⁵ Д ю б и Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 г. // Одиссей, 1991. — М., 1991. — С. 52.

⁶ Д и в.: Ц и м б а л і с т и й Б. Родина і душа народу // Українська душа. — К., 1992. — С. 89—90.

- ⁷ Забужко О. “Психологічна Америка” й азіатський ренесанс, або знову про Карфаген // Сучасність. — 1994. — № 9. — С. 154.
- ⁸ Див.: Носенко Е. Л. Назв. праця. — С. 60.
- ⁹ Леонгард К. Акцентированные личности. — К., 1989. — С. 20—22.
- ¹⁰ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. — С. 30; Дзюба І. М. Що за обрієм? Наша культурна спадщина і культурне майбуття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність // Міжвуз. зб. наук. праць. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 17; Ісаєвич Я. Д. Українська культура в середньовіччі і на світанку нової доби // Там же. — С. 35.
- ¹¹ Грабович Г. До історії української літератури. — К., 1997.
- ¹² Див.: Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа. — С. 37.
- ¹³ Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Історичні есе. — Т. 2. — С. 403.
- ¹⁴ Леонгард К. Указ. соч. — С. 17.
- ¹⁵ Шлемкевич М. Душа і пісня // Українська душа. — С. 110.
- ¹⁶ Див.: Менегетти А. Введение в онтопсихологию // Константы. — 1993. — Т. 1. — № 1. — С. 77—84; 1994. — Т. 1. — № 2. — С. 97—121.
- ¹⁷ Кребер А. Л. Конфигурации развития культуры // Антология исследований культуры. — СПб., 1997. — Т. 1. — С. 466—467.
- ¹⁸ Лисяк-Рудницький І. Дискусійні виступи на міжнародному історичному конгресі // Історичні есе. — Т. 2. — С. 414.
- ¹⁹ Забужко О. Філософська і культурна притомність нації // Сучасність. — 1994. — № 3. — С. 121—122.
- ²⁰ Кребер А. Л. Указ. соч. — С. 471.
- ²¹ Лисяк-Рудницький І. Розмова про барокко // Історичні есе. — Т. 1. — С. 65.
- ²² Див.: Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 144—145.
- ²³ Грушевський М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. В 2-х т. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 15.
- ²⁴ Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. 18. No. 1—2 (Summer-Winter 1993). — P. 44.
- ²⁵ Юнг К. Г. Психология и поэтическое творчество // Самосознание европейской культуры XX века. — М., 1991. — С. 118.
- ²⁶ Цит. за: Ільницький М. Ідея циклічності культури і доля України в творчості Олега Ольжича // Сучасність. — 1994. — № 11. — С. 140.
- ²⁷ Maerk von Hagen. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. 54. No 3 (Fall 1995). — P. 658—673.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми української медієвістики

Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

УКРАЇНА ТА ПОЛЬЩА ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ КОРОЛЯ ЯНА ІІІ СОБЕСЬКОГО: ПОШУКИ ВТРАЧЕНОГО МИРУ

Більша частина життя та діяльності одного з найвідоміших королів Речі Посполитої Яна ІІІ Собеського (1674—1696) пов'язана з Україною. Адже майбутній “звитяжець Відня” народився в м. Олеську, що на Львівщині. На Західній Україні пройшло його дитинство та становлення як державного і військового діяча Польщі, він добре знав українську (“козацьку”) мову, культуру, звичаї і традиції українців. Саме на території України у 50-х — першій половині 90-х років XVII ст. він, перебуваючи на різних посадах, воював з козацькими військами гетьманів Б. Хмельницького та П. Дорошенка, підтримував тісні стосунки з урядами П. Тетері, М. Ханенка, Є. Гоголя, С. Куницького, А. Могили. Тут він перемагав багатотисячні турецькі армії і татарські орди. З іменем Я. Собеського пов'язана історія таких українських міст і містечок, як Львів, Кам'янець-Подільський, Хотин, Яворів, Бар, Бучач, Зборів, Злочів, Журавно, Жванець, Кальник, Калущ, Могилів, Немирів, Підгайці, Підгірці, Терехівля, Умань, Чуднів та багатьох інших ¹.

В останній чверті XVII ст. польський уряд робив усе можливе для втілення у життя основних своїх зовнішньополітичних планів, а саме відвоювання Правобережної України в Османської імперії, що дало б змогу поліпшити власне становище за рахунок економічного потенціалу українських земель. Не останню роль у здійсненні планів королівської влади щодо Правобережжя мало відіграти українське козацтво, адже в тогочасних джерелах Україна називалася не інакше як “козацька земля” (“Ucraina terra Cosaccorum”) *. Вже 5 червня 1674 р. під час елекційних урочистостей новий король Речі Посполитої присягнувся на угоді з шляхтою, в якій зобов'язався дотримуватися мирних договорів й трактатів, укладених його попередниками з монархами інших країн, лише з одним застереженням, яке стосувалося обіцянки Яна Собеського повернути “втрачені землі України і Поділля” ². У ній зазначалося, що король повинен відвоювати правобережну частину українських земель у турецького султана, а щодо приналежності Лівобережної України проводити переговори з московським царем. За твердженнями вітчизняних і зарубіжних істориків, на той час Правобережна Україна стала ключовою позицією у відносинах між Річчю Посполитою, Московською державою, Османською імперією та залежним від неї Кримським ханством — для кожної з цих країн опанування terra Cosaccorum було основним геополітичним завданням того часу ³.

Напрямки зовнішньополітичної діяльності Яна III Собеського вже висвітлені в працях, присвячених життю та діяльності цього короля Речі Посполитої. У польській історіографії до них слід віднести доробок Л. Рогальського, Т. Корзона, К. Піварського, В. Конопчинського, Я. Волінського, Л. Подгородецького, К. Матвійовського, З. Вуйціка, а також збірники наукових праць, де вміщені розвідки інших сучасних істориків Польщі⁴. Окремо виділимо дослідження “Собескіани” австрійськими, американськими, англійськими, голландськими, німецькими, шведськими, швейцарськими та французькими вченими XIX—XX ст., серед яких назвемо монографії Б. Ямінського, А.-С. Камінського, Й. Мортонна, Г. Койера, Г. Лохнера, Ф. Бірнбаума, О. Форст де Батаглії, Н. Салванді⁵.

“Українську” політику польського короля певною мірою висвітлено у праці Я. Волінського, де акцентувалася увага в основному на місці України у планах Речі Посполитої під час перших років правління (1674—1675) ще не коронованого Яна Собеського⁶. Крізь призму козацько-шляхетського конфлікту на Правобережній Україні дослідив заходи королівського уряду у другій половині 80-х — першій половині 90-х років XVII ст. інший польський історик Я. Перденія⁷. Грунтовним висвітленням польсько-російських та польсько-турецьких тогочасних взаємовідносин і місця в них України відзначається доробок З. Вуйціка⁸. Окремі проблеми українсько-польських взаємовідносин 70—90-х років XVII ст. досліджували Ф. Равіта-Гавронський, Ч. Хованець, Т. Урбанський, Я. Віммер, М. Яворський, Д. Колодзейчик та інші⁹.

З різних причин нині в українській історіографії ще немає жодної монографічної праці, в якій висвітлювалися б стосунки Речі Посполитої та Української козацької держави (у вигляді Війська Запорозького, яке презентувало державні інституції України як на Лівобережжі, так і Правобережжі) в другій половині XVII — на початку XVIII ст., зокрема, у період правління Яна III Собеського. Про це писали В. Смолій та О. Головка у вступній статті до збірника наукових праць “Україна і Польща в період феодалізму”, який побачив світ ще у 1991 р.¹⁰. Досі ці відносини досліджувалися головним чином крізь призму українсько-польської боротьби, яка продовжувалася протягом усього вказаного вище періоду. Цим аспектам присвятили свої праці В. Антонович, О. Єфименко, В. Волк-Карачевський, В. Дядиченко, Г. Сергієнко, В. Смолій, В. Степанков¹¹. Разом з тим взаємовідносини між королівським та гетьманським урядами були набагато складнішими і багатограннішими, про що, зокрема, писали М. Андрусак, Б. Крупницький, Д. Дорошенко, В. Степанков, В. Заруба, Т. Чухліб, В. Станіславський¹².

Використовуючи дослідження попередників та нові документи і матеріали з архівосховищ Польщі й України, робимо спробу розібратися у складних тогочасних реаліях Речі Посполитої та Української козацької держави. На той час остання мала поліцентричний устрій і складалася з двох автономних структур — правобережного та лівобережного Війська Запорозького (або Правобережної та Лівобережної Гетьманщини)¹³. Окремий статус у межах українських земель мало своєрідне військово-політичне утворення — Запорозька Січ (“Військо Запорозьке Низове”). Отже, східноєвропейська політика Яна III Собеського щодо України, зважаючи на існування цих трьох політичних центрів, була багатоплановою і враховувала поліваріантну специфіку українського державно-політичного устрою.

“При кому козаки, при тому й залишається Україна”,¹⁴ — саме таким принципом (а це його власні слова) керувався протягом усього періоду свого правління польський король Я. Собеський. Ще будучи великим ко-

ронним гетьманом (1667— 1674 рр.), він виявив себе політиком, який добре розбирається в “українсько-козацькій проблемі”. Його вмiла політична і збройна боротьба з гетьманом П. Дорошенком та султаном Мехмедом IV за право володіння Правобережною Україною стала однією з основних причин обрання Собеського на королівський трон Речі Посполитої. “Гетьман П. Дорошенко, який став на чолі Правобережної України, постановив незалежити цілий край і від Польщі, і від Росії, а вихід шукати в турецькій протекції”¹⁵, — зазначав З. Вуйцік, і саме проти цього вела боротьбу польська влада.

У лютому 1675 р., після того як в Україні і Польщі поширилася чутка (що невдовзі виявилася неправдивою і, можливо, була інспірована саме польським урядом) про смерть П. Дорошенка, король видав універсал до всіх станів українського суспільства, в якому виклав власне бачення причин політичного й економічного занепаду Правобережної України: “Мушу визнати, що то труп обридливий, а не Україна, бо певно не така, яку від предків своїх взяли. Хто ж на ній вимер, якщо не народ руський? Що попалили, якщо не міста славні? Що димом пішло, якщо не церкви і дома Божі? Чий гроби і могили, якщо не батьків або дітей Ваших за ніщо погублених? Чия залишилася пустеля, якщо не запроторених, мов бидло, в неволю душ християнських?”¹⁶. Король закликав українців повернутися під його протекцію й обіцяв забути про їхню попередню “зраду”. Правобережному козацтву дозволялося обрати нового гетьмана, який повинен був затверджуватися королем. Згодом, незважаючи на те, що П. Дорошенко продовжував володарювати на Правобережній Україні, Ян III Собеський призначив наказним гетьманом Подільського та Могилівського полків полковника Є. Гоголя (квітень 1675 р.). Це призначення стало елементом боротьби з непокірним Дорошенком, який прагнув утвердити на Правобережжі інститути Української держави. Розколюючи козацьку організацію на два табори, польська влада тим самим значно ослаблювала її державотворчий потенціал.

Разом з тим були й інші причини формування королівським урядом покірної йому козащини. 11 грудня 1676 р. австрійський посол в Османській імперії Й. Кіндсберг повідомляв у Відень, що новообраний польський король хоче з допомогою українських козаків і кримських татар встановити у Речі Посполитій абсолютистський режим і зробити своє королівство спадковим для роду Собеських¹⁷. Звичайно, це були лише передбачення дипломата, хоча аналогічні звинувачення висувалися проти Яна III Собеського і в наступні роки.

З кінця 60-х років серйозним геополітичним суперником Польщі у східноєвропейському регіоні знову стає Османська імперія. “Річ Посполита сама не вистоїть без самопалів козацьких”, вона “не може відбивати такого могутнього ворога одним лише найманим військом”, “король все зробить для козаків, аби пішли під його руку” — такі судження були типовими для представників тогочасної політичної еліти Корони Польської¹⁸. При цьому панівні кола Польсько-литовської держави пам’ятали про відносини між королями та козацтвом сторічної давності. “Затягнув Стефан Баторій 6000 козаків запорожських, а було їх за Дніпром 40 000; а тим 6000 дав Трахтемирів, щоб мали там гармати, порядків і привілеїв своїх дарував їм там, всі землі від Трахтемирова... і дозволив їм вибирати гетьмана; щоб з татарами воювали...”¹⁹, — згадував чернігівський воєвода С. Беневський у 1675 р. Такі настрої польської шляхти свідчили про її намагання повернутися до тих правових норм, що регулювали взаємовідносини між українським козацтвом і королівськими урядами напередодні революційних подій, які розпочалися у 1648 р.

Про велике значення, яке у той час надавала Україні польська еліта, свідчило багато фактів. Серед них — картина французького художника “Вїзд Яна III на коронацію до Кракова” (“Апофеоз Яна III”), датована 1675 р. На ній зображено наближення польського короля до Вавельського замку, перед яким у вигляді танцюючих дівчат подаються алегорії Польщі, Литви та України і підпис — *Invicto Avgvsto Ioanni III Regi Poloniae magno duci Lithuaniae, Ukrainae, etc* ²⁰.

Наприкінці лютого 1676 р. Ян III Собеський запросив наказного правобережного гетьмана Є. Гоголя на свої коронаційні урочистості до Варшави. При королівському сприянні нобілітується значна частина козацької старшини, а сейми 1676 і 1677 рр. приймають окремі постанови щодо козацької організації Правобережної України. За рішеннями сейму козакам надавалося право розміщуватись у Димерському старостві (Полісся), виплачувалися певні суми з коронного скарбу. Зважаючи на військові плани польського керівництва, наказний гетьман мав сформувати чотиритисячне військо для боротьби проти турецької армії.

Після укладення Журавницького перемир'я 1676 р. між Варшавою і Стамбулом політична ситуація на Правобережжі змінилася. Відповідно до цього король був змушений змінити деякі акценти у своїх заходах щодо підкорення українських земель. Центральним питанням для польської влади стала нейтралізація діяльності Ю. Хмельницького, який з середини 1677 р. за допомогою турків почав закріплюватися на Брацлавщині і Південній Київщині. Насамперед Ян III Собеський офіційно звернувся до султана з проханням, щоб Хмельницький не вживав титулу “князь Малої Русі — України”. Причиною рішучого дипломатичного протесту проти надання Ю. Хмельницькому права на володіння частиною Правобережної України стали, поряд з іншими, економічні інтереси великих магнатів у регіонах, на які претендував “турецький” гетьман. Про справжні наміри польських урядових кіл щодо українських земель свідчив секретний документ, який у шифрованому вигляді був надісланий великому послу у Стамбулі Я. Гнінському. Польський дипломат мав “випрошувати” у Мехмеда IV землі для польських магнатів: “Язловець для обозного коронного..., для маршалка надворного Меджибіж чи, принаймні, Сатанів і Синяву з усіма за Бугом землями і ставами..., для К. Вишневецького, воєводи Белзького, — Чорний острів, для князя, гетьмана, великого воєводи Краківського — Немирів..., щоб Хмельницький лише в Кальнику був, для гетьмана, польного воєводи Руського — Богуслав, Білу Церкву...” ²¹.

Згодом дипломатичні функції у Туреччині виконував С. Процький. 17 квітня 1679 р. король наказав йому звернутися з протестом до Мехмеда IV, “щоб Хмельницький, бажаючи України, старинних воєводств хай не узурпує..., огнем і мечем не грозить” ²². Невдовзі Ян III Собеський, зважаючи на те, що турецька сторона, по суті, зігнорувала дипломатичні ноти Речі Посполитої, змінив тактику. За його дорученням на Правобережну Україну зі спеціальною місією виїхав львівський митрополит Й. Шумлянський, щоб умовити Ю. Хмельницького прийняти протекцію польського короля. Московські послы у Варшаві повідомляли, що король обіцяв гетьману в разі переходу на його бік зберегти князівський титул, Україні передбачалося надати рівні політичні права з Коронаю Польською і Великим князівством Литовським, а також не переслідувати православних ²³. Однак ця акція варшавського двору була лише спритним дипломатичним маневром, тому не мала успіху і лише погіршила польсько-турецькі відносини.

У квітні 1680 р. Ян III Собеський скаржився М. Радзивілу, що Ю. Хмельницький має намір оволодіти Білою Церквою, зазначаючи, що,

“коли нам до війни прийде з турками, буде то не останній раз, що той лотр не тільки комендантові нашому, але й нам так буде грозитися”²⁴. У цей час польський король неодноразово заявляв, що відповідно до положень Бучацького, Журавненського і Константинопольського (ратифікованих 1678 р. у Константинополі журавницьких статей) договорів Правобережна Україна має належати козакам (“Ucraina Cosacis cedat”)²⁵. Саме тому, на його думку, Порта не могла втручатися у справи України, бо сама віддавала її козацьким гетьманам. Звичайно, у даному випадку король мав на увазі тих козаків, які перебували під керівництвом Є. Гоголя і служили Польщі. Отже, за логікою Яна III Собеського, Правобережжя (принаймні та його частина, що перебувала під владою українського гетьмана) повинно було прийняти його протекцію.

Спустошливі походи турецьких військ, “великі згони” правобережного українського населення на Лівобережну Україну в 1679—1680 рр. призвели до значного зменшення кількості козаків у регіоні. Крім того, період функціонування “польської” козацької організації Правобережної України (1679—1683 рр.) досить слабо відображений у джерелах. Відомо, що у цей час “старшими” (але не гетьманами!) над українськими козаками, які перебували на Поліссі, польський уряд призначав представників козацької старшини — генерального суддю Мирона, полковників О. Урбановича та М. Булигу, а також київського стольника К. Ласку²⁶. У постанові сеймика Волинського воєводства від 3 грудня 1680 р. зазначалося, що “Асигнація й. м. п. Олександра Урбановича, полковника й. м. п. війська Запорозького, щоб з податків на сеймику з реляцій, ухвалених на минулому (сеймику. — Т. Ч.), була виплачена”²⁷. На такому ж сеймику, але вже наступного року вказувалося, що “ребелія” козацька у Київському воєводстві триває — козаки всілякими способами намагаються позбавитися польського підданства²⁸.

У липні 1681 р. в інструкції депутатам від Київського воєводства на вальний сейм зазначалося, що “... його Королівська Милість за листом своїм до воєводи Руського пропонує нам консервацію козаків”²⁹. Київські посли повинні були вимагати на сеймі, щоб “...кілька тисяч козаків під Мироном були локовані в королівських і духовних добрах”³⁰. 5 березня 1682 р. київський сеймик постановив виділити на них 1000 злотих і “пану Урбановичу, полковнику того ж війська, особисто 300 злотих”³¹. Разом з тим король видавав т.зв. “приповідні листи” представникам польської шляхти на вербування козацьких полків. За влучним висловом В. Антоновича, набрані відділи “зберігали тільки ім’я козаків”³². Загони під керівництвом полковників-шляхтичів П. Тишецького, К. Лончинського, К. Тишкевича, Демблевського, Праєвського, Висоцького головним чином не обороняли Правобережжя від татарських набігів, а грабували місцеве населення.

Велике занепокоєння варшавських кіл викликала звістка про передачу “турецької” частини правобережних земель під управління молдавському господарю Г. Дуці. В інструкції королівському послу в Москві від 14 жовтня 1681 р. вказувалося, що “Україна козакам належати мала, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов’янські народи завоювати, а потім і цілу Європу (виділено нами. — Т. Ч.)”³³. З цих слів стає зрозумілою та велика роль, яку надавав польський монарх Правобережній Україні та її козацькому устроєві у східноєвропейському геополітичному просторі. У тому ж році депутати вального сейму звинувачували свого короля в тому, що він часто приймає козацькі посольства і не розповідає першим про зміст цих переговорів. Виступаючи на одному з сеймових засідань, Ян III Собеський нагадав депутатам, навіщо Речі Посполитій потрібно підтримувати зв’язки з українськими козаками. Як приклад він назвав Хо-

тинську битву 1621 р., “...коли було 40 000 козаків, а польського і литовського війська — 60 000”³⁴.

Відчуваючи наближення неминучого конфлікту з Османською імперією, Ян III Собеський активізував свої дії у справі вирішення “козацького питання”. У липні 1682 р. до Димера, де в той час базувалися основні сили правобережного козацтва, направляється нобілітований козацький полковник В. Їскрицький, який перед тим деякий час проходив службу при королівському дворі. Він мав агітувати козаків, які після смерті Є. Гоголя у 1679 р. понад три роки не мали гетьмана, щоб вони зібралися на раду і вирішили, чи можуть допомогти польському королю в боротьбі проти “бусурманів”. У свою чергу, той обіцяв відновити всі “прадавні вольності і привілеї”, подбати про рівноправність православної віри тощо³⁵. Такі ж обіцянки віз до білоцерківського козацтва священник Заремба³⁶. В інструкціях короля нічого не говорилося про те, що Правобережжям має управляти український гетьман, і не накреслювалося планів відновлення автономії України. Відомий польський історик З. Вуйцік зазначав, що Ян III Собеський у цей час не запропонував будь-якого плану автономії України, не говорячи про розв’язання “українського питання” на основі положень Гадяцького трактату 1658 р.³⁷

Крім того, митрополит Й. Шумлянський за домовленістю з Яном III Собеським відрядив з королівськими листами на Лівобережну Україну монахів Ф. Храпкевича та І. Зарудного. Вони мали агітувати козаків лівобережних полків за перехід на службу до польського короля. Зокрема, в універсалах говорилося, що Річ Посполита поступилася туркам частиною Правобережжя лише з метою утримання України під владою козаків, а Москва не може володарювати над правобережними українськими землями, бо віддала їх султану. Також зазначалося, що лівобережний гетьман І. Самойлович намагається знищити правобережне козацтво, а король їх “з дитинства любить” і завжди буде захищати. Щоб повернути лівобережних козаків на свій бік, Ян III Собеський обіцяв зберегти права православного духовенства, не допустити знущань польської шляхти над посполитими³⁸. До речі, загроза поширення влади лівобережного гетьмана на Правобережну Україну також була однією з причин реанімаційних політичних заходів польського короля щодо правобережного козацтва.

Незважаючи на спротив гетьмана Лівобережної України, універсали польського короля знаходили відгук серед козаків Задніпров’я, які переходили на правий берег Дніпра. Поповнивши свої лави, правобережне козацтво спромоглося висунути власну кандидатуру на гетьманську посаду. Влітку 1683 р. Ян III Собеський затвердив правобережним гетьманом колишнього військового товариша Війська Запорозького й немирівського старосту С. Куницького, який за королівським наказом здійснив взимку 1683—1684 рр. похід на турецько-татарські володіння у Молдавії, Буджацьку та Білгородську орди³⁹. Ця операція стала одним з епізодів спільного проекту боротьби урядів європейських країн проти поширення турецького впливу на “християнський світ” Центральної та Східної Європи. Разом з тим польський король намагався використати успіхи козацьких військ у власних дипломатичних інтересах. У січні 1684 р. він наказав своїм послам у Московській державі, щоб ті використали звістку про перемогу Куницького над татарами для тиску на російських дипломатів, аби вони пішли на поступки під час укладення майбутнього польсько-російського договору⁴⁰.

Одночасно Ян III Собеський використав потенціал козацьких полків у битві європейських армій з турецьким військом під Віднем, а особливо у “післявіденському” переможному поході до Угорщини і Словаччини та

битвах під Парканами, Остригомом, Щециним (вересень—грудень 1683 р.) й витісненні військ Османської імперії з цієї частини Європи⁴¹. Ще 19 квітня 1683 р. в інформації про засідання сенатської комісії у Варшаві повідомлялося, що “козаків 1200 тільки наказав король набрати зараз під команду 4 ротмістрів Семена, Ворони і других двох”⁴². Згодом, отримавши фінансову допомогу від папи римського Інокентія XI, польський король вирішив, що зможе утримати тритисячне козацьке військо. 16 липня коронний гетьман С. Яблоновський видав “приповідний лист” на вербування козаків полковнику М. Булизі, який у середині серпня мав прибути до Львова⁴³. Загальне керівництво набором козаків було доручено шляхтичу Й. Менжинському. Саме йому видали певну суму грошей (майже 30 000 ліврів) для “зтягу” українського війська⁴⁴. За планом короля козацькі полки мали прибути 25 серпня під Краків, де збиралися основні сили Речі Посполитої для здійснення походу під Відень, але українці в силу різних обставин запізнилися. “Вже не чекаючи полків литовських, ані козаків, залишивши їм наказ поспішати за мною, у перших днях вересня сподіваємось бути на берегах Дунаю”, — писав Ян III Собеський Інокентію XI наприкінці серпня⁴⁵.

В авангарді польських сил вирушили і 150 козаків під командуванням полковника Апостола (П. Апостола-Щуровського — ?). Вони входили до складу підрозділів волинського воеводи Я. Стадніцького на правах приватної легкої козацької корогви. “...З Апостолом не маю козаків більше півтори сотні..., а п. Менжинський сидить ще зі своїми (козаками. — Т. Ч.) у Львові, як сам пише”, — повідомляв король 9 вересня під час переправи через Дунай⁴⁶. 12 вересня об’єднані війська Яна III Собеського та князя Кароля V Лотарингського перемогли багатотисячну армію турецького візира Кари-Мустафи і визволили Відень. Про участь козаків Апостола у цій битві свідчив такий запис короля: “...турків зараз ведуть, як псів і худобу, їх моя драгунів і козаки немало забрали. О Менжинський, Менжинський!”⁴⁷. Останні слова король написав, коли був вкрай незадоволений неприбуттям до Відня основних козацьких сил.

24 вересня королівна М. Казимира, якій було доручено слідкувати за “козацьким зтягом”, повідомляла чоловіку, що Менжинський набрав лише 1,5 тис. козаків⁴⁸. Але вже 28 вересня Ян III Собеський писав, що до його військ, які рушили в напрямку Будапешта, приєдналися полки Я. Ворони і Й. Менжинського. Полковникові Семену (Корсунцю — ?) наказувалося йти “звичайною дорогою за другими”⁴⁹.

Під час переправи через Дунай поблизу угорського міста-фортеці Остригома (Естергома) козаки Ворони не змогли взяти “язика” на другому березі річки, що спричинило невдоволення короля. Виправдовуючись перед Яном III Собеським, полковник говорив, що “простих хлопів зтягнули, не козаків, бо так швидко козаків не могли дістати”⁵⁰.

Однак незабаром до польської армії приєдналися “правдиві” козацькі полки М. Булиги, Семена (Палія — ?) та В. Іскрицького. У жовтні вони відзначилися при облозі Остригома, а також у битвах під угорським містечком Парканами (9 жовтня) та словацькою фортецею Сеценами (Щецином) (15 листопада). “А вони (козаки. — Т. Ч.) пішли так швидко, відважно і мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, але й першу палісаду і браму та заткнули в ній свої прапори з хрестами — і в усіх заслужили собі на велику славу”, — так описував король перший штурм добре укріпленої сеценської фортеці⁵¹. “Яка то красива винахідливість і майстерність козацька”, — писав інший свідок участі українських полків у “післявіденському” поході польської армії Я. Пасек⁵².

Щоб мати уявлення про потенціал козацьких підрозділів, їх кількість та можливість фінансування, король ініціював складання окремих компутів (реєстрів) правобережного Війська Запорозького. Нам відомі списки 1683, 1689, 1694, 1695 рр.⁵³ Виплату козакам Правобережної України певних грошових сум засвідчували “Ординації плат”. Під час гетьманування С. Куницького у 1683 р. було проведено дві великі виплати з державної скарбниці Речі Посполитої й одна — за посередництвом польського уряду від папи римського. Згідно з першим списком, що називався “Ординація плати Війську Запорозькому, якого має бути 1200 у трьох полках, а в кожному полку має бути корогви чотири. Укладена 11 травня 1683 року”, козакам під командуванням полковників С. Корсунця, Я. Ворони та Киїляна видавали 107 646 злотих готівкою і поставів сукна на 7 312 злотих⁵⁴. Інша “Ординація плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської проти неприятеля Меча Святого зтягнуеного” свідчила, що 7 полків загальною кількістю 3000 козаків отримали 267 599 злотих⁵⁵. Під керівництвом полковників В. Іскрицького та Булук-Баші перебувало по 500 чол., М. Булиги, А. Зеленецького, К. Станецького, Я. Дуніна-Раецького, а також невідомого полковника (його ім’я не було занесене у список) — по 400 чол. 13 грудня відбулася ще одна виплата п’ятьом козацьким полкам (всього 1609 чол.) під командуванням С. Куницького, В. Іскрицького, С. Корсунця, Я. Ворони та А. Зеленецького⁵⁶. Ці виплати одержали лише козацькі підрозділи, які брали участь у віденській і післявіденській операціях польського війська.

“Треба дякувати Богові, щоб козаки побрали гроші і служили нам”, — неодноразово заявляв польський монарх⁵⁷. Саме наприкінці 1683 р. король наказав виготовити булаву і печатку з “гербом старожитнім України” (це був відомий образ пішого козака з мушкетом) для вручення їх правобережному гетьману С. Куницькому⁵⁸. Згодом ці королівські клейноди перейшли до його наступника — А. Могили (1684—1689). Після смерті останнього вони потрапили до коронного гетьмана С. Яблоновського, але невдовзі король наказав їх вручити новопризначеному у 1689 р. гетьману Гришку (Г. Івановичу)⁵⁹.

У лютому 1684 р. до Варшави прибуло козацьке посольство на чолі з генеральним писарем правобережного гетьманату Пяйковським і полковником Я. Дуніним-Раецьким. У привезених “Супліках” були такі вимоги правобережного Війська Запорозького до польського короля: 1) дозволити проведення виборів на посаду православного київського митрополита; 2) надати “прадавні вольності і права” козацтву, а також збільшити плату за участь у військових походах; 3) заборонити шляхті втручатися у “козацькі” справи; 4) надати Білоцерківське староство у повне володіння правобережного гетьманату; 5) визначити розмір плати для гетьмана⁶⁰. Крім цього, посольство мало вирішити ряд дрібних проблем, зокрема, щодо розмірів матеріального забезпечення, взаємовідносин з комендантами Немирівської та Білоцерківської фортець тощо.

Ян III Собеський у грамоті від 13 березня 1684 р. відповів, що з елекцією на посаду митрополита треба зачекати, адже Київ перебуває під зверхністю московського царя, а “митрополитом повинен бути той, що визнає Права і Конституції Коронні, житель Корони”⁶¹. Він обіцяв “що-небудь” зробити для поліпшення козацьких прав і вольностей. Хоча, разом з тим, правобережному козацтву за умови визнання протекції польського короля дозволялося “з жонами і дітьми поселяйтеся (на Правобережжі. — Т. Ч.) безпечно Вірності Ваші, розпочинайте щасливо і розповсюджуйте господарство, життя здорове і веселе...”⁶². Справа про заборону шляхті пере-

шкоджати становленню козацьких структур була відкладена до наступного сейму. Гроші на військові витрати козаків, запевняв Ян III Собеський, були направлені у Львів і Полонне. Щодо інших вимог, то якщо уродзонний гетьман, як і Військо Запорозьке, “милість батьківську узнавати завжди будуть..., король буде ставитися до них прихильно”⁶³. Саме ці вимоги козаків сприяли появі наступних сеймових та королівських актів 1684—1685 рр., які у межах польського законодавства надавали певного правового оформлення козацькій колонізації Правобережної України.

Проблеми внутрішнього характеру, економічний занепад Речі Посполитої в останній чверті XVII ст. змушували її уряд шукати екстенсивні шляхи для свого розвитку, підкоряючи все нові території. Виношуючи плани завоювання дунайських князівств (Молдавії, Волощини), а також Трансільванії, польський король намагався використати перемогу в майбутніх битвах для зміцнення своїх позицій, заснування династичної традиції в управлінні Річчю Посполитою, але фінансова криза в ній не давала змоги утримувати велике боездатне польське військо. Тому черговий раз польська влада звернулася за допомогою до козацтва, яке задовольнилося меншою оплатою своїх послуг, ніж коронна армія чи найманці з інших країн.

Уряд Речі Посполитої розумів, що успішне вербування козацьких полків тісно пов’язане з правовим розв’язанням проблеми надання території для козацької організації Правобережної України. На початку 1684 р. король дозволив правобережному козацтву колонізувати українські землі, що були винищені попередніми війнами, за умови визнання ним “**протекції нашої і Речі Посполитої**” (виділено нами. — Т. Ч.)⁶⁴. Згодом Ян III Собеський конкретизував свій дозвіл — козацтво може оселятися у межах території “...коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирини, коло Лисянки, понад Тясминем, понад Тікичем і коло Умані”⁶⁵. Наміри польських урядових кіл колонізувати Правобережну Україну у той період збігалися з прагненням козацтва заселити втрачені раніше “дідичні” землі. Разом з тим, королівські універсали не розкривали механізму взаємовідносин козацької адміністрації з місцевою владою, що призвело до виникнення великих непорозумінь між українцями та поляками у наступні роки.

Землі для формування козацьких полків надавалися головним чином у межах т. зв. королівщини. На Київщині до них, зокрема, належали Білоцерківське, Богуславське, Черкаське, Канівське, Овруцьке, Переяславське староства, на Брацлавщині — Вінницьке, Брацлавське та Житомирське. Отже, король мав у власності землі, що у другій половині 40-х — на початку 70-х років становили серцевину полково-сотенного устрою Української держави. Але після знищення її інститутів у боротьбі з П. Дорошенком королівський уряд не мав змоги ефективно управляти цими землями. Саме тому вони надавалися для заселення козацьким полковникам з певними адміністративними правами і можливістю збирання деяких податків з місцевого населення. Поряд з королівщинами існували магнатсько-шляхетські земельні володіння, що спричиняло постійні конфлікти між шляхтою і козаками. Крім того, козаки мали право розмішуватись у колишніх володіннях католицького духовенства, які були спустошені під час революційних подій середини XVII ст. (наприклад, м. Фастів, де розмістив свою резиденцію козацький полковник С. Палій, належав київському біскупу А. Залуському).

На заклики короля до правобережного Подніпров’я прибули тисячі людей з Лівобережної України, Волині, Запорозької Січі і навіть Молдавії та Волощини. На засіданні сенатської комісії у грудні 1684 р. Ян III Собеський вимагав не заважати йому проводити політику якнайшвидшого “за-

тягнення” козацького війська⁶⁶. На вальному сеймі 1685 р. король виступив ініціатором прийняття спеціальної конституції для козацтва Правобережної України, в якій підтверджувалося його право на володіння подніпровськими землями⁶⁷. Крім того, новообраному гетьману Війська Запорозького А. Могилі надавалося право видавати “приповідні” листи на формування нових полків козацькій старшині (до цього часу вони видавалися лише польській шляхті).

Така політика королівського двору принесла результати. Восени 1685 р. значні козацькі сили на чолі з гетьманом Могилою, полковниками С. Палієм, А. Абазином, З. Іскрою та Гришком (приблизно 3000 чол.) взяли участь у молдавському поході польських військ під керівництвом С. Яблоновського⁶⁸. Про це свідчив “Щоденник...”⁶⁹ великого коронного гетьмана Речі Посполитої, в якому розповідалося про похід польських та козацьких підрозділів на Буковину, в Молдавію й Волощину у 1685 р. 29 вересня, переправившись через р. Прут, війська Яблоновського підійшли до с. Боян. Тут був створений табір, який складався з 13-тисячного польського війська, 3 тис. українських козаків і 2 тис. литовців⁷⁰. Ранком 1 жовтня майже 30 тис. татар і 12-тисячний корпус Солімана-Баші атакували правий фланг армії Ст. Яблоновського. Саме там розміщувалися козаки під керівництвом гетьмана А. Могилі та полковників С. Палія й Гришка. Певний час витримуючи натиск переважаючих сил противника, козацькі полки після тригодинного бою почали відступати до центру. Їм на допомогу підійшли литовські хоругви, після чого фронт знову вирівнявся. Відбивши ворожу атаку, українці перейшли у контрнаступ. Як свідчив очевидець тих подій, “Гришко полковник погнався за вал Боянський далеко пішо з кільканадцятьма козаками за татарами”⁷¹. Захопившись погонею, вони не помітили, як опинилися серед переважаючих сил противника, а тому п’ятеро козаків потрапили в полон, решта ж під керівництвом Гришка відступила, скориставшись густими чагарниками, які знаходилися неподалік від місця сутички⁷².

Наступного року українські полки успішно блокували турецько-татарські загоны у районі Кам’янця-Подільського під час нового походу польської армії на Молдавське князівство. У другій половині 1686 р. козацькі полки Правобережної України (чисельністю майже 2 500 осіб) взяли активну участь у черговому наступі армії Речі Посполитої, який очолював визнаний у Європі полководець Ян III Собеський. Частини українського козацтва входили до складу 36-тисячного польського війська. “Його Королівська Милість, здійснюючи свої славні плани, хоче помститися за пролиту кров предків і народу свого, вирішив витіснити татар з Буджаку і дійти до Чорного моря..., постановив завтра рушити на Бессарабію...”⁷³, — розповідав 5 серпня про плани уряду Речі Посполитої посол Венеції у Польщі Альберті. Незважаючи на те, що Ян III Собеський вже не був тим “Собеським з-під Хотина і Відня”⁷⁴, а його армія не здобула у цьому поході переконливих перемог над турками і татарами, все ж і тут козацькі полки з Правобережної України відзначилися під час локальних сутичок з ворогом. За підрахунками істориків, у Молдавському поході 1686 р. загинуло приблизно 300 козаків⁷⁵. Правобережне козацтво взяло також активну участь у останній спробі Речі Посполитої відвоювати у турків це дунайське князівство (1691 р.)⁷⁶.

Королівський уряд підтримував також самостійні бойові операції козацьких ватажків проти турків і татар⁷⁷. Для кращої взаємодії з Військом Запорозьким Ян III Собеський призначив спеціального комісара, який виконував посередницькі управлінські функції між королем та козацькою старши-

ною. З 1683 по 1692 рр. ним був хелмський каштелян С. Друшкевич, а згодом, з 1693 до 1699 р., — регіментар Б. Вільга. Особливі повноваження щодо козацтва Правобережної України було надано великому коронному гетьману С. Яблоновському (1682—1702), що був водночас руським воєводою.

Король Ян III Собеський підтримував міцні особисті стосунки з керівниками козацької організації на Правобережжі. Відомі його послання до гетьманів С. Куницького, А. Могили, Гришка, Самуся, полковників С. Палія, Д. Федоровича та інших представників правобережної старшини. Ось, наприклад, що писав польський монарх одному з полковників 16 квітня 1689 р., перебуваючи в своїй резиденції у Вільянові: “...Молодець, що не дозволив напасти на Паволоч і відбив великий ясир..., уконтенування послали від нас з козаками, які язика привели. Я тільки й думаю про те, як вас краще уконтенувати”⁷⁸. 24 жовтня 1690 р. у листі до белзького воєводи король вказував на потрібність українського козацтва для Речі Посполитої, незважаючи на його “свавільну” поведінку: “...Їх треба більше ласкати, бо знову війна з турками гору бере... Економічні негаразди, які засмучують, і гострота проти народу козацького виникати може, поки пан Бог досконалого покою Речі Посполитій не забезпечить в нагороду і повернення збитків; **неповернення збитків — менша шкода, ніж ввести тими господарськими негараздами той народ у якийсь відчай**” (виділено нами. — Т. Ч.)⁷⁹. Саме такими мотивами керувався Ян III Собеський, отримуючи протягом першої половини 90-х років численні скарги на козаків від шляхти Київського, Брацлавського та Волинського воєводств і практично не реагуючи на них.

Щоб заохотити козацтво до рішучої боротьби проти турецько-татарської агресії, польський король надавав українській старшині право на володіння окремими землями і поселеннями. Зокрема, навесні 1687 р. наказний гетьман М. Булига приймав у володіння частини сіл Геєвичі і Жолони Овруцького повіту⁸⁰. Наступного року полковник С. Палій отримав від короля привілей на с. Романівку, що знаходилось у Білоцерківському старостві⁸¹. Відомо, що й інші козацькі керівники одержали привілеї на володіння деякими правобережними маєтностями.

Типовою для королівської політики щодо правобережного козацтва була історія з ув’язненням білоцерківського полковника С. Палія. На початку жовтня 1689 р. виник конфлікт між ним та наказним гетьманом Гришком, внаслідок чого комендант Немирівської фортеці заарештував полковника. Провівши кілька місяців у в’язниці, Палій був звільнений згідно з королівським універсалом. “...З-під варті зі мною разом (йшлося про двох сотників, що також перебували у в’язниці. — Т. Ч.) випущено, за наказом Вашої К.М..., з Немирова з-під варті пішки і без риштунків”, — писав С. Палій до Яна III Собеського⁸². Згодом польський король наказав повернути козацькому полковнику не тільки “риштунки”, але й дозволити йому знову влаштувати свою резиденцію у Фастові (до речі, на початку 1689 р. король хотів запропонувати Палію перенести свою резиденцію до Чигирини)⁸³.

Така ситуація була можлива в зв’язку з винятковими військово-організаторськими здібностями правобережного полковника, який виходив переможцем у багатьох битвах з турками і татарами, захищаючи тим самим і південно-східні кордони Речі Посполитої. Невдовзі після звільнення С. Палія король повідомляв польського резидента у Москві, що “козаки наші також не без діла, одні з Палієм аж на Буджак пішли, другі нам тут вчора язиків прислали і як тільки можемо рятуємо спільно добро християнське”⁸⁴. Тому Ян III Собеський не звертав уваги на постійні скарги комісара С. Друшкевича, вибачаючи Палію політичні зносини з гетьма-

ном І. Мазепою та московським царем Петром І. Крім того, королівський уряд “заплющує очі” на вбивство фастівським полковником нобілітованих козацьких ватажків П. Апостола-Щуровського та Я. Гладкого⁸⁵. У 1692 р. король відрядив зі спеціальним завданням до Фастова київського стольника К. Ласку. Він мав запропонувати С. Палію вибирати (!) протекцію одного з двох європейських монархів — короля Речі Посполитої чи царя Московської держави⁸⁶.

Такий “лібералізм” польського монарха був можливий з огляду на певне місце українського правобережного козацтва у геополітичних планах країн “Священної ліги” (куди з 1684 р., крім Польщі, входили Австрія, Венеція, Ватикан, а з 1686 р. — Росія). В останнє десятиліття XVII ст. правобережні козацькі полки майже щороку брали участь у спільних походах з лівобережними українськими військами проти Кримського ханства, Буджацької та Білгородської орди. Типовими щодо цього були події, які відбувалися 1694 р. Наприкінці лютого козаки С. Палія разом з лубенським полком Л. Свічки спустошили татарські улуси навколо Кизикермена. У серпні того ж року правобережці (майже 1600 чол.) разом з сотнями київського полковника К. Мокієвського розбили загони татарського бея поблизу Очакова, а вже у вересні Палій і чернігівський полковник Я. Лизогуб здійснили спільний похід у буджацькі степи. Ян III Собеський не лише дозволяв проводити такі спільні воєнні операції правобережних і лівобережних козацьких полків, але й всіляко сприяв їм. Королівський секретар Д. Вільчек писав 20 квітня 1695 р.: “Палій на три полки наказний лист із столиці (Москви. — Т. Ч.) отримав, а саме брацлавський, чернігівський і переяславський, і з ними, або понад Дніпро зміряв до Криму. Що дай Боже аби не змінилось...”⁸⁷.

Існує велика кількість праць, автори яких акцентують увагу на певному “козакофільстві” короля, а іноді й звинувачують Яна III Собеського у надмірному “козакоманстві”. Не вступаючи у дискусію з цими дослідниками, зазначимо, що рівень прихильності польського монарха до українського козацтва зумовлювався його великим бажанням утримати Правобережну Україну під своєю владою, а також ступенем загрози з боку Османської імперії та дипломатичними зобов’язаннями королівського двору перед урядами європейських країн. “Безперечно, козаки були для Речі Посполитої найнебезпечнішою отрутою і водночас її найміцнішим щитом”, — писав ще у 1684 р. німецький дослідник Й. Мюллер, який одним з перших в Європі захистив магістерську дисертацію з історії українського козацтва⁸⁸. Разом з тим Ян III Собеський так і не зміг стабілізувати польсько-українські стосунки, що рік у рік погіршувалися з огляду на відсутність проекту розв’язання “козацької проблеми”, яка полягала у прагненні Війська Запорозького до незалежності від Польщі. Особливості політики уряду Яна III Собеського полягали в намаганні підпорядкувати “козацьку” колонізацію українських земель своєму контролю. З іншого боку, відносна слабкість державного устрою Польщі потребувала військової допомоги українського козацтва для боротьби з Османською імперією та поширення свого впливу у Центральній, Східній і Південно-Східній Європі.

¹ S k o n k a Cz. Śladami Jana Sobieskiego. Miejsca i zabytki związane z kryłem Janem III Śobieskim. — Gdańsk, 1998. — S. 172; W y j c i k Z. Jan Sobieski. 1629—1696. — Warszawa, 1994.

* Дослівно з латинської цей вислів перекладається “Україна — земля козацька”. Саме так її називали більшість іноземців, які подорожували чи перебували з спеціальною місією в Україні. Дане визначення також містилося на тогочасних мапах (К о р д т В. Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. — К., 1926; С і ч и н с ь к и й В. Чужинці

про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань про Україну за десять століть. — К., 1992; Н а л и в а й к о Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992; С h y n c z e w s k а-Н е n n e l Т. Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemcyw. — Wroczaw, 1993 та ін.).

² W y j c i k Z. Jan Sobieski. — S. 227.

³ Див., наприклад: С т е п а н к о в В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672—1676 рр. // Україна і Польща у період феодалізму. — К., 1991. — С. 112—128; Ч у х л і б Т. В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті рр. XVII — початок XVIII ст.). Автореф. дис. канд. іст. наук. — К., 1995; К о п р е в а Т. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 г. до “Вечного мира” 1686 г.). Автореф. дис. канд. ист. наук. — Л., 1952. — С. 20; Г а л а к т и о н о в И. Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960. — С. 5—8; W y j c i k Z. Jan Sobieski. — S. 244; К о l o d z i e j c z y k D. Rodole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699. — Warszawa, 1994. — S. 50—51; І н а л д ж и к Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400—1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність. — К., 1995. — С. 116—129 та ін.

⁴ R o g a l s k i L. Dzieie Jana III Sobieskiego. — Warszawa, 1847; K o r z o n T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629—1674. — Krakow, 1898. — Т. I—III, P i w a r s k i K. Dyplomacja polska w czasach Jana III. — Warszawa, 1933; K o n o p c z y z s k i Wl. Polska a Turcja 1683—1792. — Warszawa, 1936; W o l i z s k i J. Kryl Jan III Sobieski. W 250-letnią rocznicę zgonu. — Warszawa, 1946; W o l i z s k i J. Z dziejow wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego. — Warszawa, 1960; P o d g o r o d e c k i L. Jan Sobieski. — Warszawa, 1964; P o d g o r o d e c k i L. Sobiescy herbu Janina. — Warszawa, 1981; M a t w i j o w s k i K. Pierwsze sejmy z czasow Jana III Sobieskiego. — Wroczaw, 1976; W y j c i k Z. Jan Sobieski. 1629—1696. — Warszawa, 1983 (1994); Studia z dziejow epoki Jana III Sobieskiego. — Wroczaw, 1984; Studia i materialy z czasow Jana III Sobieskiego. — Wroczaw, 1992.

⁵ J a m i n s k i B. Wien 1683. Kosaken und Kolschitzky. — Wien, 1983; K a m i z s k i A.-S. Republik vs Autocracy. Poland-Lithuania and Russia. 1686—1697. — Cambridge, 1993; M o r t o n J. B. Sobieski, king of Poland. — London, 1932; C o y e r G. P. Historie de Jeen Sobieski, Roi de Pologne. — Amsterdam, 1761. — Vol. I—III; L o c h n e r G. W.-K. Uber den Antheil Johann III Sobiesky's konigs von Polen. — Nymberg, 1831; B i r n b a u m P. Johan Sobieskis svenska furbindelser 1674—1677. — Arsbok, 1950; F o r s t d e B a t t a g l i a O. Jan Sobieski kynig von Polen. — Zyrich, 1946; S a l w a n d y N. A. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski. — Paris, 1829. — Vol. I—III.

⁶ W o l i z s k i J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674—1675. — Warszawa, 1934.

⁷ P e r d e n i a J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przezomie XVII—XVIII w. — Wroczaw, 1963.

⁸ W y j c i k Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674—1679. — Wroczaw, 1976; W y j c i k Z. Jan Sobieski. 1629. — 1696. — Warszawa, 1983; W y j c i k Z. Rokowania polsko-rosyjskie o “pokyj wieczysty” w Moskwie w roku 1686 // Z dziejow polityki i dyplomacji polskiej. — Warszawa, 1994.

⁹ R a w i t a - G a w r o n s k i F. Ostatni Chmielniczenko. KsiCzę kozacki 1640—1679. — Poznań, 1919; C h o w a n i e c Cz. Wyprawa Sobieskiego do Mozdawii w 1686 r. — Warszawa, 1932; C h o w a n i e c Cz. Z drierjow powiedenskiej polityki Jana III // PrzeglCd Wspóczesny. — 1929. — Т. II; U r b a z s k i T. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mozdawii. — Lwyw, 1907; W i m m e r J. WiedeZ 1683. Dzieje kampanii i bitwy. — Warszawa, 1983; J a w o r s k i M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. // Studia i materialy do historii wojskowofci. — Warszawa, 1965. — Т. XI. — Cz. I; K o z o d z i e j c z y k D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699. — Warszawa, 1994.

¹⁰ С м о л і й В. А., Г о л о в к о О. Б. Проблема українсько-польських зв'язків доби феодалізму в українській історіографії // Україна і Польща в період феодалізму. Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 6.

¹¹ А н т о н о в и ч В. Б. Содержание актов о казаках на правой стороне Днепра (1679—1714) // Архив Юго-Западной России. — К., 1868. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 1—197; Е ф и м е н к о А. Очерки истории Правобережной Украины. — К., 1895; В о л к - К а р а ч е в с к и й В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв. — К., 1899; С е р г і е н к о Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963; С м о л і й В., С т е п а н к о в В. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993; С м о л і й В., С т е п а н к о в В. Українська державна ідея XVII—XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

¹² А н д р у с я к М. До історії правобічних козаків у 1688—1689 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1930. — Т. 100. — С. 251—274; К р у п н и ц ь к и й Б. З історії Правобережжя

1683—1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. — Прага, 1942. — Вип. 4. — С. 3—6; Д о р о ш е н к о Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985; С т е п а н к о в В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672—1676 рр. // Україна і Польща у період феодалізму. — С. 112—128; З а р у б а В. Н. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993; Ч у х л і б Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996; Ч у х л і б Т. В. До питання про політичні стосунки між королем Яном III Собеським та гетьманами Правобережної України // Укр. іст. збірник. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 61—100; Ч у х л і б Т. В. Козацтво Правобережної України в політичних планах королівського уряду Речі Посполитої. 1674—1702 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — К., 1998. — С. 240—260; С т а н і с л а в с ь к и й В. В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686—1699 рр. // Укр. істор. журн. — 1998. — № 6. — С. 3—11.

¹³ Ч у х л і б Т. Козацький устрій Правобережної України... — С. 4.

¹⁴ Архів Головних Актів Давніх у Варшаві (далі — АГАД). Архів дому Радзивіллів (далі — АР.), від. III, кн. 1, арк. 124.

¹⁵ Historia diplomacji Polskiej. — Warszawa, 1982. — Т. II. 1572—1795. — С. 183.

¹⁶ АГАД. Архів Замойських (далі — АЗ), № 3036, арк. 277—278; W o z i n s k i J. Kryl Jan III a sprawa Ukrainy 1674—1675. — S. 19; W y j c i k Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji... — S. 29.

¹⁷ W y j c i k Z. Jan Sobieski. — S. 257.

¹⁸ АГАД. АЗ, № 3036, арк. 257; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — К., 1888. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 14.

¹⁹ Архив ЮЗР. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 12.

²⁰ W i d a s k a H. Jan III Sobieski w grafice XVII i XVIII wieku. — Warszawa, 1987. — S. 50.

²¹ АГАД. АЗ, № 3053, арк. 376.

²² Бібліотека Національна у Варшаві. Відділ мікрофільмів (далі — ВМ), ф. 123, арк. 270.

²³ З а м ы с л о в с к и й Е. Е. Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича. — СПб., 1888. — С. 36—37; W y j c i k Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji... — S. 190.

²⁴ АГАД. АР, від. III, кн. 15, № 109.

²⁵ Там же, кн. 16, № 124, 126.

²⁶ Ч у х л і б Т. В. Козацький устрій Правобережної України... — С. 27.

²⁷ Архив ЮЗР. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 393.

²⁸ Там же. — С. 408.

²⁹ АГАД. Архів Публічний Потоцьких (далі — АПП), № 133, арк. 110.

³⁰ Там же, арк. 111.

³¹ Архив ЮЗР. — К., 1868. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 9.

³² А н т о н о в и ч В. Б. Содержание актов о казаках на правой стороне Днепра (1679—1714). — С. 15.

³³ АГАД. АЗ, № 3053, арк. 297—298.

³⁴ Бібліотека університету Варшавського. Відділ рукописів, № 73, арк. 72.

³⁵ АГАД. АЗ, № 3036, арк. 252.

³⁶ Там же, арк. 261.

³⁷ W y j c i k Z. Jan Sobieski. — S. 599.

³⁸ П а в л и ш е в Н. Н. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. — СПб., 1878. — Т. 3. — С. 82.

³⁹ Ч у х л і б Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683—1684 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000. — С. 314—332.

⁴⁰ Бібліотека закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві (далі — Оссолін.), № 248/II, арк. 173—174; U r b a z s k i T. Rok 1683 na Podolu, Ukraine... — S. 42.

⁴¹ Н і м ч у к І. Українці і відсіч Відня 1683 р. — Львів, 1933. — С. 14; Ч у х л і б Т. В. Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року?//Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Черкаси, 1997. — Вип. 6. — С. 78—84.

⁴² АГАД. АПП, № 162, т. 1, арк. 49.

⁴³ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 39; A n t o n y A. Kozacy na Polesiu Kijowskim // Biblioteka Warszawska. — 1881. — Т. IV. — S. 61.

⁴⁴ К а з і м і е р а М. Listy Jana Sobieskiego. — Warszawa, 1966. — S. 244; Н і м ч у к І. Українці і відсіч Відня 1683 р. — С. 14.

- ⁴⁵ Niemcewicz J. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. — Puzawa, 1830. — Т. 5. — С. 303.
- ⁴⁶ Helcez A. Listy Jana Sobieskiego do oony Maryi Kazimiry. — Kraków, 1860. — С. 382.
- ⁴⁷ Ibid. — С. 384.
- ⁴⁸ Kazimiera M. Listy... — С. 244.
- ⁴⁹ Listy do MaryheZki. — Warszawa, 1973. — Т. 2. — С. 241; Helce A. Listy... — С. 156.
- ⁵⁰ Listy do MaryheZki... — Т. 2. — С. 257.
- ⁵¹ Німчук І. Українці і відсіч Відня 1683 р. — С. 34.
- ⁵² Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gozlawic Paska. — Lwów, 1923. — С. 329.
- ⁵³ Чухліб Т. В. Козацькі компути останньої чверті XVII ст., як джерело до вивчення політичної історії Правобережної України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1994. — Вип. 4. — С. 27—31.
- ⁵⁴ АГАД, АЗ, № 31112, арк. 323.
- ⁵⁵ Бібліотека музею ім. Чарторийських у Кракові (далі — Чарт.), № 2679, арк. 121—122; Чухліб Т. В. Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? — С. 80.
- ⁵⁶ АГАД, Рахунки надворні, № 7, арк. 505; Wimmer J. WiedeZ 1683... — С. 412—413.
- ⁵⁷ Чарт., ф. 422, арк. 200.
- ⁵⁸ Оссолін., ф. 248/II, арк. 171.
- ⁵⁹ Там же, ф. 876, арк. 35; Андрусак М. До історії правобічних козаків... — С. 260.
- ⁶⁰ АГАД, АЗ, № 3053, арк. 325—327.
- ⁶¹ Там же, арк. 325.
- ⁶² Там же, арк. 326.
- ⁶³ Там же, арк. 326 зв.
- ⁶⁴ Там же, арк. 325 зв.
- ⁶⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 94.
- ⁶⁶ Чарт. Теки Нарушевича, 181, № 26, арк. 174; Chowańiec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Mozdawii w 1686 r. — С. 19.
- ⁶⁷ Volumina legum. — Petersburg, 1859. — Т. 5. — С. 350.
- ⁶⁸ Pamiętni wprowadzenie wojska z ciesni Bukowienskiej J. W. pana St. Jablonowskiego. — Zamosh, 1745; Jonsak D. Zycie St. Jablonowskiego. — PoznaZ, 1866. — Т. 3. — С. 42.
- ⁶⁹ Dyaryusz prawdziwej relacyi praeclare gestorum Woyska JKM ci i Rptey na kampanii w R. 1685 po wielu mieyseach, a osobliwie w Wolyszech // Biblioteka starozytna pisarzy polskich. — Warszawa, 1844. — Т. V. — С. 241—261.
- ⁷⁰ Wagner M. Staniszaw Jablonowski (1634—1702). Polityk i dowydca. — Siedlice, 1997. — С. 214.
- ⁷¹ Ibid. — С. 216.
- ⁷² Dyaryusz prawdziwej relacyi... — С. 242.
- ⁷³ Chowańiec Cz. Materiały do wyprawy Sobieskiego do Mozdawii 1686 r. — С. 305.
- ⁷⁴ Wujcik Z. Jan Sobieski. — С. 383.
- ⁷⁵ Wimmer J. Materiały do zaganienia organizacji i liczebności armii koronnej w II. 1690—1696 // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1963. — Т. IX. — Cz. 1. — С. 218.
- ⁷⁶ Власова А. В. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII — начале XVIII вв. — Кишинев, 1980. — С. 96—97.
- ⁷⁷ Державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедрина у Санкт-Петербурзі. Відділ рукописів, ф. 293, оп. 1, № 440, арк. 1—6.
- ⁷⁸ АГАД, АР, від II, № 1768, арк. 1—2.
- ⁷⁹ Оссолін, ф. 876, арк. 171—172; Андрусак М. Назв. праця. — С. 273.
- ⁸⁰ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 2, оп. 1, спр. 4, арк. 10.
- ⁸¹ АГАД, АПП, № 47, т. 2, арк. 141.
- ⁸² АГАД, АР, від, II, кн. 25, арк. 233.
- ⁸³ Там же, арк. 343; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przelomie XVII—XVIII w. — С. 79.
- ⁸⁴ Оссолін, ф. 876, арк. 148; Андрусак М. Назв. праця. — С. 272.
- ⁸⁵ Perdenia J. Op. cit. — С. 77—79.
- ⁸⁶ Оссолін, ф. 408/II, арк. 209—211.
- ⁸⁷ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 267.
- ⁸⁸ Мюллер Й. Історична дисертація про козаків... — Лейпціг, 1648 // Всесвіт. — 1988. — № 6. — С. 136.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Б. В. ЧЕРКАС (Київ)

ОСТАФІЙ ДАШКОВИЧ — ЧЕРКАСЬКИЙ І КАНІВСЬКИЙ СТАРОСТА XVI ст.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. Велике князівство Литовське та українські землі, що входили до його складу, опинилися в дуже скрутному політичному становищі. В 70-х рр. XV ст. був сформований воєнно-політичний союз між двома молодими і доволі агресивними державами — Кримським ханством і Великим князівством Московським, спрямований проти Литовсько-Руського князівства. Московська держава, завдавши ряд серйозних поразок Великому князівству Литовському, на початку XVI ст. захопила Сіверщину і таким чином відібрала у князівства східноукраїнські землі. Але найбільших територіальних, матеріальних і, головне, людських втрат Литовсько-Руській державі завдало Кримське ханство, за спиною якого стояла могутня Османська імперія. Кримський хан Менглі-Гірей почав, по суті, тотальний наступ на Велике князівство Литовське і Королівство Польське, завдаючи основного удару саме по українських землях. За визначенням М. С. Грушевського, “вся Україна з виїмком хіба зайнятої Москвою північної Чернигівщини стала театром страшних спустошень татарських, турецьких, волоських”¹. Напади здійснювалися як загонами в кілька сот вояків, так і величезними арміями чисельністю до 100 тис. чоловік. Часто в походах на Україну брали участь і турки-османи, що мали вогнепальну зброю, в т. ч. артилерію. Як наслідок, Кримська держава захопила величезну територію від Чорного моря на півдні до р. Синюха на півночі. Ці землі з кінця XIV ст. перебували у складі Великого князівства Литовського, з їх втратою фактично були зведені нанівець успіхи політики попередніх правителів князівства — Ольгерда й Вітовта та київських князів Олельковичів². Уряд Литовсько-Руської держави з багатьох причин виявився неспроможним забезпечити свої південні території ефективною обороною. Внаслідок цього захист їх майже повністю став справою місцевого населення та адміністрації прикордонних міст. Центральна влада намагалася призначати в них старостами і воеводами людей сміливих, ініціативних, енергійних, готових діяти самостійно. Як правило, це були вихідці з Поділля і Київщини. Прізвища деяких з них історія донесла до сьогодні — Богдан Глинський, Семен Полозович, Криштоф Кмітич та ін. Але найбільшу славу з усіх прикордонних старост на зламі XV і XVI ст. здобув староста канівський і черкаський Остафій Дашкович*, адміністративна, дипломатична і воєнна діяльність якого припала на час, коли Велике князівство Литовське почало поступово переходити до активної політики щодо Кримського ханства та інших татарських держав, що сприяло розкриттю найкращих якостей цього старости. Постає О. Дашковича

* У літературі його часто іменують Дашкевич, але, як засвідчує документальний матеріал, сам Остафій підписувався “Дашкович”. Останню форму вважаємо правильним взірцем і надалі використовуємо лише її (див.: Д а ш к е в и ч - Г о р б а ц ь к и й В. Про походження Остапа Дашковича // За державність. — 1935. — 36. 5. — С. 200).

цікавила як сучасників, так й істориків, які не скупилися на епітети на його адресу. Австрійський посол при московському дворі в першій третині XVI ст. Сигізмунд Герберштейн, який залишив цінні спомини про свої мандри по Східній Європі, писав, що Дашкович — “человекъ весьма искусный въ военном деле и необыкновенно хитрый»³. Хроніка Литовська і Жмойтська називає черкаського старосту “славним козаком”⁴. Д. Н. Бантиш-Каменський характеризував Дашковича як “мужественного воина, верного государю своему и отечеству...”⁵, а М. С. Грушевський — як “завзятого вояка, героя пограничних воєн” і “суворого пограничника”⁶. І хоча існує доволі значний комплекс національної⁷ та іноземної⁸ літератури, в якій так чи інакше розглядається постать цього українського полководця і адміністратора, все ж таки й досі залишається багато невідомого про його життя та діяльність. У розвідці робиться спроба з’ясувати місце, яке він посів у відносинах Великого князівства Литовського з сусідніми країнами.

Остафій Іванович Дашкович походив зі старовинного і міцного роду панів-землян південної Київщини. Саме там мав він “отчизні і материзні маєтки-Жебровичі, Волевщину, селище Луку та Роставиці і два селища “Носов на Камениці”⁹. Рід Дашковичів був знаний у Великому князівстві Литовському ще з початку XV ст. А після остаточного скасування удільної князівської влади у Києві його представники посідали впливові пости в урядовій структурі цієї держави. Батько Остафія Іван Дашкович у 1470-х рр. перебував на посаді вітебського ключника, а рідні брати О. Дашковича Василько і Олехно були відповідно городничим ковенським і ловчим вітебським. Дід Остафія Дашко (Данило), від якого рід і прозався “Дашковичі”, за даними українського вченого В. Дашкевича-Горбацького, ще у 1437 р. був маршалком двору великого князя Свидригайла¹⁰. Хоча рід О. Дашковича і був місцевого, українського, походження, але, ймовірно, серед його предків були й представники татарського етносу. На це вказує наведена у сьомому томі “Історії України-Руси” цитата, взята М. Грушевським з XI тому Акта Томісіана: “Його лице, весь вигляд тіла й одежа все було чисто татарське”¹¹. В цьому не було нічого дивного, бо шлюби між представниками українського і татарського нобілітету стали типовим явищем для XIV і XV ст. Місце і час народження Остафія Дашковича достеменно невідомі. За деякими даними, в молоді роки він мандрував по Німеччині і Франції¹². На початку XVI ст. Дашкович вже постає “важним чоловіком і воєводою по багатьох містах на Україні”¹³. В цей час Остафій бере активну участь у війні, що точилася тоді між Литовсько-Руською державою і Великим князівством Московським. У 1501 р. він як намісник кричевський виступив разом з князем Михайлом Ізяславським у похід проти московських військ. 14 листопада того ж року їхнє військо було розгромлене біля Мстиславля¹⁴. У 1502—1503 рр. Дашкович продовжує здійснювати часті напади на прикордоння Московської держави, що викликає протест її уряду. Наприклад, у 1503 р. московські бояри скаржилися, що кричевський намісник “вступається в волость Прикладни и в деревни Прикладненские”¹⁵. Того ж року, після закінчення війни, О. Дашкович разом з кричевською шляхтою від’їжджає до Московської держави. Цей свій крок він пояснював згодом тим, що його “обмовили были мои неприятели заочне ку его милости (тобто перед великим князем литовським Олександром. — **Б. Ч.**); а мене тыи слухи зашли, ижъ бы мя его млсть мел безвинные поимати и шыею карати...”¹⁶. У 1504 р. Олександр Ягеллон через свого посла у Москві Матвія Кунцевича вимагав від Івана III видати йому Дашковича за те, що той нібито, “будучи на замку у Кричеве, великии шкоды украинныкамъ литовс-

кимъ починивъ, много статковъ побравъ і з іншими дворянами, котрі там мешкали, утік”. Московський правитель вважав, що Дашкович, “не зробивши нікому нічого злого, до нас приїхав служити і єсть наш слуга”. Сам же Остафій писав, що він, “подавши замокъ со всемъ дворянину гдрьському пану Петру Епимаховичу и обявившися всемъ людемъ, поехалъ”¹⁷. Судячи з усього, завдяки цим виправданням, а також тому, що від’їзд стався по закінченні війни і, отже, не міг трактуватися як зрада (бо ще діяло старе право переходу “бояр і слуг вольних”), О. Дашковичу вдалося реабілітувати себе в очах Олександра Ягеллона. Ймовірно, це мало місце 1505 р. на Берестейському сеймі, на якому опальний слуга з’явився, покладаючись на охоронний лист. Великий князь повернув йому всі маєтки, конфісковані раніше і передані київському бояринові Т. Капусті, котрий займав тоді уряд черкаського старости¹⁸. Шлях на батьківщину був відкритий, але Остафій не поспішав вертатися, хоч і не припинив контакти як з представниками литовсько-руського нобілітету, так і з новим правителем Великого князівства Литовського Сигізмундом I¹⁹. У 1507 р. саме Дашковичу московський уряд доручив командувати кінним корпусом, який було послано на допомогу повстанцям М. Глинського²⁰.

Після поразки антиурядового руху Глинського у жовтні 1507 р. перед Дашковичем постала дилема: або знову їхати до Великого князівства Московського, або перейти на бік Сигізмунда I. Він обрав останнє, так що в серпні 1508 р. король міг вже повідомити Менглі-Гірею, правителю Кримського ханства, що “людей його (Михайла Глинського. — **Б. Ч.**) в тот жо час многих збито, а остаток їх з Остафієм Дашковичом вси к нам прибегли”²¹. Український вчений В. Сенютювич-Бережний звернув увагу на те, що в цьому другому прощенні О. Дашковича королем неабияку роль відіграв князь Костянтин Іванович Острозький, який поручився за Остафія перед Сигізмундом I. Він же висловив гіпотезу, що між цими двома діячами дружні стосунки склалися у 1503—1505 рр., ще тоді як Острозький перебував у московському полоні. На думку вченого, Дашкович міг брати участь в організації втечі князя Костянтина до Великого князівства Литовського у 1505 р.²² У всякому разі відомі факти переховування Дашковича у володіннях Острозького на Волині й Київщині і заступництво князя Костянтина перед королем, підтверджують припущення В. Сенютювича-Бережного. Спрямовуючи енергію Остафія Дашковича у потрібне русло і в той же час віддаляючи його подалі від кордонів Великого князівства Московського, Сигізмунд I призначає Остафія старостою до Канева. Це сталося не пізніше 1510 р., бо під цим роком він вже фігурує у листуванні Сигізмунда I з Менглі-Гіреєм як канівський намісник²³.

Ситуація, що склалася на південному кордоні Великого князівства Литовського у XVI ст., як уже зазначалося вище, була дуже складною. Безперервні напади татарсько-турецьких військ, що відбувались іноді й кілька разів на рік, фактично перетворили кордон на лінію фронту. Найпівденнішою лінією укріплень литовсько-руської держави в той час були уфортифіковані міста Брацлав, Вінниця, Канів і Черкаси, біля стін яких шукало захисту нечисленне населення краю. Причому два останні міста були найвіддаленішими на півдні і найближчими до “дикого поля” опорними пунктами. Прикордонне становище південної Київщини ускладнювало її зв’язок зі столицею і разом з тим покладало на місцеву адміністрацію ширші і відповідальніші обов’язки, ніж в інших частинах держави. Старости, зокрема, мусили дбати не тільки про оборону країни, а й виконувати судові й поліцейські функції, причому серед населення, що звикло покладатися тільки на себе і готове було чинити опір усім нововведенням,

які послабляли його права. Крім того, прикордонні старости виконували також дипломатичні функції: приймали і супроводжували посольства, як свої, так і ординські, в ролі послів здійснювали поїздки у надволзькі степи до Орди і в Крим, збирали і передавали у вищі інстанції інформацію про політичні події у східних країнах тощо. Остафій Дашкович як ніхто інший відповідав вимогам, котрі ставилися до тих, хто обіймав посаду прикордонного намісника. До того ж Остафій походив з південної Київщини і, отже, добре знав її місцевість і етнічно розмаїте населення, в якому переважали українці і татари. А Дашкович якраз добре знав мову і звичаї татар²⁴. Про діяльність його на посаді канівського старости відомо мало. Можливо, тому, що Канів знаходився між Києвом і Черкасами. Саме на адміністрацію цих міст покладалася уся вага військової й дипломатичної діяльності Великого князівства Литовського з Кримом і ордами Поволжя, тоді як Каневу залишалася роль допоміжного пункту у сполученні Київ—Черкаси. Крім того, Дашкович тільки-но зняв з себе королівську опалу і йому, судячи з усього, ще не довіряли настільки, щоб доручати самостійні завдання. Невдовзі, однак, Остафію Дашковичу вдалося переконати Сигізмунда I у своїй лояльності, бо 1514 р. канівського старосту призначають ще й черкаським старостою, внаслідок чого в його руках зосередилося одразу два важливих уряди²⁵. Цікаво, що попередника Остафія у Черкасах, Андрія Якубовича Немирича, було призначено київським воєводою, якому якраз і мав підпорядковуватися староста канівський і черкаський²⁶. Роблячи такі кадрові пересування, Сигізмунд I, ймовірно, намагався розв'язати одразу дві проблеми: забезпечити ефективне управління Київським воєводством, використовуючи для цього дружні відносини між Немиричем і Дашковичем, і перетворити Черкащину та Канівщину на міцний вузол оборони завдяки об'єднанню ресурсів цих найвіддаленіших старост в одних руках. Об'єднанням під владою Дашковича кількох посад Сигізмунд I продовжував власну адміністративну політику в Україні, розпочату ним ще в першій декаді XVI ст., коли король поступово передав до рук князя Острозького, патрона Дашковича, посади луцького, брацлавського, вінницького старости і маршалство Волинської землі, що перетворило цього українського князя на фактичного володаря Волині та Східного Поділля й зміцнило оборону цих земель.

Перш ніж продовжити вивчення воєнної і політичної діяльності О. Дашковича, розглянемо його як адміністратора. Основним джерелом для цього є грамота * Сигізмунда I Василю Тишкевичу, наступникові Остафія на посаді Черкаського старости. В ній викладені скарги черкаських міщан на ті “новини”, що були введені під час правління Дашковича. Цей документ засвідчує, що він фактично взяв під свій контроль все внутрішнє життя міста й обклав прибутки міщан численними податками, урізав чи взагалі скасував міські пільги, навіть ті, що стосувалися транзитної торгівлі й продажу воєнних трофеїв та полонених. О. Дашкович підпорядкував своїй владі як частину общинників, так і нових переселенців, узяв під контроль у межах ввірених йому територій пересування козаків²⁷. В українській історіографії нововведення Остафія Дашковича оцінені суперечливо. Наприклад, М. Володимирський-Буданов і А. Яковлев поставилися до них негативно²⁸. За словами останнього, “Дашкевичъ успель нанести городской общине смертельный ударъ. Общность интересовъ, общинное

* У Литовській Метриці грамота містилася між документами, датованими 28 січня і 3 лютого 1536 р. (Див.: Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году // Украина. — Т. 1. — 1907. — С. 81—96).

пользование городскими имуществами и совместное выполнение государственных податей и повинностей, установленных старинным обычаем, словом все, на чем до того времени держалась городская общинная жизнь, было уничтожено или изменено в интересах местной власти”²⁹. Водночас такі вчені, як М. Грушевський і В. Сенютювич-Бережний, не заперечуючи негативних наслідків внутрішньої політики Дашковича, стверджували, що цей староста, не маючи достатньої підтримки з боку центральної влади, часто був просто змушений збирати кошти з місцевого населення на утримання численного військового загону, ремонт укріплень та інші воєнні потреби³⁰. Як на нашу думку, ці вчені мали рацію, бо вся героїчна доба правління Дашковича — його успішні військові походи, отримання широкої і часто таємної інформації з Криму, а також політичні зносини з кримсько-татарськими сановниками — були можливі тільки завдяки централізованому управлінню і максимальному використанню людських і матеріальних ресурсів довірених йому територій.

Невдовзі після свого призначення старостою до Черкас Остафію Дашковичу довелося брати участь у великій військовій акції, причому разом з кримськими татарами, які саме тоді виступили у похід як союзники Великого князівства Литовського у його тривалій військовій конфронтації з Московською державою. Взимку 1514—1515 рр. війська Київської землі на чолі з Андрієм Немиричем і Остафієм Дашковичем та чамбули Перекопської орди, очолювані ханським сином і калгою Махмед-Гіреєм, вирушили на Новгород-Сіверський. Метою походу було повернення до складу Литовсько-Руської держави всієї Сіверщини. Але ця воєнна операція навіть при добрій організації та сприятливих стратегічних умовах закінчилася невдало. Всі карти сплутали кримські союзники, які почали грабувати місцеве населення. Сіверські міста, побоюючись степовиків, зачинили свої ворота і приготувалися до опору, що змусило військо Немирича і Дашковича відступити³¹.

Володимирський-Буданов, не посилаючись на джерело, зазначав, що Остафій Дашкович 1516 р. брав також участь у поході Предслава Ланцкоронського під Білгород-Дністровський³². М. Стрийковський у своїй хроніці доволі докладно перерахував місцевості, звідки походили учасники цієї акції: “...рицerstво Руське (мається на увазі Галичина. — Б. Ч.), Волинське і Подільське з Козаками...”³³. Ймовірно, останніми й міг командувати О. Дашкович, оскільки саме регіон Середньої Наддніпрянщини на початку XVI ст. був осередком численного організаційно зростаючого українського козацтва. На початку листопада того ж року черкаський староста і київський воевода повідомили Сигізмунда I про смерть в Криму великого литовського посла С. Скіндера. Отримавши вчасно цю інформацію, дипломатична служба Литовсько-Руської держави оперативно направила до ханства І. Горностая з повноваженнями великого посла^{33а}.

Взимку 1517 р. Остафій став активним учасником дипломатичних переговорів між Великим князівством Литовським і Кримським ханством, метою яких було зміцнення недавно поновленого між ними воєнно-політичного союзу. Для цього хан Махмед-Гірей (1515—1523) обіцяв Сигізмунду I послати до князівства заручником свого сина Газі-Гірея. З кримської сторони переговори вів ханський син і калга Богатир-Гірей. На початковому етапі у переговорах з литовської сторони брали участь новий посол в Криму Іван Горностай і Остафій Дашкович³⁴, а потім литовсько-руську делегацію очолив один з найвпливовіших і наймогутніших магнатів Великого князівства Литовського, член уряду цієї країни О. Гаштовт³⁵. На Дашковича було покладено обов’язок захисту посольства й забезпе-

чення миру і порядку на кордоні з Кримом. Його завдання ускладнювалося тим, що вся Перекопська орда через несприятливі погодні умови на Кримському півострові (глибокий сніг не давав можливості випасати скот) відкочувала в межі південної Наддніпрянщини і знаходилася на той час неподалік від Черкас і Канева. Користуючись цією обставиною, калга Богатир-Гірей під час переговорів на чолі величезної свити приїздив до Черкас, де переговори і було завершено³⁶. О. Дашкович належним чином впорався зі своїм завданням. У будь-якому разі джерела, вельми докладно викладаючи хід литовсько-кримських переговорів, не сповіщають про жодні зачіпки з обох сторін. Зрозуміло, що вправність О. Дашковича неабияк підвищила його авторитет в очах короля і хана.

Всупереч союзницьким відносинам Кримське ханство відновило влітку 1518 р. широкомасштабні воєнні дії проти Великого князівства Литовського, Королівства Польського та їх союзника Молдавії, але зустріло організований опір. Спершу у серпні молдавська армія разом з польськими жовнірами, що були зосереджені в Україні, розгромила значний татарський корпус³⁷. А потім у жовтні того ж року, під час походу на Волинь, кримське військо зазнало поразки від загонів надвірних козаків К. Острозького і О. Дашковича³⁸. Причому черкаський староста, за повідомленням М. Бельського, самостійно розбив досить численний підрозділ нападників, знищивши до 300 ворожих вояків³⁹. Московський посол в Криму Остафій Андреев повідомив з цього приводу свій уряд: “Богатирь царевич былъ государь, въ Черкасахъ его, государь, побили: сказываютъ, государь, толко людей вышла изъ Черкасъ, а два жеребья людей побили”. На цей раз Дашкович не обмежився обороною і у червні 1519 р. направив проти кримчаків козаків. Як скаржився Сигізмунду I хан, “поднепрские **ваши** (підкреслення наше. — **Б. Ч.**) прышодши влусы и города нши пограмили, многих людей наших побили, кони и овцы стада много лихоты вчинили...”⁴⁰. В іншому листі Махмед-Гірей уточнює, що це були саме “козаки... черкаскии”⁴¹. Правда, ім'я Дашковича зовсім не згадується. Але, як на нашу думку, тут не могло обійтися без черкаського старости. На це вказують такі факти. По-перше, це факт постійного перебування козацтва у Черкасах і Каневі у роки правління О. Дашковича, що чітко засвідчується як у зовнішньому⁴², так і внутрішньому⁴³ листуванні литовсько-руської держави, а також у вже згадуваній скарзі черкащан. По-друге, у тій же скарзі наголошено, що О. Дашкович як черкаський і канівський староста поставив пересування козаків у підпорядкованій йому місцевості під жорсткий контроль⁴⁴. Там же зазначається, що Остафій мав непоганий прибуток від трофеїв, які здобували козаки і міщани на степовиках⁴⁵. І по-третє, широкомасштабність воєнної акції козаків і вдало обрані час та мета походу — пониззя Дніпра* — вказують на ретельну підготовку походу у певному пункті, під загальним керівництвом людини, добре обізнаної з політичною обстановкою, котра мала великий авторитет і владу серед прикордонного населення. Остафій Дашкович як ніхто інший підходив на цю роль. До того ж і сам хан прямо вказував, що прийшли нападники з Черкас⁴⁶. Цей похід українських козаків був тим доречнішим, що якраз тоді Махмед-Гірей пропонував мос-

* У Кримському ханстві тоді точилася боротьба за владу між ханом Махмет-Гіреєм і його братом Ахмет-Гіреєм. Ахмет-Гірей офіційно вважався ворогом Литовсько-Руської держави і часто самостійно організовував напади на неї. Його ставка й вірні улуси якраз і знаходилися на нижньому Дніпрі (див.: Сыроечковский В. Е. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки МГУ. — Т. 2. — М., 1940. — С. 3, 19, 28, 56, 71).

ковському урядові спільний наступ на Черкаси і Київ з метою захоплення цих міст ⁴⁷. О. Дашковичу не вдалося відвернути наступ кримчаків — головний удар вони завдали у червні—липні 1519 р., але все ж не по Київщині, а по Волині й Галичині ⁴⁸.

Наступного року політична ситуація у південному регіоні Центрально-Східної Європи кардинально змінилася. Ряд внутрішніх і зовнішніх факторів змусили Махмед-Гірея примиритися з Великим князівством Литовським і вступити у конфронтацію з Московською державою. Хан готував великий військовий похід на Москву. В цьому наступі мали взяти участь також війська Великого князівства Литовського. Махмед-Гірей у листуванні з Сигізмундом I і Панами-Радією князівства вимагав, щоб приданий йому на допомогу литовсько-руський експедиційний корпус очолив Остафій Дашкович ⁴⁹. Фактично це було офіційним визнанням з боку хана попередніх політичних і військових здібностей та заслуг черкаського старости. Крім того, на нашу думку, вимога могла мати й інший смисл. Ймовірно, правитель Криму побоювався, що поки основні сили Орди будуть воювати на терені Московської держави, Дашкович зможе повторити свій похід 1519 р., тобто завдати удару з тилу — по кримських улусах у гирлі Дніпра, а то й по самому Кримському півострову.

Похід Махмед-Гірея на Велике князівство Московське у 1521 р. був однією з найвдаліших військових операцій Кримського ханства. Татарські загопи дійшли трохи не до самої Москви і повернулися до Криму з великим полоном ⁵⁰. Участь же Дашковича в цьому поході мала здебільшого демонстративний характер, мовляв, хан діє у союзі з Великим князівством Литовським. Крім того, старостинські воїни могли бути використані як військова підтримка татарської кінноти, оскільки, як свідчать писемні джерела і, зокрема, повідомлення сучасників, вони мали на озброєнні вогнепальну зброю, в тому числі малокаліберні гармати і гаківниці ⁵¹. Дашкович, за даними С. Герберштейна, навіть спробував хитрістю захопити місто Рязань, але в останній момент його мешканці зчинили тривогу і таким чином врятували себе ⁵². Черкаський староста цим походом остаточно зарекомендував себе як досвідчений фахівець у татарських справах. Від литовсько-руського уряду він отримав у нагороду “пятьдесят копъ (грошей. — Б. Ч.), оксамить гладкий, постав лучский, два поставы колотърышских...” ⁵³. Значно важливішу роль відіграв О. Дашкович як добрий знавець специфічних умов прикордоння у справі організаційного оформлення українського козацтва та набуття ним військового досвіду.

Ще А. Каманін у своїй праці “До питання про козацтво до Богдана Хмельницького” зазначав, що у 1522 р. Остафій Дашкович на Городенському сеймі запропонував королю козацьку реформу ⁵⁴. Мабуть, саме її суть Сигізмунд I виклав Панами-Раді Великому князівству Литовського у 1524 р. — тоді за наказом короля на тимчасову державну службу був найнятий невеликий козацький загін, який на чолі з Семеном Полозовичем — старостою річицьким, і Криштофом Кмітичем — старостою чорнобильським, здійснив похід на пониззя Дніпра. Там козаки тиждень блокували переправи, не даючи можливості сорокатисячній кримсько-татарській армії форсувати Дніпро. Сигізмунд I був так задоволений діями козацтва, що наказав Панами-Раді набрати їх кілька тисяч на постійну державну службу *. В тому ж таки 1522 р. Дашковичу разом з іншим шляхтичем з

* Сигізмунд I писав: “Кгды бы там тысяча або две людей наших козаков на Днепре мешкали снатьби и овшем была от них большая а знаменитая послуга и оборона паньствам нашим...”. І далі продовжував, що козаків потрібно “по Днепру на перевозех роз-

Київщини О. Горностаєм уряд доручив очолити велике посольство в Криму, причому Дашкович відповідав за перевезення й охорону значної суми “упоминків”, що їх кожен рік Велике князівство Литовське і Королівство Польське сплачували кримському хану⁵⁵. Перебуваючи на півострові, Дашкович жваво збирав і надсилав до короля інформацію про політичну ситуацію у Північному Причорномор’ї. Він повідомляв про все важливе, що відбувалося серед кримчаків і османів і мало значення для державних інтересів Великого князівства Литовського, зокрема про переговори й дії місцевих ворожих політичних угруповань та агресивні наміри хана відносно українських земель⁵⁶. Ця діяльність черкаського старости була можливою тільки завдяки існуванню добре налагодженої агентурної мережі серед кримського нобілітету, яку, треба вважати, О. Дашкович почав зміцнювати й розширяти ще 1517 р., під час переговорів біля Черкас, коли йому довелося досить інтенсивно спілкуватися з кримсько-татарськими феодалами. Крім резидентської роботи, Дашкович виконував ще роль посередника у листуванні Махмед-Гірея і Сигізмунда I⁵⁷. Годі й казати, що на цю роль могла бути призначена тільки людина, що мала повагу і довіру обох монархів.

У Криму черкаський староста був не тільки послом і резидентом. К. Пуласький припускав, що у той час хан використовував Дашковича як заручника⁵⁸. Важко не погодитися з думкою польського вченого, особливо якщо звернути увагу на такий факт: восени 1522 р. Махмед-Гірей відпустив О. Горностає з Криму⁵⁹, а Остафія затримав. У цей час хан якраз готувався до великого і далекого походу на Астрахань і, зрозуміло, намагався забезпечити свої тили. Для цього він і використав перевірений у 1521 р. політичний засіб — тримати черкаського старосту під час походу при собі або принаймні у Криму. Події наступного року підтвердили, що побоювання, які мав хан щодо Дашковича, не були марними.

На початку 1523 р. Махмед-Гірей здійснив похід збройних сил Кримського ханства на нижню Волгу з метою підкорення Астраханського ханства й навколишніх орд. В разі успіху під владою Гіреїв зосередилися б усі татарські ханства й орди у Східній Європі, що зробило б Кримське ханство однією з наймогутніших держав цього регіону. Проте загибель хана і його найближчого оточення від рук ногайців у лютому 1523 р. звели ці плани нанівець. Ногайсько-заволзькі орди, завдавши під стінами Астрахані нищівної поразки кримському війську, не гаючи часу вторглися на територію Кримського ханства, розорюючи і знищуючи місцеве населення, і лише наприкінці березня відкочували за Волгу⁶⁰.

Остафій Дашкович, який під час астраханської експедиції Махмед-Гірея залишався в Криму, довідавшись про загибель хана і поразку кримського війська, скористався панікою і безладдям у країні й повернувся до Черкас. А весною 1523 р. він здійснив похід на кримську фортецю Іслам-Кермен (Іслам-Городок) у пониззі Дніпра⁶¹. Момент для нападу було обрано вдало, коли вся наявна у Криму армія була зосереджена біля Перекопської фортеці. Війська, керовані черкаським старостою, так стрімко підійшли до Іслам-Кермена, що його мешканці і залога навіть не чинили опору, а, кинувши напризволяще укріплення й гармати, намагалися сховатися у дніпровських плавнях, однак потрапили у полон. Після захоплення кримської фортеці частина українських воїнів на човнах вийшла в Чор-

---

ложьти...” (ЦДІАК, ф. КМФ-36, од. зб. 7, арк. 948). Це чи не найперший проект заснування визнаного офіційною владою козацтва на пониззі Дніпра, обговорений на найвищому урядовому рівні.

не море, де вони взяли на абордаж два кримські судна з товарами і 4-ма тис. золотих монет на борту⁶². Загальні ж збитки від цієї операції Дашковича кримський уряд оцінив у 9 тис. золотих і 90 тис. турецьких аспр⁶³. Зруйнувавши укріплення, козаки Дашковича відступили до Черкас і Канева, забравши з собою весь полон, у тому числі й захоплені гармати⁶⁴. Військова майстерність, що проявилася під час походу на Іслам-Кермен, а саме швидка і потаємна підготовка, використання фактору раптовості і вдало обраний час, яскраво продемонстрував видатні здібності Дашковича як полководця.

Похід на Іслам-Кермен виходив за рамки звичайного козацького набігу. Ця воєнна операція була складовою частиною всієї татарської політики Великого князівства Литовського. Здійснюючи попри мирні угоди агресивну політику спустошення південних земель цієї держави, правитель Криму хан Менглі-Гірей ще у 1504—1506 рр. побудував на Таванському перевозі Іслам-Кермен. Ця фортеця не тільки контролювала стратегічно важливу переправу на нижньому Дніпрі, а й, головне, слугувала базою для збору кримських військ перед походом на Україну. Іслам-Кермен був постійною загрозою для литовсько-руської держави. Практично, Іслам-Кермен закріплював за Кримським ханством все південне Подніпров'я, яке належало Великому князівству Литовському ще з часів Ольгердових походів 60-х рр. XIV ст.⁶⁵ Своїм походом О. Дашковичу хоча і не вдалося повернути до складу князівства пониззя Дніпра, але послаблення влади Криму в цьому регіоні він домігся. Наслідки цього не примусили себе довго чекати. Вже у вересні 1524 р., коли 40-тисячне кримське військо поверталось з походу на Галичину, саме на Таванському перевозі його атакувала флотилія українських козаків, очолювана С. Полозовичем і К. Кмітичем. Козаки “тыждень через Днепр татар не пускали и на каждый день с ними битву мевали и многих деї их били а иншии де сами тонули...”⁶⁶ Одночасно уряд Великого князівства Литовського розпочав переговори з керівниками заволзьких і ногайських орд. Обговорювалося питання про повернення экс-хана Великої Орди Ших-Ахмата, який з початку XVI ст. утримувався як почесний полонений у литовсько-руській державі. В цих переговорах активну участь брав і Остафій Дашкович. На нього покладалося завдання забезпечити безпечне пересування послів. Крім того, місцеве ополчення під його керівництвом становило частину військ, що доставили Ших-Ахмата через Київ і Черкаси на Тавань, де й передали цього хана до рук заволзців і ногайців восени 1527 року⁶⁷.

Наприкінці 1524 р. у Кримському ханстві розпочалася кривава міжусобна боротьба за владу між турецьким ставлеником ханом Саадет-Гіреєм і його племінником, сином загиблого Махмед-Гірея Іслам-Гіреєм. Під час цієї боротьби Іслам-Гірей спробував заручитися підтримкою Сигізмунда I. У серпні 1525 р. він підійшов до Дніпра в районі Тавані, звідки й вислав гонців до Великого князівства Литовського. Литовсько-руський уряд дав стриману відповідь, обіцяючи у випадку поразки надати притулок Іслам-Гірею на своїй території⁶⁸. Хоча прізвище Дашковича і не фігурує в цих переговорах, але безумовно, що саме він приймав татарських гонців і давав королю і Панам-Раді вичерпну інформацію про кримські справи. На це вказує не тільки специфіка Черкас, найпівденнішого опорного пункту Великого князівства Литовського, через який проходили всі дипломатичні зносини з татарським світом, й подальші події. Так, зокрема, 1526 р., після примирення з Саадет-Гіреєм, Іслам-Гірей прислав до Черкас свого посла. У листі до О. Дашковича Іслам-Гірей зазначив, що продовжує залишатися другом і союзником Великого князівства Литовсько-

го, і просив черкаського старосту особисто супроводити його посла до двору Сигізмунда I. О. Дашкович відправив посла назад з власною відмовою і своїм листом повідомив короля про це, додавши, що хан Саадет-Гірей, користуючись примиренням, готується “под тьи замки наши пойти воевати...”⁶⁹. Ця інформація була особливо цінною на тлі офіційних переговорів, що саме у той час мали місце між Кримом і князівством. На цих переговорах кримський хан та його оточення демонстрували свої мирні наміри й традиційно обіцяли Сигізмунду I союз проти Московської держави⁷⁰. Король належним чином оцінив інформацію черкаського старости і наказав своєму підскарбію “послати там к обороне тих замков наших (маються на увазі Черкаси і Канів. — Б. Ч.) а пятьдесят каменей салетры, а десять каменей серы, а тебе (Дашковичу. — Б. Ч.) еси но казали послати на вспоможение неколко десят коп грошей и неколко поставов сукна”⁷¹. Крім того, Сигізмунд I відправив до Черкас загін якогось “Михайла казака”. Можливо, що тут йшлося про один з перших козацьких загонів на державній службі⁷². Тоді ж по всій Україні почали мобілізацію і підготовку до оборони південного краю. Чекаючи ворога довелося недовго, бо вже на початку 1527 р. 34-тисячне кримське військо атакувало Поділля й Галичину. Не зустрівши там організованого опору, воно намагалося через територію Великого князівства Литовського повернутися до Криму. 5 лютого 1527 р. 3,5-тисячне українське ополчення на чолі з князем К. Острозьким оточило і знищило більшість ворожого війська. Битва відбулася на р. Ольшанці неподалік від Черкас⁷³. Остафій Дашкович особисто брав участь у цій битві і вдало переслідував нападників після завданої їм поразки. Біля Черкас він разом з князем Ю. Слуцьким наздогнав і знищив великий татарський загін⁷⁴. Ольшаницька битва продемонструвала високі бойові якості українських воїнів і талант полководця К. Острозького. Остафій Дашкович теж доклав чимало зусиль до цієї перемоги. Саме він попередив литовсько-руський уряд про агресивні наміри хана Саадет-Гірея, що дало змогу підготувати відсіч. Місце битви теж, як на нашу думку, було не випадково обрано біля Черкас. Ймовірно, що Острозький керувався порадами черкаського старости, який, зрозуміло, добре знав місцевість. Та й у самій битві, як вже зазначалось, Остафій Дашкович зіграв не останню роль.

1528 р. розпочався черговий етап громадянської війни у Кримському ханстві, в якій один одному протистояли політичні прибічники Саадет-Гірея і Іслам-Гірея. В ході кривавих боїв хан змусив непокірного племінника відступити за кордон держави. Іслам-Гірей, рятуючи залишки свого війська, у жовтні 1528 р. наблизився до Черкас і через Остафія Дашковича знову просив у Сигізмунда I притулку й захисту⁷⁵. Король, отримавши від черкаського старости повідомлення про ці події, надіслав йому листи з інструкцією, як слід ставитися до Іслам-Гірея і його прибічників. В основному ж Сигізмунд I повністю покладався на досвід і знання О. Дашковича у цій сфері⁷⁶. У листі король висловлює також задоволення діями свого намісника у Черкасах, пишучи: “За то дѣлѣ дякуемъ, ижъ ты въ нашихъ делахъ господарськихъ пилность и чуйность маешъ и о посполитое доброе земское стоишъ, штожъ, дали-богъ, хочемъ тобѣ памятовати ласкою нашою и жалованьемъ, яко служѣ нашему доброму”. Тут же Сигізмунд I застерігає, аби Дашкович, перед тим як їхати до Іслам-Гірея, обов'язково взяв “отъ него до себе которыхъ людей добрыхъ въ заставу (такъ какъ бы если могъ безпечень къ нему прѣхати и зася отъхати)...”⁷⁷. О. Дашкович енергійно почав влаштовувати кримчаків, виділивши їм місце для кочів'я, так щоб вони не шкодили краю, а навпаки, прикривали його від Криму. Крім того, він забезпечив їх їжею та одягом на майбутню зиму. Черкась-

кий староста належним чином упорався з труднощами, що йому випали. Їслам-Гірей пізніше з подякою згадував той прийом, який влаштувало йому Велике князівство Литовське у важку годину випробувань⁷⁸. Навесні 1529 р. до Черкас прибув “немалий почот людей з гакавницями и з ручницями из иншими бронями” на чолі з королівським дворянином Михайлом Григоровичем. Об’єднавшись із загонами О. Дашковича, військо на човнах спустилося на пониззя Дніпра, де з’єдналося з ордою Їслам-Гірея⁷⁹. Наступ українсько-татарського війська змусив хана Саадет-Гірея шукати миру з племінником і дати йому у володіння Очаків, куди Їслам-Гірей і прибув у супроводі союзників⁸⁰.

На початок 1532 р. припадає останній етап збройної боротьби між Саадет-Гіреем і Їслам-Гіреем. Хану за допомогою турецького війська, небезпечною своєю вогнепальною зброєю, вдалося знову завдати поразки своєму конкурентові. Їслам-Гірей, як і раніше, відступив до Черкас, шукаючи під його стінами захисту⁸¹. На цей раз події розвивалися за іншим сценарієм. Кримський хан вирішив не втрачати ініціативу і в березні того ж року на чолі всіх вірних йому військ і за підтримки 1500 османських воїнів рушив на Черкаси й взяв місто в облогу. Його оборону очолив особисто О. Дашкович. Ситуація погіршувалася тим, що турецько-татарські війська мали досить потужну артилерію — до 50 гармат⁸². Хан намагався будь-що захопити місто, але черкаські мужньо відбили всі приступи неприятеля⁸³. Через деякий час * по Дніпру на човнах на допомогу обложеним прибув київський полк, і це змусило хана відступити й просити миру⁸⁴. Цікаві подробиці наводить М. Бельський, сповіщаючи у своїй хроніці, як Саадет-Гірей запросив Дашковича приїхати до себе в ставку, що останній й зробив, залишивши у Черкасах кількох знатних заручників-кримчан. Зустрівшись, кримський хан і черкаський намісник отобідали й нібито побраталися, так що, за словами польського хроніста, Остафій Дашкович хана “з неприятеля приятеля кролові Зігмунтові пану своєму учинив”⁸⁵. Так чи інакше, але з документів відомо, що Саадет-Гірей попросив О. Дашковича супроводити до короля кримських послів — князя Тохтамиша і Салтан-Кула. Причому, як інформував Сигізмунд I Панів-Раду, “иж онъ (хан. — Б. Ч.) у больших речах своих дал поручене старосте нашему Черкаскому пану Остафию нам от себе мовити...”⁸⁶.

Відступаючи від Черкас, хан взяв заручником у О. Дашковича одного з його служебників⁸⁷. Це ще раз засвідчило, наскільки грізною і поважною фігурою в очах Саадет-Гірея був черкаський староста. Невдала облога Черкас призвела до великих політичних колізій у ханстві. Саадет-Гірей остаточно втратив авторитет у країні й змушений був поступитися владою Їслам-Гірею.

Події у Криму не могли не цікавити уряд Великого князівства Литовського, бо від цього залежав його зовнішньополітичний курс. Зрозуміло, що в цій ситуації головним обов’язком О. Дашковича було отримання своєчасної і якомога повнішої інформації про неспокійного південного сусіда. У червні—липні 1532 р. черкаський староста повідомив Сигізмунда I про те, що Їслам-Гірей за згодою османського посла в Криму Айдарбека оволодів Очаковом і Перекопом, а Саадет-Гірей перебуває у Кіркері. О. Дашкович попередив уряд про спроби турків примирити ворогуючих Гіреїв. Крім того, він докладно інформував про загальну політичну ситуацію в Криму,

* Скільки часу тривала облога, достеменно не відомо. М. Бельський писав про 13 днів, а М. Володимирський-Буданов вважав, що 30 днів (див.: Kronika Marcina Bielskiego. — S. 1055; Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 93).

в тому числі й про перебування там Сафа-Гірея, екс-хана Казанського ханства⁸⁸. Повідомлення О. Дашковича були тим ціннішими для литовсько-руського уряду, що давали можливість правильно зорієнтуватися у тій складній міжнародній обстановці, в якій опинилося Велике князівство Литовське на початку 30-х рр. XVI ст. Адже знову визрівав воєнний конфлікт з Московською державою, і треба було якнайшвидше визначитися з своєю позицією щодо Кримського і Казанського ханств. На початку літа 1532 р. до Криму було відправлено два окремих посольства: одне — до Саадет-Гірея, а друге — до Їслам-Гірея з невеликими так званими “рівними” упоминками⁸⁹. Поки послі добралися до південних кордонів Великого князівства Литовського, Саадет-Гірей залишив Крим, а Їслам-Гірей став повноправним правителем усього Кримського ханства. О. Дашкович вчасно повідомив про це уряд, й дипломатична служба князівства оперативно внесла зміни у свої плани — в Кримське ханство було відправлено лише одне посольство⁹⁰.

Дещо раніше, влітку того ж року, “черкаські казаки” розбили караван кафінських купців. Це викликало гнівну реакцію з боку Саадет-Гірея, що був ще тоді ханом в Криму, а також Їслам-Гірея. Черкаський староста, довідавшись від власних агентів в Орді про можливість татарського нападу, повідомив уряд. Пани-Рада оголосила збір війська і вжила заходів щодо організації відсічі ворожому наступу, в результаті чого Крим відмовився від агресії⁹¹.

1532 р. дійсно став роком тріумфу Остафія Дашковича. Він отримав від казни великі нагороди грошима і тканинами на загальну суму 650 кіп⁹². Крім того, його було призначено, крім Черкас і Канева, ще й державцею Чечерська і Пропойська, волосних центрів у верхів’ї Дніпра⁹³. Не були забуті його служебники та мешканці Черкас і Канева. Вони теж отримали досить значні виплати грошима і тканинами⁹⁴. У 1533 р. Остафія Дашковича, прибулого на Петриківський сейм, було зустрінuto як героя. Він привіз з собою турецькі гарматні кулі, якими обстрілювалися Черкаси, і, за словами М. Бельського, “біскупи і пани всі дякували” йому⁹⁵. На тому ж таки сеймі черкаський староста виголосив промову, якою стверджував необхідність заселення дніпровських островів для запобігання татарсько-турецьким нападам на Україну. Основні тези цієї промови збіглися з тими, що Дашкович у 1522 р. виголосив королю на Городненському сеймі, і які сам Сигізмунд I у 1524 р. повторив Панам-Раді. Але, як і тоді, попри загальне схвалення, ці плани залишилися на папері, хоча козацький фактор з кожним роком відігравав дедалі помітнішу роль у відносинах Великого князівства Литовського, Криму і Туреччини.

1533 р.* новий кримський хан Сахіб-Гірей, відправляючи армію в “колько-десять тисячъ” у похід на Велике князівство Московське, просив у Сигізмунда I охоронний лист для її вільного проходу повз Черкаси і Канів. Причому хан вимагав, щоб до місцевого старости, а ним тоді був О. Дашкович, було надіслано листа з наказом утримати українських козаків від нападу на кримське військо, бо, як писав хан, “приходять казаки в. м. (короля. — **Б. Ч.**) Черкаськіє и Каневськіє, и становятся подъ улусы нашими на Днѣпре, и шкоды чиняють нашимъ людемъ”⁹⁶. Але передбачливі домагання Сахіб-Гірея виявилися марними, і на зворотному шляху до

* Цей лист Сахіб-Гірея до Сигізмунда I надрукований в другому томі “Актів Западної Русі”. Зазначено, що оригінал документа лежав серед актів 1527—1533 рр. На нашу думку, цей лист був написаний в 1533 р., бо Сахіб-Гірей став ханом наприкінці 1532 р., а похід відбувся в 1533 році.

Криму окремі татарські загони були-таки атаковані козаками. Причому хан прямо вказував, що головним винуватцем і організатором цих нападів він вважає О. Дашковича. На його думку, черкаський староста не тільки направив козаків місцевих, а й попередив путивльських, тоді підданих Московської держави, про підхід татарських загонів ⁹⁷.

На початку вересня 1533 р. хан Сахіб-Гірей з військом переправився через Дніпро і зупинився “отъ замку нашого Черкась у тринадцяти миляхъ”, готовий до вторгнення в землі Великого князівства Литовського. О. Дашкович поінформував про це уряд, а тому військо для відсічі можливого нападу було зібрано своєчасно ⁹⁸. У червні 1534 р. черкаський староста подав королю докладну інформацію про громадянську війну у Криму, розпочату прибічниками Іслам-Гірея і Сахіб-Гірея ⁹⁹. У березні 1535 р. Остафій Дашкович здійснив свій останній воєнний похід. Зібравши, за словами М. Бельського, 3000 козаків (!) він “довго і широко... московські землі воював” ¹⁰⁰. Того ж таки року, судячи з усього, Остафій пішов з життя, бо вже 26 лютого 1536 р. його сестра Милохна отримала від короля привілей на заповітні маєтності свого брата ¹⁰¹. Сам О. Дашкович, не маючи прямих нащадків і будучи “чоловіком рицарським”, ще за життя практикував багаті надання православним монастирям ¹⁰². Смерть Остафія Дашковича негативно позначилася на політичній ситуації у південному краї. Його наступники не мали його здібностей правителя і полководця, не були такою людиною, що, як влучно зазначив Михайло Грушевський, “держала залізною рукою місцеве міщанство і всякий иньший люд...” ¹⁰³.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4. — К., 1993. — С. 334.

² Див.: Шабульдо Ф. М. Синьоводська битва, проблеми її розв’язання. — К., 1987; Kolankowski L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonowi. — Т. 1 (1377—1499). — Warszawa, 1930.

³ Герберштейн С. Записки о Московии. — СПб., 1866. — С. 157.

⁴ Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. — Т. 32. — М., 1975. — С. 103.

⁵ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — К., 1993. — С. 70.

⁶ Грушевський М. Назв. пр. — Т. 7. — С. 91, 93.

⁷ Грушевський М. Назв. пр. — Т. 7; Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч.; Сенютович-Бережний В. Остап Дашкович (Дашкевич) — вождь казацький // Український історик. — 1969. — № 1—3 (21—23). — Рік VI. — С. 118—126; Дашкевич-Горбачький В. Про походження Остапа Дашковича // За державність. — 1935. — 36. 5. — С. 197—201.

⁸ Kronika Marcina Bielskiego. — № 2. — Sanok. — 1856; Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego. — W., 1896; Pułaski K. Machmet-Girej chan Tatarow perekopskich i stosunki jego z Polska (1515—1523) // Pułaski K. Kasimierz. Szkic i poszukiwania historyczne. — W., 1898; Карамзин Н. М. История государства Российского. — М., 1989.

⁹ Акты Ю.-З. России. — Т. 2. — С. 146.

¹⁰ Дашкевич-Горбачький В. Назв. пр. — С. 198.

¹¹ Грушевський М. Назв. пр. — Т. 7. — С. 92.

¹² Сенютович-Бережний В. Назв. пр. — С. 120.

¹³ ИРИО. — Т. 35. — С. 467—468.

¹⁴ Сенютович-Бережний В. Назв. пр. — С. 120; Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського заливу Черкаського в кін. XV і в XVI вв. — К., 1907. — С. 8.

¹⁵ Яковлев А. Намісники... — С. 8.

¹⁶ Там же. — С. 9.

¹⁷ Там же. — С. 9; Грушевський М. Назв. пр. — Т. 7. — С. 91—92.

¹⁸ Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов Рады Великого князівства Литовського. — Томск, 1901. — С. 300.

¹⁹ Lietuvos Metrika. — Knyga Nr. 8 (1499—1514). — Vilnius, 1995. — S. 137.

²⁰ Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. — Т. 32. — 1975. — С. 102—103.

- ²¹ Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarow perekopskich (1469—1515) // Stosunki Polski z Tatarszczizna od polowi XV wieku. — Т. 1. — Krakow—Warszawa, 1881. — С. 341.
- ²² Ibid. — С. 121—122.
- ²³ Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem... — С. 368.
- ²⁴ Грушевський М. Назв. пр. — Т. 7. — С. 92.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1915. — С. 165—172.
- ²⁷ Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году // Україна. — Р. 1-й. — Т. 1. — К., 1907. — С. 81—96.
- ²⁸ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России // АЮЗР. — Т. 2. — Ч. 7. — К., 1890. — С. 94; Яковлев А. Бунт черкасцев... — С. 83.
- ²⁹ Там же. — С. 83.
- ³⁰ Грушевський М. Назв. пр. — Т. 7. — С. 93; Сенютович-Бережний В. Назв. пр. — С. 122.
- ³¹ Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание дел происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 5. — Одесса, 1863. — С. 296—297; Сенютович-Бережний В. Назв. пр. — С. 122.
- ³² Владимирский-Буданов М. Указ. соч. — С. 93.
- ³³ Strujkowski M. Op. cit. — С. 389.
- ³⁴ ЦДІАК, ф. КМФ-36, оп. 1, од. зб. 7, арк. 688.
- ³⁵ Там же, арк. 700—702.
- ³⁶ Там же, арк. 707.
- ³⁷ Там же, арк. 735.
- ³⁸ Kronika Marcina Bielskiego... — С. 1003—1004.
- ³⁹ Малиновский А. Указ. соч. — С. 320.
- ⁴⁰ Там же. — С. 1004.
- ⁴¹ ЦДІАК, ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 7, арк. 790—791.
- ⁴² Там же, арк. 742.
- ⁴³ Литовская Метрика. — Книга 8 (1499—1514). — Вильнюс, 1995. — С. 78.
- ⁴⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (1506—1544). — Т. 2. — СПб., 1848. — С. 188.
- ⁴⁵ Яковлев А. Бунт черкасцев... — С. 91—92.
- ⁴⁶ Там же. — С. 91—92.
- ⁴⁷ ЦДІАК, ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 7, арк. 742.
- ⁴⁸ Малиновский А. Указ. соч. — С. 322.
- ⁴⁹ Kronika Marcina Bielskiego... — С. 1007.
- ⁵⁰ ЦДІАК, ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 7, арк. 814.
- ⁵¹ Смирнов И. И. Восточная политика Василия III // Исторические записки. — Вып. 27. — М., 1948.
- ⁵² ЦДІАК, ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 7, арк. 821; Герберштейн С. Указ. соч. — С. 143.
- ⁵³ Там же. — С. 143—144.
- ⁵⁴ ЦДІАК, ф. КМФ-36, спр. 7, арк. 843—844.
- ⁵⁵ Каманин И. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. — К., 1894. — С. 25.
- ⁵⁶ Pułaski K. Machmet-Girej... — С. 339.
- ⁵⁷ Ibid. — С. 340—343.
- ⁵⁸ ЦДІАК, ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 7, арк. 863; там же, спр. 11, арк. 101.
- ⁵⁹ Pułaski K. Machmet-Girej... — С. 349.
- ⁶⁰ ЦДІАК, ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 7, арк. 866; там же, спр. 11, арк. 101.
- ⁶¹ Черкас Б. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20—30-х роках XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2000. — С. 99—101.
- ⁶² ЦДІАК, ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 7, арк. 894, 904.
- ⁶³ Там же, арк. 911.
- ⁶⁴ Там же, арк. 939.
- ⁶⁵ Там же, арк. 904, 911, 939.
- ⁶⁶ Сыроечковский В. Е. Мухаммед-Гирей и его вассалы // Ученые записки МГУ. — Вып. 61. — Т. 2. — М., 1940. — С. 7.
- ⁶⁷ ЦДІАК, ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 7, арк. 948.
- ⁶⁸ Там же, арк. 916, 919, 1184; Эврейновская летопись. — С. 235.
- ⁶⁹ Черкас Б. Назв. пр. — С. 104.

- ⁶⁹ ЦДІАК, ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 7, арк. 1028.
⁷⁰ Там же, арк. 1193, 1022, 1187.
⁷¹ Там же, арк. 1029.
⁷² Там же.
⁷³ Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1994. — С. 67.
⁷⁴ Strykowski M. Op. cit. — S. 394.
⁷⁵ ЦДІАК, ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 7, арк. 1001.
⁷⁶ Акты Западной России. — Т. 2. — С. 190—191.
⁷⁷ Там же. — С. 190.
⁷⁸ ЦДІАК, ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 7, арк. 1004.
⁷⁹ Там же, арк. 1004—1005, 1002.
⁸⁰ Там же, арк. 1001, 1004—1005; Малиновский А. Указ. соч. — С. 353.
⁸¹ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — Т. 5. — Ч. 8. — С. 3—4.
⁸² Там же. — С. 1—3; Крот В. А., Рашба Н. С. Борьба населения Украины проти турецко-кримських завойовників наприкінці XV — в першій половині XVI ст. // УІЖ. — 1983. — № 5. — С. 108.
⁸³ Kronika Marcina Bielskiego... — S. 1055.
⁸⁴ Ibid. — S. 1055—1056; Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 7. — С. 91.
⁸⁵ Kronika Marcina Bielskiego... — S. 1056.
⁸⁶ Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов Рады Великого князевства Литовского. — С. 189.
⁸⁷ Там же. — С. 206.
⁸⁸ Там же. — С. 193.
⁸⁹ Там же. — С. 192—193.
⁹⁰ Там же. — С. 209—207.
⁹¹ Там же. — С. 203.
⁹² Архив ЮЗР. — Т. 5. — Ч. 8. — С. 118.
⁹³ Акты Западной России. — Т. 2. — С. 220.
⁹⁴ ЦДІАК, ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 7, арк. 184 зв. — 187 зв.
⁹⁵ Kronika Marcina Bielskiego... — S. 1059.
⁹⁶ Акты Западной России. — Т. 2. — С. 186.
⁹⁷ Там же. — С. 186.
⁹⁸ Там же. — С. 220—221.
⁹⁹ Там же. — С. 328—329.
¹⁰⁰ Kronika Marcina Bielskiego... — S. 1068.
¹⁰¹ Дашкевич-Горбачький В. Назв. пр. — С. 200.
¹⁰² Грушевский М. Назв. пр. — Т. 7. — С. 93.
¹⁰³ Там же.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. С. ШАНДРА (Київ)

**НОВОРОСІЙСЬКИЙ І БЕССАРАБСЬКИЙ
ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР М. С. ВОРОНЦОВ
(1823—1854)**

Призначення 7 травня 1823 р. новоросійським генерал-губернатором і бессарабським намісником М. С. Воронцова (1782—1856) свідчило про зміну політичного курсу в управлінні південним регіоном Росії. У геополітичному просторі Півдня України панувала атмосфера підприємливості і комерційного процвітання, якої не знали в центральній частині держави і в якій вбачалась неросійськість цього краю. Паритетне становище між центром і Новоросією спостерігалось до середини 1810-х років, коли закінчилося формування централізованої міністерської системи, яка випукліше окреслила відмінності південних губерній. Формування російської нації, її ідентичності наштовхувалося на багатоетнічність Півдня, подразнювало ідеологів російського націоналізму. Ставало ясно, що перебуванню

іноземців Рішельє і Ланжерона на чолі південного генерал-губернаторства Російської держави настає край. Вони виконали свої завдання по приверненню та облаштуванню колоністів і мали поступитися місцем російським управлінцям. Указом Сенату від 11 травня 1822 р. створювалось Новоросійське генерал-губернаторство у складі Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній. Імператор Олександр I підсумував здійснені заходи для виокремлення посадових обов'язків херсонського військового губернатора і вказав, що поширення його повноважень на всі без винятку південні градоначальства дозволяє закріпити за ним нову назву — новоросійський генерал-губернатор¹.

Призначивши на цю посаду М. С. Воронцова — на той час уже відомого військового і державного діяча, уряд Олександра I робив ставку на формування більш чіткого вектора державної політики. У природній асиміляції етносів Півдня наступав новий етап. Пасивність колишньої адміністрації, що більше спостерігала за стихійним переселенням, змінилась активним втручанням у цей процес, регулюючи його і направляючи на більш інтенсивне господарське освоєння регіону.

Надання намісницьких повноважень М. С. Воронцову було скоріше закономірним, ніж випадковим урядовим заходом. В оточенні Олександра I мало було сановників, які б так гармонійно вписувалися в попередню когорту управлінців цим регіоном. 40-річний М. С. Воронцов, на думку імператора, як ніхто, був здатний підхопити позитивні тенденції в розвитку Півдня імперії і надати йому російського забарвлення. Такої ж думки про М. С. Воронцова був і Микола I, який, високо цінуючи військові та адміністративні здібності генерал-губернатора, призначив його і членом Державної ради (1826).

Майбутній правитель Новоросії народився в аристократичній родині відомого державного діяча, дипломата, генерала від інфантерії графа С. Р. Воронцова (1744—1832) та графині Катерини Олексіївни (в дівоцтві Синявіної). Він отримав солідну класичну домашню освіту, продовжив її у Кембриджі, де по дипломатичній лінії служив його батько. Вихованням сина займався сам С. Р. Воронцов, котрий не лише стежив за його успіхами в навчанні, а й знайомив, готуючи до службової кар'єри, з основами державного управління. В родині панували культ патріотизму, почуття дворянської честі й гідності. Перебування у Великобританії зробило з молодого Воронцова прихильника англійської політичної системи та сформувало підприємницькі навички, однак він не став, як батько, палким англоманом. Син відомого вельможі, за тогочасною традицією, вже в 4-річному віці був записаний у прапорщики і в 19 років міг бути генерал-майором. Він відмовився наслідувати традиції і розпочав військову службу в чині поручика Преображенського полку. Участь у військових експедиціях по приєднанню Грузії (1803—1805) та у війні 1812 р. додала йому професійних військових знань. За кілька років він зробив кар'єру, діставши 1810 р. звання генерал-майора. Вміння поєднувати у військових операціях та дипломатичних переговорах з горцями і турками військову мужність і відвагу, жорстокість з благородством, раціональний прагматизм та вправність розуму з силою зброї принесли М. С. Воронцову популярність і авторитет. Ці якості посприяли призначенню його командуючим російським окупаційним корпусом у Франції (1815—1818).

Був одружений з графінею Є. К. Браницькою (1792—1880), мати якої О. В. Енгельгардт доводилася племінницею Г. О. Потьомкіну, що дозволило уїдливому Ф. Ф. Вігелю заявляти, що М. С. Воронцов отримав край “как бы в законное наследство”². За порадою батька, ще у 1810-х роках

він скупив великі землі на Півдні, серед них і колишні маєтки та сади Рішельє³. Згідно з формулярним списком, князь мав у Херсонській губернії 27 тис. дес. землі, за його маєтками в різних губерніях, не рахуючи маєтків його дружини, було 27 тис. душ селян⁴. Складається враження, що М. С. Воронцов від початку знав, чого хоче, і був налаштований обійняти посаду правителя Новоросії.

За спогадами сучасників, М. С. Воронцов у відносинах з підлеглими різко вирізнявся зі свого оточення. Вельможа аристократичного походження, він міг бути простим у побуті, як солдат у військовому поході, привітним, поштивим і уважним⁵. Ф. Ф. Вігель, хоча й не любив свого патрона, однак зазначав, що у Бессарабії “спокойная твердость Воронцова всех поразила; в нем более, чем наместника, увидели наперстника царского”⁶. М. І. Богданович, підкреслюючи амбітність М. С. Воронцова, розповів про випадок, коли Олександр I зробив йому, тоді ще корпусному командирі, зауваження з приводу того, що його солдати крокують повільно, на що той відповів: “Государь! Мы этим шагом пришли в Париж”⁷.

Історик і археолог М. Н. Мурзакевич після зустрічі з генерал-губернатором зазначав, що той наодинці любив вислуховувати будь-які поради, але абсолютно не терпів публічних заперечень, як і хабарників, невинного жорстокого ставлення до людей нижчих станів⁸.

Якою ж була система політичних і духовних цінностей М. С. Воронцова? Монархіст за переконаннями, котрий ототожнював служіння государю із служінням державі і батьківщині, він з певним зацікавленням ставився до індивідуальної свободи, яка, однак, повинна була чітко підпорядковуватися державним інтересам. Він був переконаним прихильником сильної, самостійної і дієздатної адміністрації, що при потребі повинна йти назустріч населенню, швидко приймати рішення і рішуче їх виконувати. Будь-які пропозиції щодо інтенсивного розвитку регіону викликали у нього державне зацікавлення.

Особистість М. С. Воронцова достатньо типова для російської державної політики першої половини XIX ст. Зміна ним військової служби на цивільне урядування була нерозривно пов'язана з воєнним управлінням. М. С. Воронцову підпорядковувалися військові частини, що стояли на постійі в південному регіоні. У розпорядження генерал-губернатора виділялися порціонні кошти для козацького війська на кордоні по лінії Пруту і Дунаю⁹.

Військові знання і досвід М. С. Воронцова не один раз використовувалися імператорами. Микола I призначив його командиром корпусу і доручив штурм Варни 1828 р. Генерал-губернатор придушив бунт у Севастополі 1830 р., викликаний жорсткими протичумними заходами. Очолювана ним слідча комісія виявила тоді близько тисячі його учасників¹⁰. До суду було віддано 32 особи¹¹. 1836 р. імператор надав генерал-губернатору таку владу, яку мали командири окремих корпусів у мирний час¹². Та найбільш значущим було призначення 1844 р. М. С. Воронцова одночасно і намісником Кавказу з необмеженими повноваженнями. Микола I пов'язував з його здібностями завершення довготривалих військових кампаній, що їх вела Росія за Кавказ. Обіцяний імператором трирічний термін управління Кавказом виявився, однак, значно довшим¹³. Військові переслідування Шаміля тривали до 1853 р., часу розгрому його військових угруповань, а наступного — М. С. Воронцов подав у відставку за станом здоров'я. 19 жовтня 1854 р. його було звільнено з посад кавказького намісника, головнокомандуючого Окремим кавказьким корпусом та новоросійського і бессарабського генерал-губернатора зі збереженням звання генерал-

ад'ютанта і члена Державної ради. Після лікування в Карлсбаді М. С. Воронцов повернувся до Одеси, де й помер 1856 р.

М. С. Воронцов перебував на генерал-губернаторській посаді 32 роки. Протягом цього часу він кілька разів надовго відлучався з краю. Тоді його обов'язки тимчасово виконували інші посадові особи, які не відхилялися від основного курсу М. С. Воронцова. Відстоювання державних інтересів у всіх напрямках соціального життя стало основним завданням канцелярії генерал-губернатора.

Бессарабія, приєднана до Росії в результаті російсько-турецької війни 1806—1812 рр., отримала автономний статус на зразок Великого князівства Фінляндського. М. С. Воронцов поставив завдання ліквідувати автономію і поширити в Бессарабії російські губернські установи. Законодавчим актом, що закріпив російську цивільну адміністрацію, стало “Положення про управління Бессарабською областю” від 29 лютого 1828 р.¹⁴⁻¹⁵ Управління в Бессарабії передавалось цивільному губернатору, головою обласного суду залишався генерал-губернатор. М. С. Воронцов звернувся до Миколи I з проханням зняти з нього повноваження намісника, після чого за його посадою закріпилась назва новоросійського і бессарабського генерал-губернатора¹⁶.

Щодо становлення власного політичного курсу М. С. Воронцова, слід зазначити, що в у багатьох питаннях він продовжив найважливіші тенденції в управлінні південним регіоном своїх попередників. Як Рішельє і Ланжерон, він був противником надмірних державних втручань у торгівлю й промисловість, був здатний на компроміси між центральним урядом і місцевою владою, уважно ставився до ініціативних пропозицій, що надходили від місцевого населення. М. С. Воронцова не можна віднести до бездумно сумлінних виконавців волі імператора Миколи I. Він став архітектором нової політики, що поєднувала підприємливість Півдня з одержавленням, хоча й поступовим, у всіх його галузях і напрямках.

Вже у червні 1824 р. імператор затвердив положення Комітету міністрів про продовження пільг новоросійським містам Одесі та Феодосії, а також про перевірку купецьких паспортів на пільгові умови торгівлі. В основу цього законодавчого акта було покладено доповідну записку М. С. Воронцова¹⁷. Через рік Комітет розглянув і ухвалив його пропозиції про припинення перевірки торгівлі в генерал-губернаторстві та звільнення від сплати торговельних податків греків, що займалися нею вроздріб. Звільненню підлягали також євреї, які переселилися в міста із сіл, та кримські татари, які ніколи не сплачували податків за торгівлю в місцях постійного проживання¹⁸.

Оскільки наближався час припинення пільг, наданих урядом чорноморським містам ще 20 років тому назад, генерал-губернатор підготував подання про розвиток торгівлі в краї. На його переконання, вона розвивалася мляво, купці втратили свої капітали у володіннях Оттоманської Порти, а неврожай не дозволяв сподіватися на поліпшення ситуації. Пропонувалося найближчим часом не поширювати на генерал-губернаторство загальноросійських державних податків. Їх введення варто було перенести на 1830 р. та й зменшити їхні розміри наполовину¹⁹. Генерал-губернатор переконав уряд у необхідності передавати на потреби міста частини доходів від митних зборів у Керчі²⁰.

Серйозної урядової уваги вимагав одеський порт. М. С. Воронцов переконливо довів Комітету міністрів, що незадовільний стан гаваней не зможе забезпечити високого темпу іноземної торгівлі. Одним із шляхів поліпшення ситуації він вважав зосередження владних повноважень у ке-

рівництві портом в руках однієї особи. На його пропозицію, Комітет міністрів призначив капітаном порту капітана 2-го рангу Зонтага, фахівця морської справи, котрий служив інспектором Одеської карантинної контори ²¹.

Намагаючись якнайшвидше підняти тонус торгівлі, М. С. Воронцов пішов навіть на порушення карантинних вимог. Пароплавам, що заходили в Севастополь з інших російських портів, дозволялося розвантажуватися без витримання встановленого карантинного часу ²². До таких заходів, спрямованих на підтримання торгівлі, можна віднести й послаблення паспортного режиму для іноземних купців. Так, купцям — австрійським підданим, дозволялося користуватися своїми паспортами, не турбуючись про отримання російських на час перебування в генерал-губернаторстві та про чинність колишніх правил для ввезення солі з Бессарабії. Впродовж одного лише 1826 р. М. С. Воронцов подав уряду кілька пропозицій про поліпшення митного законодавства, за яким розширювалась торгівля виноградним вином та тканинами з Бессарабії, черкеси та абхазці отримали дозвіл на безмитне ввезення через феодосійську митницю своїх товарів ²³.

1826 р. М. С. Воронцов звернувся до Миколи I з пропозицією про повнення порто-франко, згідно з маніфестом 1817 р., та перенесення його одеської межі. На переконання генерал-губернатора, чинною щодо порто-франко залишилася лише назва. Через значні торговельні обмеження знову зроста контрабанда. Таємний радник його Канцелярії Д. С. Інглезі, котрий служив в одеській митниці, підготував проект нової межі порто-франко, що пролягала в районі передмість Пересипу та Молдаванки ²⁴. Міністр фінансів Є. Ф. Канкрін тоді не заперечував проти її подовження і навіть пропонував заснувати сухопутну митницю з посиленням діяльності портової. Були схвалені їхні штатні розписи ²⁵. Міністр заперечував лише проти ввезення солі, міцних напоїв, заліза і чавуну ²⁶. 1832 р. він, переймаючись інтересами російського купецтва, різко змінив своє ставлення до порто-франко, почав вимагати його ліквідації. В. о. новоросійського генерал-губернатора провів місцеве анкетування про вигоди і незручності вільного порту. В одній з відповідей було дано чітке пояснення, чому уряд так прискіпливо поставився до порто-франко: неможливість привозити в Одесу російські товари, що не витримували конкуренції з іноземними ²⁷.

Неоднакове розуміння місцевою і центральною владою значення порто-франко вилізло в полеміку, що розгорнулася на сторінках одеської та столичної преси ²⁸. Ставлення до особливого статусу міста поділило учасників дискусії на російських патріотів і прихильників європейської толерантності в торгівлі. Якщо довіряти переказам, то того разу порто-франко врятував Микола I, який вважав незручним порушувати слово, що його дав перед Європою Олександр I ²⁹.

М. С. Воронцов переконав уряд, що є й інші заходи для зближення іноземної торгівлі з російською. За його поданням, Комітет міністрів 1835 р. схвалив положення, за яким засновувався Крестовоздвиженський щорічний двотижневий ярмарок в Одесі, куди могли приїздити російські купці, 1838 р. — такий же ярмарок відкривався у Феодосії ³⁰. Крестовоздвиженський ярмарок не виправдав покладених на нього надій — врешті-решт його торговельні обіги не мали великого значення, і він не піднявся вище простонародних торгів. Як вдало зазначали автори книги, виданої до 100-річчя Одеси, цей задум був важливий не за його результатами, а за його цілями ³¹.

Одеський комерційний суд, заснований ще Рішельє за прикладом міст європейського чорноморського узбережжя, отримав підтримку вве-

денням двох додаткових посад для членів, що їх обирала одеська міська громада. Утримувалися вони містом, а дозвіл на введення нових членів давався центральним урядом³². Однак з часом М. С. Воронцов висловив незадоволення його діяльністю, вважаючи, що судді замість того, щоб полегшити стан торгівлі, гальмують її. Голова одеського суду Дембровський подав скаргу на генерал-губернатора, звинувачуючи його в судовому втручанні. Скарга розглядалась у Міністерстві юстиції, яке констатувало перевищення генерал-губернатором своїх повноважень. Однак Комітет міністрів підтримав М. С. Воронцова³³. Ця сутичка вказувала на спробу генерал-губернатора підпорядкувати комерційний суд адміністрації, з тим щоб він зважав на державні пріоритети.

М. С. Воронцов з метою розширення мережі морської торгівлі звернувся у Міністерство фінансів з клопотанням про виділення коштів на будівництво у Херсоні купецької верфі. Уряд виділив у розпорядження генерал-губернатора одноразову суму — 150 тис. руб. на її заснування³⁴. Вже 1839 р. на цій верфі було збудовано 60 суден, серед них — трибаки, боти, бриги, корвети³⁵. М. П. Щербінін пов'язує з М. С. Воронцовим і заснування порту в Бердянську³⁶.

Російські купецькі судна потребували матросів, і за розпорядженням генерал-губернатора в містах Альошки та Нікополь було засновано вільні матроські цехи, що діяли за правилами, схваленими 1834 р. імператором³⁷. До них приймали молодих чоловіків на 5 або 10 років, котрі звільнялися від попереднього стану та виконання державних повинностей. Кращого способу забезпечити морську торгівлю та військовий флот власними матросами годі було шукати. Після 5-ти років плавання кожен з них міг отримати від флотського керівництва патент на водіння суден³⁸.

Вже 1838 р. для торгівлі сіллю з бессарабських озер М. С. Воронцов заснував пароплавне сполучення між Овідіополем і Акерманом. Склад і керівництво, а також первісне обладнання були погоджені з міністром фінансів³⁹.

Позиція генерал-губернатора щодо поширення торгівлі у південному регіоні була достатньо міцною. 1841 р. Комітет міністрів схвалив записку міністра фінансів, в основі якої лежали пропозиції М. С. Воронцова про використання Бердянського порту для транспортування солі, вугілля і хліба⁴⁰.

Звернення іноземців до Міністерства фінансів стосовно заснування на Півдні торговельних компаній передавалися на розгляд генерал-губернатора. Так було і в 1826 р. з проханням голландських вихідців створити на акціях торговельне товариство, яке сприяло б розвитку прямої торгівлі з голландськими колоніями⁴¹. Щодо питань економічної винахідливості та ініціативи, зокрема підприємницьких контор, у М. С. Воронцова було гідне подиву розуміння їх значення для розвитку економіки регіону. За його поданням Міністерство фінансів, а потім і Комітет міністрів схвалили положення про відкриття в Одесі морської страхової контори, яку 1830 р. замінила страхова компанія⁴², а Сенат позитивно вирішив питання про пільги нотаріусам і маклерам при умові набуття ними статусу осілих мешканців⁴³. Переконливими виявилися його аргументи про сприятливий клімат для вирощування виноробних культур. Справа уповільнювалася відсутністю організованості серед підприємливих власників, подолати яку покликана була створювана 1827 р. Кримська винна компанія⁴⁴.

1837 р. Комітет міністрів позитивно вирішив питання про заснування Новоросійської компанії для виготовлення цукру рафінаду. Ця компанія засновувалася на акціях, власником яких був і сам генерал-губернатор⁴⁵.

Політика підтримки комерційних підприємств уживалася з державним контролем за станом торгівлі в краї. Генерал-губернатор не випускав з поля зору кредитну та закупівельну діяльність місцевих приказів громадської опіки. 1835 р. спеціально були підготовлені правила купівлі і продажу майна, приміщень, укладання контрактів. Генерал-губернатор стежив за стабільністю цін на основні товари споживання, затверджував закупівельні ціни на харчові продукти, погоджував з відповідними міністрами будь-які відхилення. Після встановлення чиновником з особливих доручень Міністерства внутрішніх справ Заблоцьким-Десятковським завищених купівельних цін генерал-губернатор почав більше уваги звертати на кошториси статків і видатків та на схвалення підрядних робіт ⁴⁶.

На відміну від Рішельє, Ланжерона й Інзова, які були прихильниками фермерського господарювання (перший на державні кошти скупив 72 тис. десятин землі для поселення колоністів ⁴⁷), М. С. Воронцов відстоював міцні великомаєткові господарства, засновані на вільнонаймній праці. Він підтримував звернення поміщиків про надання значних за розмірами угідь для розведення худоби, зокрема кашемірських кіз ⁴⁸. При несплаті поміщиками податків він радив не брати маєтки в опіку, а продавати їхнє майно, зокрема предмети розкоші, для поповнення державної скарбниці ⁴⁹.

Кн. Анна Голіцина, поселившись на південному березі Криму, зайнялась закладенням садів, зокрема оливкового дерева, та виноградників. Захопившись, вона запропонувала уряду купити її будинок у Санкт-Петербурзі, а виручені кошти вкласти у цю нову справу. За підтримкою А. Голіцина звернулася до генерал-губернатора, який, у свою чергу, подав клопотання до Комітету міністрів. Після його схвалення М. С. Воронцов вдався до заходів, які сприяли б розвитку садівництва. На його думку, державний селянин, який розведе сад чи виноградник, може отримати його в довічне користування без сплати майнового податку, а розведенням садів на пустинних, незайнятих землях міг займатися кожний. Однак ця його пропозиція не знайшла розуміння у міністра фінансів, який запропонував звільнити від сплати податків лише до 10-ти років ⁵⁰.

З метою поширення агрокультурного досвіду М. С. Воронцов підтримував ідею заснування в Одесі Сільськогосподарського товариства Півдня Росії. За його поданням, Комітет міністрів розглянув проект правил діяльності товариства ⁵¹, серед яких чільне місце посіла видавнича справа. Статут товариства був схвалений Миколою I під Варною, коли відмовити М. С. Воронцову після отриманої перемоги було незручно. Невдовзі М. С. Воронцов став і президентом товариства ⁵². 1830 р. для поширення садівництва і виноробства в краї він отримав у своє розпорядження 120 тис. руб., що пішли на закладення виноградників та садів в Акермані, Криму та Керчі. Виноградну лозу виписували з Франції та Іспанії, в приватну власність роздавали землі Нікітського ботанічного саду ⁵³.

Особливості кримського клімату спонукали М. С. Воронцова до розведення винограду у власних володіннях. Його статки від продажу вина становили 1838 р. 8 тис. руб. Для переконання, що розведення овець у Криму може бути продуктивним, він організував їх постачання у власні кримські володіння, намагаючись їх селекціонувати з місцевими породами ⁵⁴.

Дбаючи про розвиток землеробства, М. С. Воронцов був прихильником переважання некріпосницьких відносин поміщика і селянина ⁵⁵. 1820 р. він подав Олександрю I записку з пропозицією почати обговорення умов відміни кріпосного права ⁵⁶. Ось чому саме тоді до нього звернувся

В. Н. Каразін, пропонуючи вступити до Товариства для обговорення шляхів ліквідації в Росії кріпацтва⁵⁷.

Для Півдня болючою залишалася проблема постійної нестачі селян для обробітки землі. Її вирішення М. С. Воронцов вбачав у переселенні селян з російських та українських губерній. Його проект 1826 р. про заселення Бессарабської області був схвалений Комітетом міністрів. До того ж, він передбачив запровадження волосних правлінь у нових державних поселеннях⁵⁸. Починаючи з другої половини 1820-х років, генерал-губернатор неодноразово переконував центральний уряд, що для залюднення поміщицьких маєтків доцільно залишити всіх, хто поселився в Новоросії, там, де вони були записані на час VII ревізії (1815 р.)⁵⁹. 14 вересня 1827 р. з'явився указ про зобов'язаних поселенців, укладений відповідно до пропозицій генерал-губернатора. Хто не знайшов компромісного вирішення з поміщиками питання про повинності, отримував право переходу на інші землі⁶⁰. Вже 15 березня 1829 р. сенатським указом дозволялося не вимагати повернення до кріпосницького стану втікачів Півдня, а їх колишніх власників звільнити від сплати подушного⁶¹. М. С. Воронцов не підтримав клопотання київського дворянського губернського маршала Г. Ю. Тишкевича про продовження терміну розшуку збіглих на Південь селян для зняття з поміщиків сплати подушного⁶².

Сам М. С. Воронцов — власник величезних маєтків (47 тис. дес. землі)⁶³, перевіз своїх кріпаків з центральної Росії і зробив їх орендарями, “фермерами”, демонструючи переваги некріпосницької праці⁶⁴. Він чи не найпершим в Росії скористався поправками до закону про вільних хлібопашців (1842 р.), згідно з яким земля передавалася селянам на визначених поміщиком умовах. Запропоновані ним умови, погоджені з власними селянами, розглядалися Комітетом міністрів і були схвалені з невеликими поправками як Комітетом, так і імператором⁶⁵.

Однак урядові заходи були малорезультативними, південні землі давали добрі врожаї лише при сприятливій погоді. Неврожай 1833 р. змусив М. С. Воронцова енергійніше взятися за відвернення можливого голоду. В цьому питанні виникли деякі непорозуміння між ним і імператором, що проливають світло на формування взаємовідносин двох рівнів влади — місцевої і центральної. 17 і 18 жовтня 1833 р. в записках Миколи І О. С. Ташкеєву, керуючому власної й. і. в. канцелярії, йшлося про те, що Воронцов не подає донесень про недорід хліба в Катеринославській губернії, а тим часом в обов'язки генерал-губернатора, “як довіреного сановника”, входило не лише вжиття попереджувальних заходів, а й вчасне про них інформування імператора. Останній зобов'язав генерал-губернатора терміново доповісти про його дії. До того ж, Микола І заборонив М. С. Воронцову залишати Катеринослав доти, поки не буде досягнуто результативності в ліквідації наслідків неврожаю. Після отримання звіту генерал-губернатора імператор у рескрипті від 10 серпня 1834 р. схвалив його заходи щодо забезпечення населення краю хлібом і зобов'язав подякувати місцевому дворянству, яке брало участь у цій акції.

Рескриптом від 25 жовтня 1835 р. імператор знову, ознайомившись із звітом генерал-губернатора, відмітив його “предусмотрительность”, “неусыпное попечение о благе человечества и пользе государственной”, зокрема про правильне, без “поощрения праздности” використання виділених державою коштів⁶⁶. Справді, за поданням М. С. Воронцова до Міністерства внутрішніх справ, війська з Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній виводилися до Бессарабії та Подільської губернії. Відкритий на його ім'я кредит до 1 млн руб. був використаний для заку-

півлі хліба спершу на внутрішніх російських ринках, а згодом і за кордоном. Цю справу М. С. Воронцов доручив комерційному дому в Одесі, з яким підтримував постійні зв'язки⁶⁷. За наказом генерал-губернатора, в кожному повіті створювались продовольчі комісії, які не лише розподіляли хлібні запаси, а й стежили за станом шляхів сполучень, якими зерно доставлялося до поселень⁶⁸. Тоді ж генерал-губернатор, намагаючись компенсувати втрати від неврожаю, повернувся до кріпацької праці у своїх володіннях⁶⁹.

1838 р., коли одеський військовий губернатор гр. О. П. Толстой подав імператору рапорт і звинуватив генерал-губернатора в неполадках, Микола I став на захист свого намісника і в свою чергу поставив вимогу: “Где есть обвинения, должны быть и доказательства”. Комітет міністрів справді виявив багато порушень, але вказав, що сам військовий губернатор повинен був їх і ліквідувати⁷⁰.

У Новоросійському краї, як і в інших регіонах Російської держави, в підпорядкуванні генерал-губернатора перебували будівельні комітети, що споруджували державні помешкання. Практика такого будівництва була започаткована Катериною II. Кошти для впорядкування провінційних міст відпускалися в особисте розпорядження генерал-губернаторів. Ознайомившись з діяльністю одеського будівельного комітету, М. С. Воронцов переніс правила його роботи на всі інші комітети краю. Проекти кошторисів новобудов, що складались у канцеляріях цивільних губернаторів, схвалював генерал-губернатор. Він створив з чиновників своєї Канцелярії комісію для прийняття міських будов⁷¹. Таке рішення давало можливість генерал-губернатору тісніше підпорядкувати місцеві органи своєму контролю в розподіленні та витрачанні коштів на зростаюче будівництво. За його поданням 1829 р., міністр фінансів дозволив безмитне ввезення до Одеси мармуру для будівельних робіт⁷². В. о. генерал-губернатора Ф. П. Пален 1839 р. підготував перелік найголовніших будов по благоустрою Таврійського півострова, серед них — будівництво дороги на південний берег Криму. Гірські шляхи прокладалися військово-робітничою ротою № 52, одна частина якої була сформована 1847, інша — 1850 рр.⁷³

У будівельній галузі, як зазначав один з чиновників Канцелярії генерал-губернатора, склалися невнормовані відносини. Дума виділяла кошти для будівельного комітету за кошторисами, схваленими генерал-губернатором. Вона, як і сам комітет, завжди була обтяжена боргами, бо підпорядковувалася чиновникам, котрі постійно наказували видавати кошти “заимообразно и безвозвратно”. Дума не могла не виконати таких розпоряджень, а виконавши їх, ставала співучасницею протизаконних дій. Цю ситуацію підтвердив і сенатор С. В. Сафонов⁷⁴.

Невизначеність ситуації в будівельній галузі, звинувачення малоросійського військового губернатора М. Г. Репніна в розтраті державних коштів⁷⁵ змусили М. С. Воронцова у 1848 р. звернутися до Миколи I з незвичним, на перший погляд, проханням. Він переконував імператора визнати правильними всі витрати бюджетних коштів, які він отримував на спорудження міст і портів, без подання ним конкретних звітів. А виправдальним підсумком його служби, зазначав М. С. Воронцов, будуть стабільні успіхи у торгівлі, промисловості і сільському господарстві його регіону. Сучасники залишили не одне свідчення того, як князь уміло поєднував використання державних коштів і для краю, і для своїх потреб⁷⁶. Посилаючись на власні заслуги, М. С. Воронцов просив не чіпати його сина, щоб йому в майбутньому не довелося розраховуватися з казною. Микола I передав це прохання на розгляд Комітету міністрів, який вказав,

що воно не має аналогів, випадає “із общего порядку”, і лише імператор може його задовольнити. Разом з тим міністри зазначали, що генерал-губернатори мають право відступати від усталених норм і правил, якщо цього вимагають інтереси краю, а враховуючи довірливі стосунки М. С. Воронцова з імператором, такий дозвіл можна надати ⁷⁷.

Зі службою М. С. Воронцова пов'язаний ще один напрям державної діяльності, що практично був відсутній у службових обов'язках генерал-губернаторів, які діяли на території України. Йдеться про його дипломатичні повноваження. Найбільш відомою акцією була Акерманська конвенція 1826 р., укладена разом з таємним радником О. І. Рібоп'єром (1783—1865), котрий виконував тоді обов'язки російського посла в Туреччині і Пруссії ⁷⁸. Контролю генерал-губернатора підлягали консульства і консульські агентства, що почали виникати в Одесі ще за часів Рішельє. 1841 р. турецький уряд, наприклад, поскаржився, що його піддані, переважно греки і вірмени, виїжджаючи для торгівлі в Росію, повертаються назад уже російськoпідданими. Унормуванням цієї ситуації, як і подібних інших локальних міграцій, займалися чиновники Канцелярії генерал-губернатора ⁷⁹.

Втягненню південного краю в загальноросійський простір сприяли заходи генерал-губернатора по спорудженню нових шляхів і трактів, які з'єднували б Одесу з іншими центрами Росії. Тоді південні міста тісніше спілкувалися із Західною Європою, ніж з центральною Росією ⁸⁰. М. С. Воронцов, як ніхто з генерал-губернаторів, атакував уряд доповідними записками з пропозиціями відкривати нові комунікаційні лінії. Він розцінював ефективний зв'язок з центром як важливий механізм функціонування державної влади. Питання поштового сполучення, заснування нових поштових станцій, їх стан залишалися завжди в його полі зору. Сам генерал-губернатор для зв'язку з Санкт-Петербургом використовував екстрапошту. За його доповідною, Комітет міністрів розглядав у 1826 р. можливість спорудження вільного поштового тракту від Одеси до Балти ⁸¹. У назві *вільний* закладалась нова форма фінансування пошти. Поштові дороги в імперії існували за рахунок місцевого населення, що сплачувало відповідний земський збір. М. С. Воронцов пропонував перекласти його сплату на користувачів дорогою. Його заступник граф Ф. П. Пален переконав уряд, що така дорога не впливатиме на зменшення державних статків, бо нею буде користуватися багатий торговий люд. Микола I лише з третього подання, коли до нього із запискою звернувся М. С. Воронцов, затвердив доповідну як закон про відкриття названої дороги. Справді, вже в 1840—1850-х роках в Росії набули поширення саме такі *вільні* поштові дороги ⁸².

1832 р. генерал-губернатор визначив мережу поштових станцій у Криму на лінії від Бурундуцької станції до Судака і призначив архітектора для їх спорудження ⁸³. Саме М. С. Воронцову належала ініціатива направлення через Варшаву кореспонденції з Півдня імперії до північних держав Європи, з якою він звернувся до головного управляючого поштовим департаментом ⁸⁴.

Прикладів ініціативних заходів М. С. Воронцова у поліпшенні поштового, а згодом і залізничного сполучення можна навести багато. Однак далеко не всі його пропозиції знаходили схвалення уряду. Так, плани з'єднати залізницею Одесу з Москвою наштовхнулися на повне несприйняття властей. Новий імператор Олександр II, до якого М. С. Воронцов звернувся під час коронування за підтримкою, відхилив його прохання ⁸⁵.

За поданням генерал-губернатора 1829 р., Комітет міністрів схвалив правила облаштування пароплавних рейсів на Чорному морі між Одесою

і Редут-Кале (Крим). Започатковане М. С. Воронцовим перевезення вантажів було використане для доставляння провіанту військам, що перебували в Туреччині під час військових подій 1828—1829 рр. Уже 1833 р. Комітет міністрів розглядав можливість встановлення постійного пароплавного зв'язку Одеси і Константинополя. Утворювалось акціонерне товариство, яке брало на себе утримання пароплавів. Представником державних інтересів Комітет міністрів призначив генерал-губернатора, який контролював ремонт пароплавів, оскільки, за умовами договору, це здійснювалося державним коштом⁸⁶. 1836 р. прохання генерал-губернатора збільшити кошти на утримання пароплавів “Одесса” і “Наследник” зіткнулося з негативною оцінкою пароплавства міністром фінансів Є. Ф. Канкріним. Перший вважав, що завдяки пароплавству вдалося поживити торгівлю на Таврійському півострові, другий, — що воно не приносить значних прибутків державі, що час розвитку пароплавства в Росії ще не настав, а людність не дозріла до сприйняття пароплавів як транспортно-го засобу⁸⁷.

У 1843 р. генерал-губернатор вдруге звернувся до уряду з пропозицією про встановлення постійного зв'язку Одеси з Константинополем і запропонував замовити в Англії виготовлення пароплавів-фрегатів. Керівництво пароплавами здійснювала б особлива експедиція при Одеській торговельній митниці, що перебувала під безпосереднім керівництвом генерал-губернатора. Він же рекомендував і досвідчених негоціантів для ведення закордонної торгівлі. Проект такого зв'язку, укладений у генерал-губернаторській Канцелярії, був схвалений того ж року Комітетом міністрів⁸⁸.

Виходячи з економічної доцільності, а саме для сприяння торгівлі збіжжям, створювався 1839 р. спільний комітет з чиновників канцелярій новоросійського і київського генерал-губернаторів. Призначені тоді три комісії, одна головна, новоросійська, та дві допоміжні, київська й подільська, повинні були оглянути шляхи і запропонувати заходи для поліпшення стану торгових, або, як вони тоді називалися, чумацьких трактів, що з'єднували Новоросію з Київською і Подільською губерніями⁸⁹. Ці та інші заходи М. С. Воронцова сприяли перетворенню Одеси в житницю Європи, як обрзно висловився біограф генерал-губернатора М. П. Щербінін⁹⁰.

¹ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXXVIII. — 1822—1823. — № 29031.

² Записки Филиппа Филипповича Вигеля. — М., 1829. — Ч. VI. — С. 113.

³ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794—1914. — К., 1999. — С. 122.

⁴ Захарова О. Ю. “Генералы своих судеб”. М. С. Воронцов — генерал-губернатор Новороссийского края. — М., 1998. — С. 4.

⁵ Дондуков-Корсаков А. М. Мои воспоминания // Старина и новизна: Исторический сборник. — СПб., 1903. — Кн. VI. — С. 109.

⁶ Записки Филиппа Филипповича Вигеля. — С. 86, 102; перевидання: Вигель Ф. Ф. Записки. — М., 2000. — С. 463.

⁷ Богданович М. История царствования императора Александра I и Россия в его время. — СПб., 1871. — Т. 5. — С. 402.

⁸ Записки Н. Н. Мурзакевича // Русская старина. — 1887. — Апрель. — С. 139—142.

⁹ 2 ПСЗ. — СПб., 1848. — Т. XXII. — Отд. 1. — 1847. — № 21431.

¹⁰ Шильдер Н. К. Император Николай I, его жизнь и царствование. — СПб., 1903. — Т. 2. — С. 282—283.

¹¹ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 1, оп. 191, спр. 30.

¹² 2 ПСЗ. — СПб., 1837. — Т. XI. — Отд. 2. — 1836. — № 9745.

¹³ Архив князя Воронцова. — М., 1895. — Т. 40. — С. 500.

¹⁴⁻¹⁵ Див. детальніше: Национальные окраины Российской империи. Становление и развитие системы управления. — М., 1998. — С. 170—177.

- ¹⁶ Щербинин М. П. Биография генерал-фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова. — СПб., 1858. — С. 174.
- ¹⁷ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXXIX. — 1824. — № 29938.
- ¹⁸ Там же. — Т. XL. — 1825 по 19 ноября. — № 30371.
- ¹⁹ Там же. — № 30487.
- ²⁰ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. III. — 1828. — № 2515.
- ²¹ Там же. — Т. II. — 1827. — № 1668.
- ²² Там же. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 39, 219.
- ²³ Там же. — № 63, 102, 195, 223, 483.
- ²⁴ Смольянинов К. История Одессы. — Одесса, 1853. — С. 193.
- ²⁵ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 46.
- ²⁶ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. — СПб., 1902. — Т. 2. — Ч. 2. Комитет министров в царствование императора Николая Первого (1825 г. ноября 20 — 1855 г. февраля 18). — С. 225.
- ²⁷ Архив князя Воронцова. — М., 1893. — Т. 39. Письма к князю М. С. Воронцову А. И. Левшина, А. П. Бутенева, И. В. Сабанеева. — С. 30, 33, 42.
- ²⁸ Див. детальніше: Гончарук Т. Г. Деякі аспекти полеміки щодо одеського порто-франко на сторінках преси XIX ст. // Записки історичного факультету. — Одеса, 1999. — Вип. 8. — С. 123—126.
- ²⁹ Архив князя Воронцова. — Т. 39. — С. 54.
- ³⁰ 2 ПСЗ. — СПб., 1835. — Т. IX. — Отд. 2. — 1834. — № 7465; СПб., 1839. — Т. XIII. — 1838. — № 11707; Смольянинов К. Указ. соч. — С. 225.
- ³¹ Одесса. 1794—1894. — Одесса, 1894. — С. LV.
- ³² 2 ПСЗ. — СПб., 1831. — Т. II. — 1827. — № 809.
- ³³ Середонин С. М. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 120.
- ³⁴ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. V. — Отд. I. — 1827. — № 3776.
- ³⁵ ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 61, арк. 416—421.
- ³⁶ Щербинин М. П. Указ. соч. — С. 206.
- ³⁷ ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 61, арк. 37.
- ³⁸ Щербинин М. П. Указ. соч. — С. 203.
- ³⁹ 2 ПСЗ. — СПб., 1861. — Т. XXXIV. — Отд. 1. — 1859. — № 34273.
- ⁴⁰ 2 ПСЗ. — СПб., 1836. — Т. X. — Отд. 2. — 1835. — № 8424; СПб., 1838. — Т. XII. — Отд. 1. — 1837. — № 10578; СПб., 1842. — Т. XVI. — Отд. 1. — 1841. — № 14502.
- ⁴¹ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 145.
- ⁴² 2 ПСЗ. — СПб., 1831. — Т. I. — № 259; Т. V. — Отд. 1. — 1830. — № 3742, 3743.
- ⁴³ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. II. — 1827. — № 1572.
- ⁴⁴ Там же. — № 1506.
- ⁴⁵ 2 ПСЗ. — СПб., 1838. — Т. XII. — 1837. — № 10233.
- ⁴⁶ ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 12.
- ⁴⁷ Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 1. — С. 201.
- ⁴⁸ Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 207.
- ⁴⁹ Там же. — Ч. 1. — С. 230.
- ⁵⁰ Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной его императорского величества канцелярии / Издан под редакцией Н. Дубровина. — СПб., 1896. — Вып. 8. — С. 181.
- ⁵¹ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. III. — 1828. — № 2320.
- ⁵² Одесса. 1794—1894. — С. LII, 613.
- ⁵³ Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. — СПб., 1862. — Ч. 3. — Кн. 1. — С. 296.
- ⁵⁴ Герлігі П. Назв. праця. — С. 58, 64.
- ⁵⁵ Див. детальніше: Аваліани С. Л. Гр. М. С. Воронцов и крестьянский вопрос // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1913. — Т. 31. — С. 46—50.
- ⁵⁶ Андреева Т. В. Александр I и русское общество // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX—XX века (Сб. статей памяти Валентина Семеновича Дякина и Юрия Борисовича Соловьева). — СПб., 1999. — С. 182.
- ⁵⁷ Дубровин Н. Письма главнейших деятелей в царствование Александра I (с 1807—1829 год). — СПб., 1883. — С. 253.
- ⁵⁸ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 444, 592.
- ⁵⁹ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719—1868 гг.). — С. 197.
- ⁶⁰ Дружина Е. И. Южная Украина. 1800—1825 гг. — М., 1970. — С. 186.
- ⁶¹ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. IV. — 1829. — № 2736.
- ⁶² 2 ПСЗ. — СПб., 1831. — Т. V. — Отд. 2. — 1830. — № 4082.

- ⁶³ Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. — М., 1978. — С. 132.
- ⁶⁴ Герлігі П. Назв. праця. — С. 82.
- ⁶⁵ Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 340—341.
- ⁶⁶ Сборник исторических материалов... — С. 23, 56, 70, 83.
- ⁶⁷ Щербинин М. П. Указ. соч. — С. 203.
- ⁶⁸ Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 293—294.
- ⁶⁹ Герлігі П. Назв. праця. — С. 86.
- ⁷⁰ Сборник исторических материалов... — С. 82.
- ⁷¹ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 163; СПб., 1831. — Т. V. — Отд. 2. — 1830. — № 3101, 3901.
- ⁷² Там же. — Т. IV. — 1829. — № 2623.
- ⁷³ ДАОО, ф. 1, оп. 149, спр. 129, арк. 8; 2ПСЗ. — СПб., 1851. — Т. XXV. — Отд. 1. — 1850. — № 24322.
- ⁷⁴ Одесса. 1794—1894. — С. 82.
- ⁷⁵ Див. докладніше: Шандря В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802—1856: функції, структура, архів. — К., 2001. — С. 158—160.
- ⁷⁶ Див. детальніше: Захарова О. Ю. “Генералы своих судеб”.
- ⁷⁷ Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 126.
- ⁷⁸ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 620; Цікавий матеріал про О. І. Рібоп’єра вміщено у статті: Дивний І. Загадка бригадира Рібоп’єра // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1999. — Т. 3. — С. 168—169.
- ⁷⁹ ДАОО, ф. 1, оп. 192, спр. 95, арк. 8.
- ⁸⁰ Одесса. 1794—1894. — С. XLVI.
- ⁸¹ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. II. — 1827. — № 1417, 1670.
- ⁸² Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 169.
- ⁸³ ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 49.
- ⁸⁴ 2ПСЗ. — СПб., 1840. — Т. XIV. — Отд. 1. — 1839. — № 12238.
- ⁸⁵ Одесса. 1794—1894. — С. 212.
- ⁸⁶ 2ПСЗ. — СПб., 1834. — Т. VIII. — Отд. 1. — 1833. — № 6216.
- ⁸⁷ Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 178—179.
- ⁸⁸ 2ПСЗ. — СПб., 1844. — Т. XVIII. — Отд. 1. — 1843. — № 16560.
- ⁸⁹ ДАОО, ф. 1, оп. 149, спр. 129, арк. 25.
- ⁹⁰ Щербинин М. П. Указ. соч. — С. 167.

(Далі буде)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

**НАРКОМ МИКОЛА СКРИПНИК
(1919—1927 рр.)**

Бібліографія праць про життєвий шлях і творчість Миколи Олексійовича дуже бідна, зовсім невідповідна тій реальній ролі, яку грала ця неординарна особистість в долі України більше ніж десятиліття по революції.

Далекі від фундаментальності праці радянських істориків і публіцистів¹ не компенсувало й поодинокі зарубіжне, досить розлоге есе². А запалу дослідників перебудовної доби³ вистачило на те, щоб “вихопити” лише невелику кількість епізодів з невідтвореного до того життя українського партійного і державного діяча.

За роки незалежної України публікації про М. Скрипника з’являлись швидше як винятки⁴ і також не можуть бути віднесені до ґрунтовних, капітальних досліджень.

В результаті до сьогоднішнього дня в історіографії не з’явилося праці, в якій би діяльність, творчий доробок талановитого сина України, її полу-

м'яного патріота і водночас революціонера-інтернаціоналіста знайшли більш-менш задовільне відтворення і аргументовану, виважену оцінку.

Серед найменш вивчених сторінок біографії Миколи Скрипника — його багатогранна діяльність на наркомівських посадах у 1919—1927 роках М. Скрипник обіймав наркомівські посади й до того, й по тому. Ще в першому радянському уряді України в 1917 році йому довірили бути народним секретарем праці, невдовзі — торгу і промисловості України. А з 4 березня до двадцятих чисел квітня 1918 року він очолював уряд УСРР і був народним секретарем закордонних справ. І якщо про його тодішню діяльність відомо не так уже й багато, однак до наукового обігу потрапило практично все, що можна достовірно знати за документами, які збереглися. Особливо ж багато досліджувалась тодішня роль М. Скрипника у підготовці та створенні Комуністичної партії (більшовиків) України.

Природно, більше за інші етапи діяльності М. Скрипника досліджувався його внесок у справу українізації, в духовний розвиток української нації в 1927—1933 роках, коли М. Скрипник очолював наркомат освіти. І хоча не все, що написано в цьому зв'язку, рівноцінне і може бути однаково високо оцінене, при бажанні є можливість віднайти серйозні публікації, які проливають світло на цю непросту сторінку біографії особисто наркома і нашої вітчизняної історії.

Що ж до періоду 1919—1927 років, коли М. Скрипник очолював послідовно цілу низку наркоматів України, то, окрім єдиної статті О. Семененка, написаної майже без використання документальних джерел (більше — на основі спогадів)⁵ цю статтю використовує для відтворення відповідного періоду як основний матеріал і І. Кошелівець⁶, ніяких публікацій просто не існує. Наявна ж документальна база (найбільшою мірою вона відклалася в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України — ЦДАВО України і Центральному державному архіві громадських об'єднань України — ЦДАГО України), яка до цього часу практично не використовувалась дослідниками, дозволяє зробити спробу висвітлити основні напрями діяльності М. Скрипника на відповідальних державних постах, проаналізувати зміст роботи наркома, виділити основні факти тогочасного відтинку його біографії, оцінити результати здійснюваних кроків. Після I з'їзду КП(б)У, на якому в основному торжествували погляди ідейних опонентів, М. Скрипнику на деякий час довелось залишити Україну, до якої, здавалось, прикипів усім серцем, і протягом півроку залишатись у Москві, працюючи на відповідальній посаді в Надзвичайній комісії по боротьбі з контрреволюцією (ЧК). Якщо полишити за дужками чинник підкорення партійній дисципліні, то в іншому пояснити рішення М. Скрипника розлучитися з Україною не просто.

Можливо, у той час сам він вважав, що важливішою справи (а звук уже мати дотичність лише до вагомих, масштабних, значимих процесів), аніж розгром контрреволюції, просто бути не може.

Ймовірно, що вважав роботу в ЧК тимчасовою. До того ж, добре розумів, що справляти безпосередній вплив на ситуацію в окупованій австро-німецькими військами Україні дуже важко.

Очевидно, зіграв роль і певний наліт неповного вдоволення — адже у питанні про статус КП(б) довелося кінцем кінцем відступити зі своєї позиції, яку вважав єдино теоретично вірною, виправданою, навіть бездоганною.

Можливо, відчував, що у керівництва РКП(б) у зв'язку з його особливою платформою утворення КП(б)У визріли власні розрахунки як щодо

виключення подальших непорозумінь, тертів, забезпечення максимальної дієздатності новоствореної республіканської партійної організації, так і щодо найефективнішого використання в інтересах революції здібностей і досвіду М. Скрипника.

А, можливо, й кожне з перелічених міркувань якоюсь мірою мало місце і привело до цілком певної сумарної комбінації обставин. Так чи інакше, але Микола Олексійович досить швидко прийняв пропозицію і був призначений на відповідальну посаду у Всеросійській ЧК — завідуючого відділом по боротьбі з контрреволюцією, члена колегії. І хоч далі його анкета миготить частими змінами місць роботи, точніше — наркомівських посад, смисл і зміст діяльності багато де в чому визначалися єдиною метою — зміцнення радянської державності і боротьба з антирадянськими, антисоціалістичними силами, елементами: керівник Вищої робітничо-селянської інспекції і нарком державного контролю України, нарком внутрішніх справ УСРР, нарком юстиції і Генеральний прокурор республіки

Мабуть, правомірно постає питання, чому у вищих сферах юриспруденції, правопорядку, державного будівництва РСФРР, а потім УСРР такий тривалий час знаходилась людина, яка не мала не лише спеціальної, а навіть будь-якої вищої гуманітарної освіти, яка, здавалось, ніколи не виявляла нахилу до роботи в цій зовсім непростій і нелегкій галузі. Судячи із творчої спадщини, не можна було віднести зайняття проблемами законності, криміналістики до вподобань Миколи Олексійовича.

Залишається шукати більш-менш переконливі пояснення перш за все в ідейно-психологічній сфері. Наскільки М. Скрипник був відданий ідеї соціалістичної революції, готовий був на будь-які самопожертви заради її торжества, настільки ж непримиренним він був і до її ворогів, настільки був готовим до послідовної, безкомпромісної боротьби з ними. І за тогочасними уявами така якість, така націленість переважували будь-які інші критерії. Микола Олексійович і сам ніколи не приховував свого жорсткого ставлення до супротивників нового ладу. Показовий уже такий факт, що неодноразово фігурував у його спогадах і явно дисонував із загальногуманістичною, навіть можна сказати, всепрощенською атмосферою, що запанувала в перші ж дні Жовтня. Тоді, як відомо, під чесне слово і зобов'язання не бралися до зброї проти Радянської влади відпускали з миром, практично, всіх контрреволюціонерів, генералів-заколотників, що їх розбивала і полонила тільки-но народжувана Червона гвардія. М. Скрипник дотримувався інших поглядів. Ось як він сам говорив про це, торкаючись діяльності Петроградського ВРК через п'ять років після жовтневих подій: “Пам'ятаю, привели з заарештованими Гоца. Швидка нарада — що з ним робити? Я пропоную розстріляти, хто підтримує, а більшість присутніх членів — проти. Що з ним зробили далі — не пригадую. Пам'ятаю, тоді мені казали, що Гоц дав слово чести не йти проти Радянської влади. Тепер, на останньому процесі есерів, побачили, чого варте есерівське слово чести”⁷.

Ці слова взагалі багато важать. Вони не лише допомагають зрозуміти умонастрої М. Скрипника революційної пори, а й начебто позначають той місточок, який він, та й інші тогочасні діячі, перекидали із років громадянської війни, із доби “воєнного комунізму” у мирний час, коли одним, і чи не найсерйознішим із аргументів початку політичної міжпартійної, а потім і внутріпартійної боротьби стали “історичні свідчення”, посилення на позицію у минулих подіях. Згодом гіпертрофоване акцентування на даному напрямі призведе до найтяжчих, нічим не виправданих злочинів. Та факт залишається фактом, що саме такими були домінуючі тенденції розвитку тогочасної правничої думки. І, практично, тотожними з ними

або ж значною мірою відповідними досить тривалий час виявлялися особисті міркування і позиція М. Скрипника.

Іноді навіть важко знайти більш-менш переконливе пояснення феномена: люди, стрижень життя яких визначало саме діалектичне світосприйняття — боротьба за зміну одного ладу іншим (як нагальної історичної потреби, реакції на вимоги назрілих змін у суспільстві), на дещо нижчому рівні, у рамках новостворюваної формації демонстрували нездатність переступити через певні догматичні уяви. Ось і Микола Олексійович абсолютизував певні підходи з арсеналу часів громадянської війни, майже автоматично переносив їх на мирний період. І на словах віддаючи належне новим реаліям, він скоріше вважав, що вони повинні реалізуватись у формах, методах роботи правоохоронних, надзвичайних органів, а не у її змісті. Так, у 1923 році він уже як нарком юстиції розмірковував з нагоди п'ятиріччя утворення ЧК в Україні: “Замість ЧК стало ДПУ, апарат політичного розшуку й дізнання, з його новими уточненими й поліпшеними методами. Була адміністративна розправа ЧК, й відбувалася вона поза додержанням формальності — тепер ми розглядаємо справи через додержання правил та формальностей процесуальних кодексів, які видав Центральний Виконавчий Комітет. Форми нашої боротьби на оборону робітничо-селянської влади тепер не ті, що були. Але ті самі завдання лишаються нам, той самий ворог стоїть перед нами, те саме почуття до нього заповнює наші душі — ті самі методи боротьби маємо перед собою. Завдання боротьби проти всіх ворогів робітничо-селянської диктатури, немилосердна судова розправа з усіма, хто повстає проти влади пролетаріату, це ми маємо чинити ще й далі”⁸.

Не можна сказати, що у Миколи Олексійовича була якась власна точка зору на соціалістичну законність. Скоріше, він тут був не оригінальним, повторював ті ідеї, що побутували. “Революційна законність, — писав він, — є об'єднання принципів революції з принципами законності. В буржуазному суспільстві законність є одним із знарядь для пригнічення працюючих мас. Дух законності, підлеглості буржуазним законам є найбільш шкідливим для революційного руху; дух легальності витравлює революційний дух.

І на початку революції ми намагалися замінити законність поняттям революційної доцільності; після закінчення громадянської війни, після переходу до нових економічних форм життя ми замінюємо законну революційність революційною законністю: революційна законність є підпорядкованість існуючим формам революційного життя, введення життя в певні рамки законів, утворених революцією”⁹.

Дослідники діяльності М.О. Скрипника звернули увагу й на те, що наркомюст у своїй кадровій практиці тяжів до тих осіб, що проявили себе членами трибуналів і як чекісти ще у часи “воєнного комунізму”¹⁰.

Спливе немало років, десятиліть, і така лінія отримає суворе засудження, цілком заслужене безкомпромісне розвінчання. Проте марними, безпідставними були б спроби бодай якоюсь мірою вивести за рамки справедливих негативних оцінок кого б то не було з причетних до тієї практики, які б симпатії загалом не викликала та чи інша особистість чи її, так би мовити, підсумковий позитивний внесок у поступ історії.

Не варто, очевидно, ставати на подібний шлях і щодо Миколи Олексійовича Скрипника. Тим більше, що у своєму останньому осмисленому життєвому кроці можна вловити і якийсь елемент каяття за причетність до системи, у яку було покладено і його, Скрипникові, цеглини, і елемент прозріння щодо безсилля перед тими порядками, нормами життя, що бу-

ли нав'язані, здавалось, на першій порі найвільнішому за всю історію і на всій планеті суспільству.

Можливо, навіть що потреба каяття назріла для нього особисто значно раніше, ніж Микола Олексійович прийняв своє останнє рішення. Ще в 1925 році він писав: “Я мушу покаятися тепер, що в мене саме в листопаді та в грудні 1917 року був де в чому певний ультралівий ухил, а саме: я вважав за потрібне, щоб наша лінія до наших ворогів була гостріша і непримиренніша. Я, наприклад, вважав тоді, що членів комітету охорони революції — Гоца та інших, що організували в листопаді повстання в Пітері, Військовий революційний Комітет мусив не випустити на слово честі, а розстріляти... Так само після нашої перемоги над Пармським та Красновим. Коли генерал Краснов, відпущений на слово честі, вештався по довгих коридорах Смольного, я теж казав, що краще було б його розстріляти...”¹¹.

М. Скрипник, при всіх його природних потенціях, обдаруваннях, не стояв осторонь тих догматичних уявлень, що займали дедалі домінуючі позиції в умонастроях керівників його часу. Ось, наприклад, як він трактував вихідний момент у системі доказів щодо правомірності будь-яких вчинків надзвичайних органів, що відповідали інтересам революції, — питання про диктатуру пролетаріату. “Диктатура, — доводив Микола Олексійович, — то є влада, за допомогою якої пануючий клас перемагає опір і боротьбу інших класів, незважаючи на попередні закони. Пролетаріат, завоювавши владу в державі, має всю силу, щоб подолати буржуазію. Він мусить зламати її опір, не звертаючи уваги на всі закони, правила, норми, форми й формальності, що були і є загальноновизнані у так званому “цивілізованому” буржуазному суспільстві! Піднявши повстання проти всього буржуазного світу, робітничий клас, природно, не може вважати за обов'язкову для себе ту законність, путами якої запаніла буржуазія зміцнила свою владу над трудящими, Ми, люди нового світу, й несемо у світ нові начала, нову справедливість, нове право — справедливість солідарності, право праці, законність звільнення від капіталу. Жовтнева революція має своїм завданням не зберегти й здійснити буржуазний закон та буржуазну справедливість, а зламати їх, скасувати, знищити, а замість цього створити своє, нове”¹².

Зверхнє ставлення до загальнолюдських надбань, що були притаманні вже на той час і буржуазній правозаконності, звичайно, було проявом революційного романтизму, водночас революційного нігілізму, що ще трагічно дається взнаки всьому радянському суспільству, в тому числі й палким пропагандистам подібних поглядів. Серед них буде і Микола Олексійович Скрипник.

А поки що він у революційному запалі йде ще далі, коли поряд з цілком виправданими функціями ВЧК чи ВУЧК доводить абсолютну доцільність будь-якого свавілля з їх боку. Тут логіки, доказовості, на жаль, ще менше. “Надзвичайна комісія, — стверджує Микола Олексійович, — орган пролетарської диктатури. Її вістря було спрямоване на ворожий нам клас. У кривавій нещадній громадянській боротьбі ми боронилися від цілого буржуазного світу і його немилосердної розправи над повсталими пролетарями. Хай скільки хочуть буржуа скиглять і розводять ламентачії, що ось, мовляв, ЧЕКА жалю не мали. А хіба буржуазія жаліла пролетарів, що повставали за звільнення? Десятки тисяч робітників Паризької Комуні повбивала французька буржуазія, десятки й сотні тисяч робітників перебито в Німеччині, Північній Америці, Південній Америці, Мадьярщині, Італії та всій земній кулі — як же сміє буржуа протестувати проти безпо-

шадності робітників, коли безпощадність пролетаріату — це тільки оборона від нещадності буржуазії!

І так само багато балачок і протестів було у буржуазії та її соціалістичних наймитів — меншовиків і есерів на те, що їх розстрілюють. Кров і вбивства — чи ж личить буржуазії протестувати проти них після п'яти років імперіалістичної різанини, що звела з світу мільйони трудящих, різанини, яку сама ж буржуазія затіяла, а соціал-шовіністи всіх країн і назв підтримували! Обурюючись, ми відкидаємо саме право буржуазії хоч на який протест моральний проти розстрілів, які чинила ЧЕКА”¹³.

Мабуть, закони революції незбагненні. Ті, хто їх творить і першими застосовує, вловлюють, наприклад, вперту схильність до якобінства, начебто заплющуючи очі на те, як надалі така вперта схильність повертається і проти них самих. І дуже промовистий досвід чомусь ніколи не стає пересторогою, він начебто існує для всього останнього світу, окрім кожного окремого революціонера чи тієї групи, до якої він належить.

Викликає просто подив, як дедалі частіше звертаючись до згаданих уже прикладів з Красновим і Гоцем, М. Скрипник неначе жалкує з того, що революція виявилася недостатньо жорстокою щодо обох:

“Ні, ми були занадто великодушні, ми занадто милували всякого ворога, коли тільки він закликав до милосердя, зрікався боротьби, заявляв, що підкоряється Радянській владі. Та коли ми милували ворога, він наше милосердя повертав проти нас. Відпущений на слово честі генерал Краснов став за керівника контрреволюційного повстання на Дону 1917—1918 рр. Відпущений так само на слово честі соціаліст-революціонер Гоц став головним організатором контрреволюційних змов і був ним протягом кількох років, доки, кінець кінцем, його не заарештував та не засудив Найвищий трибунал у справі есерів і, знову-таки, тільки на умовний розстріл. Усі генерали, що потім стояли на чолі білогвардійського війська, всі есери, що потім організовували повстання й убивства, всі меншовики, що тепер набріхують на Радянську владу — адже всі вони були в руках повстанців-робітників 1917 р., і ці ж робітники їх помилували. Так, ота боротьба, що ми вели проти всього буржуазного світу, була безпощадна боротьба, і ЧЕКА її провадила, але обурюватися проти цього не мають права представники буржуазії, яка без милосердя розлила цілі моря й океани людської крові”¹⁴.

Що ж, було б абсолютно зайвим намагатись доводити, що свавілля, терор, з одного боку, можуть цілком виправдати аналогічні дії з протилежного боку, більше того — відкидати будь-яке право розраховувати на справедливість, прагнути до неї. М. Скрипник, очевидно, підпавши під пануючі настрої, не розумів та й явно не хотів розуміти цього. Не хотів навіть замислюватись: настільки його логіка здавалася йому неспростовною. З особливою силою це впадає у вічі, коли він беззастережно намагається виправдати розправу без суду і слідства, що широко практикувалися під час громадянської війни.

“Та найбільше обурювалися міщани з того, — відзначав Микола Олексійович, — що ЧЕКА всі свої вироки здійснювала розправою, а не судом. Що ж то воно є розправа, як її порівняти з судом? Розправа — це таке вирішення справи про злочин, коли людей не зв'язують будь-які формальні гарантії законності. В цьому відмінність розправи від суду, де вирок залежить від певних формальностей. Що означав протест представників буржуазії проти того, що ЧЕКА чинить розправу, а не суд?... Вони вимагали додержувати формальних гарантій, щоб зберегти своїх бійців для дальшої контрреволюційної боротьби й, навпаки, метод розправи був потрібний

пролетаріатові, бо це означало — розв’язувати питання незалежно від звичайних для буржуазії формальних судових гарантій, що допомагали їм пачувати. Коли ж буржуазії треба було, вона завжди ламала всякі гарантії законності — тільки облудно ховала це. Громадянська війна є неминучість, факт, що однаковий і для буржуазії, і для пролетаріату, та тільки пролетаріат відверто перед усім світом говорить про це, геть відкидаючи властиве буржуазії лицемірство”¹⁵.

Біда М.О. Скрипника, його покоління полягала, очевидно, перш за все у тому, що вони абсолютизували закони класової боротьби, протиставляли їх загальнолюдським законам і, не задумуючись, відкидали останні як нічого не варту формальність, якщо вони заважали їх революційній практиці.

Не ставали на заваді, залишались без уваги і відчайдушні протести, що лунали з табору великих гуманістів, совісті народної — таких дійсно народних мислителів і художників, як Максим Горький, Володимир Короленко, Максиміліан Волошин...

Звичайно, з перебігом часу минулі події постають у іншому світлі, отримують інші оцінки. Тоді ж, у роки страшного розламу суспільства, здавалось, що краю різного роду заколотам, терористичним актам, кривавим ексцесам, диверсіям, провокаціям не буде. А відтак, найрішучіша боротьба за торжество революції уявлялась цілком справедливою і всевиправданою...

* * *

Працюючи в Москві, М. Скрипник зовсім не поривав з Україною. Він, звичайно, не міг виконувати функцій члена ЦК КП(б)У. Та посильну допомогу товаришам надавав. Брав він участь і в роботі II з’їзду Компартії республіки. Як завжди, намагався стати вище суперечок між “лівими” і правими в КП(б)У, об’єктивно розібратись у обстановці, намітити ефективні шляхи поліпшення партійної роботи.

Ситуація ж в Україні розвивалася таким чином, що на початку 1919 року партія знову вирішила направити М. Скрипника сюди на роботу. Тут ішов процес відновлення радянської влади і у великій нагоді могли стати як добра обізнаність Миколи Олексійовича з регіоном, його потребами, так і ґрунтовні знання у галузі радянського будівництва, одержані під час роботи в столиці.

В січні 1919 року в радянському керівництві УСРР відбулися серйозні зміни. Г. Пятаков, який очолював Тимчасовий робітничо-селянський уряд республіки з моменту його створення в 20-х числах листопада 1918 року, не зміг налагодити ефективної співпраці членів вишого органу виконавчої влади.

Ще більшої гостроти набули розбіжності і суперництво між “лівими” і правими в ЦК Компартії України, які трансформувалися в урядові ускладнення. Сталось так, що в складі кабінету більшість виявилась за “лівими”, тоді як Центральний Комітет на II з’їздів КП(б)У сформувався переважно з правих. Природно, більшість членів ЦК неодноразово висловлювались проти перебування на ключовому державному посту Г. Пятакова, який до того ж допускав нетерпимість у міжособових стосунках, надмірний адміністративний тиск щодо осіб, які мали іншу точку зору. Це й призвело врешті до склоки, до кризи у керівництві республіки. У конфлікт було втягнуто ЦК РКП(б), В. Леніна. У телеграмі до Москви 10 січня 1919 р. члени ЦК КП(б)У Е. Квірінг, Ф. Сергеев (Артем) і Я. Яковлев (Епштейн) просили “не переміщати кандидатури в існуючому складі уряду і ЦК, а не-

гайно прислати Християна Георгійовича”, тобто Х. Раковського, щоб запобігти переростанню кризи голови уряду в урядову кризу¹⁶.

Не дочекавшись відповіді В. Леніна, нетерплячі противники Г. Пятакова 16 січня 1919 р. скликали засідання уряду, на обговорення якого поставили питання “Про урядову кризу”. На пропозицію секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга засідання звільнило Г. Пятакова з посади голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України (голосами 4, проти 1, при 2, що утримались). На посаду голови обрали Ф. Сергєєва, за якого подали 3 голоси, 1 — проти і 3 утрималося. Г. Пятаков, правда, заявив, що його рекомендував на посаду голови уряду ЦК РКП(б) і він передасть її Артему тільки після відповідного рішення ЦК РКП(б)¹⁷.

17 і 18 січня обидві сторони, що конфліктували, повідомили про ухвалене 16 січня рішення РНК і знову апелювали до В. Леніна, просили допомоги у розв’язанні кризи¹⁸. Останній, переконавшись, що для нормалізації діяльності радянського уряду України потрібна нейтральна щодо учасників конфлікту особистість, знайшов, що такій визначальній вимозі може справді відповідати Х. Раковський, про що, власне, місцеві партійно-радянські працівники і просили більшовицького вождя. Отже, можна було сподіватися, що його відрядження в Україну не викличе невдоволення, не кваліфікуватиметься невинуватим втручанням центру у місцеві справи¹⁹. Очевидно, враховувалось і те, що впродовж практично всього останнього року Г. Раковський так чи інакше був причетним до розвитку подій в Україні, в усякому разі, краще за інших знав ситуацію і проблеми, що їх поставило українське життя, користувався серед місцевих працівників дедалі зростаючим авторитетом. Це переконливо засвідчила участь Х. Раковського в роботі II з’їзду КП(б)У 17—22 жовтня 1918 року.

“Патова” ситуація в уряді (голоси суперників розбились, практично, навпіл) змусила Ф. Сергєєва буквально через два дні після призначення відмовитись від посади керівника виконавчої влади УСРР (17 і 18 січня 1919 року він ще головував на засіданнях, підписував їх протоколи, інші документи як офіційний голова уряду). Вже 19 січня було вирішено надрукувати в газетах повідомлення про призначення Ф. Сергєєва заступником голови уряду і відповідно новому статусу оформлялась вся документація²⁰. (До речі, у промові на засіданні ВУЦВК 3 серпня 1921 року з приводу увічнення пам’яті Ф. Сергєєва М. Скрипник згадував і про короткочасне головування свого колеги в українському радянському уряді²¹).

Тим часом, 22 січня 1919 року в Харкові з’явився Х. Раковський. Наступного дня він був вперше присутнім на засіданні Тимчасового робітничо-селянського уряду України, а 24 січня, за участі обох попередників-суперників — Г. Пятакова і Ф. Сергєєва одногосно обраний його головою²². Хоча за словами відомого більшовицького діяча В. Затонського “цей виглянцьований європеєць дивною плямою виділявся на нашому дикому тлі”²³, він дуже швидко домігся стабілізації уряду, активізації його діяльності. Вже 25 січня з’явилась декларація Тимчасового робітничо-селянського уряду України з програмними завданнями повсюдного відновлення влади Рад, зміцнення інтернаціонального союзу радянських республік, підйому з руїн народного господарства, розвитку освіти і культури, забезпечення народовладдя. В іншому документі — “Зверненні Тимчасового робітничо-селянського уряду України до народів і урядів всіх країн про відновлення Радянської влади на Україні і склад уряду України” містилась конкретна програма міждержавних відносин, зовнішньої політики УСРР.

29 січня 1919 року за ініціативою Х. Раковського Тимчасовий робітничо-селянський уряд України було реорганізовано і названо Радою На-

родних Комісарів УСРР²⁴. До складу реорганізованого уряду на посаді голови Верховної соціалістичної інспекції і народного комісара контролю республіки того ж дня було затверджено Миколу Скрипника²⁵. Можна припустити, що тут не обійшлося без розрахунку: нейтральний щодо “лівих” і правих політичний діяч явно посилював позиції Голови РНК Х. Раковського і сприяв стабілізації верховного органу виконавчої влади.

На тривалі “входження” в нову “роль” часу не було — обставини вимагали оперативності — і новопризначений нарком відразу ж із запалом захопився справами. Він швидко розробив схеми і план роботи Верховної соціалістичної інспекції і подав їх на затвердження РНК²⁶, без зволікань зайнявся налагодженням роботи над з’ясуванням “вузьких місць” у роботі держорганів, викоріненням недоліків, виправленням помилок.

М. Скрипник особливо піклувався про створення центрального апарату, а також місцевих органів контролю, прагнучи перетворити їх на справжню школу управління для широких мас трудящих, яких дедалі активніше залучали до розв’язання державних справ.

Слід відзначити, що широку демократизацію як державного, так і партійного життя Микола Олексійович вважав за одну з найнеобхідніших умов зміцнення нового ладу, підвищення авторитету комуністів. Ці його погляди, що здатні видатись за утопічні, ідеалістичні, були, зокрема, досить чітко і конкретно сформульовані у виступі на засіданні організаційної секції VIII з’їзду РКП(б) 20 березня 1919 року. “...Гласність потрібна ще в іншому, наголошував М. Скрипник, — в тому, щоб питання, які виникають у партії, погляди, що є в партії, не були б у тайниках партійного життя, а вирощувалися б при денному світлі. Тільки на сонці, поза стінами, можуть вирости могутні рослини. А тим часом щодо цього у нас є великий недолік. Я не пам’ятаю питань, крім Бреста, що були б поставлені на партійне обговорення. У нас цілі величезні питання пройшли, а партія обговорювала їх лише після того, як вони були вже розв’язані. Ми перебуваємо в суперечливому стані. Нам необхідно виробити партійну колективну думку, бо партія тільки в тому разі може бути партією, якщо вона колективно виробляє погляди для втілення їх у життя. А в нас виходить навпаки: часто доводиться одержувати директиви, які відразу ж треба втілювати в життя, а потім лише зважувати, обдумувати і висловлюватися.

Тим часом, у багатьох випадках питання могло б бути поставлене на широке попереднє обговорення в партії”²⁷.

Дуже наочним і переконливим стало при цьому посилення на підхід до розв’язання продовольчого питання. “У нас в питанні про продовольчу політику існували різні думки, — говорив Микола Олексійович. — Тут, у Москві, відбувалися партійні наради, на яких з питання про нашу продовольчу політику велися запальні дебати, на яких намітилися дві лінії цієї політики. Але вкажіть мені, будь ласка, де перед лицем усієї партії, усієї маси членів партії, усієї маси, що примикає до нас, яку ми повинні політично виховувати, розглядалося це питання? Цього не було і це питання заглохло. І лише згодом, у результаті обговорення в середині вузької групи місцевих працівників з’явилося певне рішення Центрального Комітету. Не можна боятися розбіжностей, що є в нашому середовищі, потрібно привертати увагу всієї маси членів партії до цих питань і обговорювати їх. А цього в нас немає. Продовольче питання, питання про кооперативи, питання щодо півтора пуда і т. д. — цілу низку питань можна було б поставити на широке обговорення всередині партії”²⁸.

Варто відзначити, що у М. Скрипника (як, втім, і у багатьох його колег) на партійній і державній роботі всього післяжовтневого періоду вироб-

лявся певний особливий стиль: він ніколи не замикався на виконанні функцій, що безпосередньо витікали із завдань того відомства, яке він очолював.

Так, інспекційні завдання він теж не сприймав вузькопрагматично, лише як контрольні, а уявляв собі більш широко, і спрямовував діяльність апарату і на придушення контрреволюційних вилазок, і проведення націоналізації промисловості, здійснення земельної і національної політики радянської влади, рішень VIII з'їзду РКП(б) у галузі військового будівництва.

Микола Олексійович багато їздив по республіці, брав участь у розв'язанні конкретних справ, у роботі різних з'їздів, конференцій, зборів, узагальнював враження, часто ділився ними на сторінках республіканських газет. Зокрема, після відвідання Радомишльського повіту він дав інтерв'ю кореспонденту газети "Коммунист", у якому на конкретних прикладах показав складні соціальні процеси на селі²⁹.

...Іноді Микола Олексійович і сам дивувався, як тільки вистачало сил у такій виснажливій боротьбі, яка випала на долю його товаришів по партії. Один денікінський фронт чого був вартий! І то було лише вістря гігантського списа, який встромляли у живе тіло Радянської України, Радянської Росії їх вороги. М. Скрипник у цей, чи не найскрутніший для радянської влади період, весь час на оперативній роботі у військах, зазнав з ними і болі поразок, і тяготи відступів, і радість перемог. Ще до кінця зими 1920 року денікінці були розгромлені, Україна була звільнена. За заслуги у справі визволення республіки від білогвардійців, за особисту сміливість, виявлену в рядах Червоної армії, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет нагородив Миколу Олексійовича орденом Червоного прапора.

Тяжкого удару по всіх сферах життя радянської республіки завдала денікінська навала. Попри свою короткочасність вона припинила діяльність всіх державних структур, починаючи від урядових. Перестали функціонувати, природно, й Всеукраїнська робітничо-селянська інспекція та наркомат державного контролю. Після розгрому денікінщини органи радянської державної влади починають відновлюватись, по суті, заново організовуватись. Однак контрольні функції спочатку виконували структури, безпосередньо підпорядковані наркомату держконтролю РСФРР, який очолювався Й. Сталіним. Останній призначив у березні 1920 р. уповноваженим Наркомату держконтролю по Україні Якубова, а його заступниками Феденєва і Штернберга. На цей час в Росії ухвалюється положення про перетворення служби державного контролю в Робітничо-селянську інспекцію.

У спеціальній доповіді "Про становище Народного Комісаріату робітничо-селянської інспекції" прямо говорилося, що кадрові рішення з Москви і "невизначеність функцій і організації робітничо-селянської інспекції викликали довгий час внутрішні тертя в ній, які дуже утруднили правильну постановку справи"³⁰.

Все це призвело до перетворення (реорганізації) Всеукраїнської робітничо-селянської інспекції в народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР.

24 травня 1920 р. М. Скрипник видав наказ по народному комісаріаті робітничо-селянської інспекції. Згідно з ним, відповідно до постанови ВУЦВК від 23 травня 1920 року, він (тобто М. Скрипник — В. С.) знову призначався народним комісаром робітничо-селянської інспекції УСРР і з вказаного дня прийняв справи установи, що "розгорталася в Народний Комісаріат Всеукраїнської Робітничо-Селянської інспекції"³¹.

Заступнику завідуючого ВУРСІ Б. Штернбергу пропонувалось передати справи М. Скрипнику.

Того ж дня заступник завідуючого РСІ Б. Штернберг видав наказ, який проливав світло на дещо ускладнену процедуру походження новоутворення та призначення її керівника: “Травня 22 дня 1920 року постановою 4-го Всеукраїнського з’їзду Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів Робітничо-Селянська інспекція не включена до числа Народних Комісаріатів УСРР, що федеративно об’єднуються, а постановою Центрального Виконавчого Комітету від 23 травня ц. р. Народним Комісаром Робітничо-Селянської Інспекції УСРР знову призначений тов. М.О. Скрипник — Нарком Державного Контролю УСРР в 1919 році.

На підставі цього Всеукраїнська Робітничо-Селянська Інспекція розгортається знову в Народний Комісаріат Робітничо-Селянської Інспекції УСРР”³².

Як тоді часто траплялося, наркомові доводилось починати все “з нуля”. І найважчою виявлялася проблема комплектації наркомату кадрами. Штат НК РСІ на 1 червня 1920 р. було визначено у кількості 277 осіб. Для порівняння можна згадати, що в 1919 році у наркоматі держконтролю рахувалося 1034 чоловіка, а в НК РСІ РСФРР працювало понад 2 тис. службовців³³.

Та й невелику кількість вакансій було не так то легко заповнити. Значна частина старих спеціалістів відмовлялась піти на службу радянській владі, а молоді радянські кадри тільки-но народжувались. Їм дуже бракувало знань, навичок. Завдання ж поставали дуже й дуже відповідальні: слід було, виявляючи принциповість, непримиренність до всіляких недоліків, допомагати партійним організаціям, урядовим установам відроджувати народне господарство, передусім транспорт, налагоджувати нормальне функціонування трудових колективів.

Новий нарком волів працювати “не числом, а умінням”, надаючи переваги високим професійним якостям людей, яким було довірено відповідальні функції.

Він вважав роботу в РСІ надзвичайно важливою, а вимоги до співробітників — особливо високими. Буквально через 10 днів після того, як він очолив наркомат, 5 червня 1920 року Микола Олексійович видав наказ: “Підтверджується розпорядження, яке видано на словах всім завідуючим відділами: в 2-денний строк до понеділка — 7 червня перевірити весь особовий склад і штати ввірених їм відділів шляхом ретельного і персонального опиту кожного співробітника. Дати характеристику кожного співробітника відділу. Дати відгук про залишення на роботі Народного Комісаріату Робітничо-Селянської Інспекції або про відрахування його; всі, хто викликає сумніви, повинні бути відраховані...”³⁴.

Звичайно, в той час закладались певні, можливо, й не дуже виразні підвалини бюрократичної системи управління, що згодом набула свого всесилля. Відтак наркомат робітничо-селянської інспекції був її органічною складовою. Та все ж слід віддати належне М. Скрипнику — у формуванні як центрального, так і місцевих (губернських, міських, повітових) апаратів контролю він виступив ініціатором запровадження ефективних демократичних засад³⁵. Кандидатури комуністів і безпартійних, робітників і селян, що їх висували на контрольну роботу, попередньо широко обговорювалися на партійних зборах, засіданнях Рад депутатів, зборах профспілок і робітничих конференціях. Відбір був досить прискіпливим, але й авторитетом потім обранці наділялись знизу чималим.

А в практичній роботі нарком наполегливо домагався, щоб червоні контролери вмiли не лише перевіряти, інспектувати, а й інструктувати. Сам нарком, високий, сухорлявий, аскетичний, з концентрованим проникливим поглядом, здавалось, навіть зовнішністю найбільшою мірою відповідав своєму призначенню. Та значно важливішим було те, що совість цієї людини була такого гатунку, була такою світлою, що дозволяла беззастережно висувати як до підлеглих, так і до колективів будь-яких партійних і державних установ, до інспекції яких він мав відношення, найстрогіші вимоги. М. Скрипнику, коли він нещадно таврував виявлені бюрократизм і тяганину, безгосподарність і марнотратство, цілеспрямовано борючись зі злочинними проявами, негативними нахилами, мало хто був здатен протидіяти. Його висновки, нерідко досить різкі, безкомпромісні, були завжди аргументованими, пропозиції конструктивними, а дії — ефективними, послідовними, обдуманими. Нарком РСІ М. Скрипник виявляв строгість, навіть жорсткість стосовно тих працівників РСІ, які виявляли недбальство, нечуйність, допускали огульні неконкретні підходи, зверхність, цинізм. Таких він вважав за потрібне карати і про покарання детально інформувати державний апарат³⁶. Були випадки, коли М. Скрипник вдавався до крайніх заходів-розпоряджень про п'ятиденний арешт винних. Однак, судячи з документів, таке покарання застосовувалось лише до керівних працівників відомства. Так він вчинив, зокрема, щодо керівників Волинського і Катеринославського відділень РСІ³⁷.

М. Скрипник вбачав основне завдання діяльності інспекторів, контролерів у допомозі різним інстанціям покращувати їх роботу, удосконалювати, оптимізувати її. Водночас він вважав, що здійснювати це слід дуже обережно, делікатно. У спеціальному наказі від 17 червня 1920 р. він наголошував: “З “Положення” про Робітничо-Селянську Інспекцію і Декретів про Держконтроль ясно витікає, що представники Р. С. І., яку б посаду вони не займали, не мають права самостійно втручатись в адміністративні права установ.

Контролери можуть забороняти ті чи інші дії у випадках явної незаконності їх, з повідомленням про це ближчих керівників підзвітної і своєї установи, під свою відповідальність, однак самостійно розпоряджатись вони не можуть. Далі, у випадку дефектів у постановці справи представники РСІ Інспекції вдаються до заходів до покращання шляхом порад, вироблення інструкцій, випереджувальних гальм, проводячи всі ці свої заходи у погодженні з керівником установи, або у випадку його явної протидії, звертаючись до вищих інстанцій”³⁸.

Досить швидко всі переконалися, що М. Скрипник — справжній ворог зволікань, халатності, безсистемності, чванства, що нарком намагався кожен негативний факт зробити відправним для перелому ситуації, уроком для покращання роботи. Відвідавши 30 червня 1920 року Бюро скарг при органах Надзвичайної Комісії (ЧК) України, Микола Олексійович знайшов її роботу незадовільною, виніс письмову догану керівництву. Однак головне полягало в іншому. М. Скрипник видав спеціального наказу, згідно з яким збільшувався штат співробітників відповідних служб, наголошувалось на тому, що “бюро скарг і всі його співробітники повинні в першу чергу і не пізніше 24 годин обслідувати заяви і скарги, які подають робітники і червоноармійці або їх сім'ї”. Передбачалось строге регламентування “проходження” справ, зокрема, у “книзі скарг” мало бути два зошити: “розбору скарг” і “термінових засідань”. На завершення М. Скрипник особливо підкреслював: “Дивитись на канцелярський бік справи лише як на реєстрацію роботи, всю ж увагу зосередити на живих людях і фак-

тичних стосунках, підходячи революційно до суті справи”³⁹. Микола Олексійович не раз наголошував, що “служба в такій високій установі, як Центр. Органі РСІ, вимагає з боку співробітників його достатньо такту і поважного поведіння з відвідувачами”⁴⁰.

Сам нарком кожного дня 3—4 години відводив для роботи з паперами — листами, проханнями, скаргами тощо. Однак канцелярською, бюрократичною роботою це було назвати важко. Щодо кожного звернення М. Скрипник взяв за правило давати власноручне письмове (часто досить розгорнуте і детальне, завжди сутнісне) доручення своїм підлеглим щодо вирішення справи, або власноручну відповідь. Інформацію відділів і місцевих державних органів вивчав прискіпливо, аналізував критично, видавав щодо їх змісту накази⁴¹. Скоро цей стиль став нормою і для заступників наркома, які просто не зважались на бюрократичні відписки: про новорів М. Скрипника знали — він зверхності не вибачить.

До речі, коли мова заходить про канцелярщину, бюрократизм, в уяві щонайперше постають гори, принаймні купи різноманітних паперів. Так ось, саме паперу, у прямому, фізичному розумінні якраз і бракувало. Тому документація наркомату, включаючи й папери наркома, велася на зворотному боці бланків різних установ, що вже не існували — Донецького гірничо-промислового банку, харківського відділення Російсько-азіатського банку, Азовсько-Донського комерційного банку, а то й на аркушах, взятих із амбарних книг чи шкільних зошитів⁴².

Ситуація з папером була настільки скрутною, що 7 липня 1920 року по наркомату РСІ було навіть видано наказ: “Наказується всім співробітникам під відповідальність заввідділами користуватись лише архівним папером (тобто, зворотною стороною випадкових бланків, машинописних сторінок тощо — *В. С.*)”.

У виняткових випадках, з дозволу заввідділами дозволяється користуватися чистим папером”⁴³.

Однак скаржитись ні нарком, ні колектив, який він очолював, нікому не збирались. Головне ж бо — жива робота. А її було більше, ніж вдосталь. Та й ініціативності ні М. Скрипник, ні його колеги не звикли “позичати”. Надходить повідомлення про рішення РНК провести місячник допомоги дітям-сиротам, нарком видає власний наказ, яким передбачаються додаткові дії в цій справі силами робітничо-селянських інспекторів. Здійснюється обстеження лікувально-санітарних установ з метою боротьби проти епідемії, М. Скрипник і тут знаходить можливість для розширення поля діяльності ввіреного йому відомства. Або проводиться, наприклад, “Тиждень хворого і пораненого червоноармійця” (червень 1920 року), і М. Скрипник знову видає спеціальний наказ, яким пропонує паралельно організувати “Тиждень червоноармійської скарги”. Малося на увазі здійснити обхід шпиталів і лазаретів для прийому скарг від червоноармійців і, по-можливості, розв’язувати їх на місці шляхом негайної видачі на руки копій рішень, посвідок чи довідок, оформлення запитів у відповідні інстанції для розв’язання складних питань, які вимагали часу.

З цією метою в Харкові передбачалось створення чотирьох комісій, які очолили нарком РСІ М. Скрипник, його заступник Б. Штернберг, завідувач польового РСІ Мартинович і завідувач Харківської губінспекції Фідровський⁴⁴.

У полі зору М. Скрипника, очолюваного ними Наркомату знаходився широкий спектр проблем життєдіяльності республіки. Виходячи з потреб відбудови народного господарства, покращання економічного становища,

особлива увага надавалась металургійній і вугільній промисловості, зокрема, функціонуванню Центрального правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП), роботі Української трудової армії⁴⁵ тощо.

Втім, другорядних проблем, другорядних справ і об'єктів у будівництві держави для М. Скрипника не було. З однаковим ентузіазмом і оперативністю він реагував на будь-яку потребу участі керованого ним наркомату у вирішенні чергових завдань.

Так, 28 вересня 1920 р. М. Скрипник видав наказ по Наркомату РСІ. В ньому йшлося про заходи щодо реалізації постанови Раднаркому УСРР від 21 вересня.

Культурно-просвітницькій інспекції наказувалось звернути увагу і слідкувати: "1) за виконанням дорученого Наркомпросу завдання — розробці плану широкого розвитку виховних і освітніх закладів всіх ступенів і розрядів з українською мовою викладання; 2) за негайним введенням обов'язкового вивчення української мови у всіх закладах з неукраїнською мовою викладання"⁴⁶.

Далі передбачався ретельний нагляд за серйозним вивченням української мови в усіх закладах, де готувалися працівники освіти; за випуском підручників і художньої літератури, газет українською мовою.

Взагалі ж Микола Скрипник прагнув надати всій роботі Наркомату РСІ максимальної чіткості, оперативності, якомога піднести фаховий рівень співробітників. Одним з важливих заходів, які він здійснив, була організація бібліотеки, в якій концентрувалися видання з економічних і контрольних питань. Цікава деталь: закупку потрібних книг нарком розпорядився здійснювати "за рахунок непередбачених витрат"⁴⁷.

М. Скрипник виховував у підлеглих максимально відповідальне ставлення до кожного свого кроку, дії, наполегливо боровся за те, щоб НК РСІ отримував абсолютно точні, об'єктивні дані від своїх органів на місцях. Він терпляче роз'яснював, що, зокрема, губернські органи інспекції не можуть бути просто передаточними ланками від низових установ, організацій, отримані на запит дані вони повинні ретельно перевірити, проінспектувати, впевнитись у їх точності й тоді передавати "наверх". Така робота має бути систематичною, правилом⁴⁸.

Як і до того, Микола Скрипник, поряд з основними, наркомівськими функціями виконував чимало інших відповідальних доручень. Зокрема, потребою пошуку варіантів співпраці між державними установами УСРР і РСФРР було зумовлено призначення його повноважним представником Наркомату РСІ Російської Федерації в Україні. 31 липня 1920 року обнародовано копію наказу по Народному Комісаріату Робітничо-Селянської Інспекції РСФРР. В документі говорилося:

"1. На підставі постанови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про федеративне об'єднання органів РСІ УСРР і РСФРР, приймаючи до керівництва і виконання постанову ВЦВК, надруковану в "Известиях" № 109 від 22 травня 1920 р. про екстериторіальність органів спеціальних Інспекцій, але маючи на увазі віддаленість вказаних органів на Україні від Центру і необхідність безпосереднього нагляду представника НК РСІ на місці, — затверджується на Україні повноважне представництво НК РСІ в особі Народного Комісара РСІ УСРР тов. М.О. Скрипника для організації, керівництва і скеровування всієї діяльності органів Відділів Засобів Сполучення, Зв'язку і Військово-Морського на Україні"⁴⁹.

Відділам засобів сполучення і зв'язку, а також воєнно-морському доручалося керувати своїми підлеглими, направляти кореспонденцію лише

через М. Скрипника. Якщо ж виникала гостра потреба негайного зв'язку з центром, то в такому разі копії документів мали негайно повідомлятися М. Скрипнику.

Зарахування на роботу, переміщення і звільнення співробітників, накладання стягнень мало проводитись М. Скрипником у встановленому порядку.

Наділяючи М. Скрипника широкими повноваженнями, наказ водночас обмежував компетенцію НК РСІ УСРР, оскільки містив і такі пункти: "6. Всі накази, розпорядження і керівні вказівки НК РСІ РСФРР обов'язкові для всіх органів РСІ УСРР.

7. Тов. Скрипник М. О., приймаючи до негайного виконання всі розпорядження НК РСІ, зобов'язаний направляти в НК РСІ РСФРР доповіді і звіти про хід робіт спеціальних Інспекцій всіх органів РСІ УСРР не рідше одного разу на місяць" ⁵⁰.

М. Скрипник оперативно створив апарат для розв'язання питань, пов'язаних з новою галуззю діяльності, налагодив досить чітку, ефективну її роботу ⁵¹.

Для його діяльної натури знайшлися й інші відповідальні ділянки роботи. 14 вересня 1920 року Миколу Олексійовича постановою РНК УСРР включили до складу комісії по розробці положення про народний суд України ⁵², а 1 жовтня — членом комісії по обліку і розподілу евакуйованих установ і осіб (Еваком) ⁵³ і членом Еваккомісії Ради робітничо-селянської оборони РСФРР ⁵⁴.

Відповідно до рішення ЦК КП(б)У від 13 лютого 1921 року Микола Олексійович очолив щойно створену Всеукраїнську комісію з історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (Істпарт), яка спочатку підпорядковувалася ВУЦВК, а з кінця січня 1922 року — ЦК КП(б)У, з травня того ж року працювала на правах відділу Центрального Комітету ⁵⁵.

22 березня 1921 року уряд затвердив М. Скрипника членом комісії з розробки федеральної конституції ⁵⁶.

Природно, М. Скрипник систематично брав участь у засіданнях уряду, вів себе досить активно, як правило, неодноразово виступав при обговоренні спірних питань, домагався врахування його думки, позиції ⁵⁷. А після обрання до складу Президії ВУЦВК з літа 1920 року ⁵⁸ обсяг обов'язків, напруга роботи, відповідно, ще більше зросли.

Головним же залишалась робота на посаді наркома РСІ УСРР. До речі, вона привернула до себе увагу, кваліфікувалася як взірець на нараді відповідальних працівників робітничо-селянської інспекції, що відбулася у жовтні 1920 року в Москві. Особливої відзнаки заслужила злагожденість, мобільність, результативність дій українського наркомату під час війни з Польщею, коли РСІ взяла щонайактивнішу участь в обороні республіки, зміцненні тилу, налагодженні контролю за евакуацією населення і матеріальних цінностей, за охороною військових, продовольчих та інженерних складів, шляхів і важливих промислових об'єктів.

У серпні 1920 року, коли війська Ю. Пілсудського уже зазнали відчутних поразок, поляки запропонували мирні переговори. Уряди РСФРР і УСРР відрядили до Мінська, де було вирішено вести переговори, свої повноважні делегації. Від радянського уряду України представником на цих переговорах був М. Скрипник. Проте наміри польської сторони швидко з'ясувалися: зволікаючи час, водночас підтягувати сили для контрнаступу. А невдовзі переговори перервалися. Микола Олексійович знову повернувся до виконання своїх обов'язків.

- ¹ Див.: Бабко Ю. Солдат партії (Про М. Скрипника). — К., 1962. — 106 с.; Бабко Ю., Білокобильський І. Микола Олексійович Скрипник. — К., 1967. — 202 с.; Мацевич А. Микола Скрипник. Біографічна повість. — К., 1990. — 216 с.
- ² Див.: Кошелівець І. Микола Скрипник. — Мюнхен, 1972. — 343 с.
- ³ Див.: Білокін С. Нарком // Літературна Україна. — 1987 — 10 грудня (Сторінки історії української РСР: факти, проблеми, люди. — К., 1990. — С. 357—367); Замковий В.П. Микола Скрипник: сторінки політичної біографії // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. — С. 22—34; Нечай П. Їм'я і доля. Героїчні і трагічні сторінки біографії М.О. Скрипника // Київська правда. — 1989, 12, 14, 15 лютого; Пиріг Р.Я., Шаповал Ю.І. Микола Скрипник: хроніка загибелі // Політика і час. — 1991. — № 4. — С. 78—85; Курас І.Ф. Штрихи до портрета в інтер'єрі епохи (Замість передмови) // Скрипник М.І. Вибрані твори. — К., 1991. — С. III—XVIII.
- ⁴ Мейс Дж., Солдатенко В. Ф. Національне питання в житті й творчості Миколи Скрипника // Український історичний журнал. — 1996. — № 3. — С. 74—86; № 3. — С. 130—143; Скрипник Микола Олексійович. До 125-річчя з дня народження. Матеріали “круглого столу” в Інституті історії України НАН України. — К., 1998. — 94 с.; “...Вважати реабілітованим у партійному відношенні” // Комуніст України. — 2000. — № 2. — С. 90—95; Скрипник Микола Олексійович // Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. — К., 2001. — С. 335—341.
- ⁵ Семененко О. Наркомюст Скрипник // Сучасність. — 1961. — № 6. — С. 88—97.
- ⁶ Кошелівець І. Назв. праця. — С. 57—64.
- ⁷ Скрипник М. Статті й промови. Т. 1. — С. 125.
- ⁸ Скрипник М. П'ятиріччя ЧК на Україні. Вибрані твори. — С. 188—189.
- ⁹ Скрипник М. Революційна законність. — Там само. — С. 215.
- ¹⁰ Семененко О. Наркомюст Скрипник. — “Сучасність”. — 1961. — № 6. — С. 93.
- ¹¹ Скрипник О. Основні питання українського Жовтня. — Вісті ВУЦВК. — 1925. — № 291. — 20 грудня.
- ¹² Там само. — С. 185—186.
- ¹³ Там само. — С. 186.
- ¹⁴ Там само. — С. 186—187.
- ¹⁵ Там само. — С. 187.
- ¹⁶ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 65. — Спр. 73. — Арк. 1.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1, — Спр. 15, — Арк. 17; Спр. 13. — Арк. 52 зв., 53.
- ¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 1.
- ¹⁹ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). — Ф. 130. — Оп. 3. — Спр. 682. — Арк. 2—3; Вопросы истории КПСС. — 1988. — № 5. — С. 79.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 44. — С. 52, 53, 55 зв., 58—61.
- ²¹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 87. — Арк. 39.
- ²² Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 20; Спр. 19. — Арк. 76, 78, 79.
- ²³ Заторнський В. Із спогадів про українську революцію.
- ²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1, — Спр. 14. — Арк. 94.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. — Арк. 106 зв.
- ²⁷ Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. — М., 1959. — С. 174—175.
- ²⁸ Там само. — С. 175.
- ²⁹ Коммунист. — 1919. — 17 травня.
- ³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 43.
- ³¹ Там само. — Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1; Спр. 15. — Арк. 56.
- ³² Там само. — Спр. 2. — Арк. 2.
- ³³ Там само. — Арк. 43 зв.
- ³⁴ Там само. — Спр. 9. Арк. 66.
- ³⁵ Там само. — Спр. 39. — Арк. 44—45 зв.; 194—195 та ін.
- ³⁶ Там само. — Спр. 1. — Арк. 80—81, 106; Спр. 2. — Арк. 146—147 зв.
- ³⁷ Там само. — Спр. 1. — Арк. 25, 26; Спр. 3. — Арк. 175—176.
- ³⁸ Там само. — Спр. 2. — Арк. 54.
- ³⁹ Там само. — Спр. 2. — Арк. 115—120 зв.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 1. — Арк. 80.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 2. — Арк. 141 зв., 180—184 та ін.
- ⁴² Там само. — Оп. 1. — Спр. 1, 2 та ін.
- ⁴³ Там само. — Спр. 2. — Арк. 162—163 зв.
- ⁴⁴ Там само. — Спр. 9. — Арк. 85.

- ⁴⁵ Там само. — Спр. 3. — Арк. 290—294, 297; Спр. 9. — Арк. 58—58 зв.; Спр. 40. — Арк. 71—71 зв. та ін.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 15. — Арк. 197.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 9. — Арк. 57.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 40. — Арк. 115.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 1. — Арк. 27, 36; Спр. 3. — Арк. 44—45.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 1. — Арк. 27—28, 29, 32, 37, 44, 45, 80; Ф. 539. Оп. 1. Спр. 3. — Арк. 44—45.
- ⁵² Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 575. — Арк. 23.
- ⁵³ Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 575. — Арк. 67 зв., 82; Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 95, 96.
- ⁵⁴ Там само. — Ф. 2579. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 63.
- ⁵⁵ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 229.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 57. — Арк. 47.
- ⁵⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 87. — Арк. 27—32, 40—44 та ін.
- ⁵⁸ Там само. — Арк. 39 та ін.

(Далі буде)

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

ЖУКОВСЬКИЙ АРКАДІЙ (Франція, Париж)

ПОЛІТИЧНА І ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НА ЕМІГРАЦІЇ 1919—1924 рр.

І. Вступні зауваження

Загальновідомо і різними дослідниками повторено, що М.С. Грушевський належить до найвидатніших українських постатей ХІХ—ХХ ст., тому часто його ім'я ставлять поруч таких українських велетнів, як Т. Шевченко, І. Франко, але не як письменника, а як історика і науковця. Тому й не дивно, що про його життя і творчість існує велика література, наукові дослідження, аналіз його наукової, публіцистичної, громадської, політичної діяльності, написано багато споминів. М.С. Грушевський сам представив дві свої автобіографії 1906 і 1926 рр. і багато автобіографічних даних в інших публікаціях.

Однак багато грушевськознавців звертали увагу на те, що дотепер мало досліджено період перебування Грушевського в еміграції у 1919—1924 рр. Один з них — Любомир Винар у своєму аналізі “Автобіографії М. Грушевського з 1926 року” пише, що “соціалістична лівизна Грушевського і його зобов'язання перед советським урядом, що не буде займатися політичною роботою, вимагає джерельного і об'єктивного насвітлення і окремої студії, яку плануємо опрацювати”¹. Очікуючи на заповіджену студію, постараюся і собі сказати до згаданої теми слово.

З огляду на те, що еміграційний період діяльності Грушевського був відмінний від інших і навіть заперечував їх (головно найсвітліший попередній період української державності 1917—1918 рр., найважливішим творцем якого він був), дуже часто грушевськознавці, а більшість з них були і є його палкими прихильниками, нерado згадують цей період або дають йому тільки загальну характеристику. Однак не лише задля історичної правди, а й для справедливості слід вивчати в житті людини не тільки блискучі моменти, а й її помилки, нерозсудливість чи партійно-ідеологічну засліпленість.

Дехто думає, що про великих людей слід писати тільки те, що було в їх житті світлого, величного, але ж для всеосяжності особистості належить представити людину в повноті її проявів. Це тим більше важливо, що сам Грушевський представляв великі історичні постаті не тільки в світлому, але й у понурому, темному вигляді. Пригадаймо, з якою послідовністю великий український історик змальовував негативні риси Івана Мазепи чи Богдана Хмельницького (наприклад, Хмельницький у Потоцького, вересень 1651). Цього вимагав від себе Грушевський, працюючи і над своєю “Історією України—Руси”. У передмові до її першого видання у серпні 1898 р. він заявляв: “Вправді невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумніший, може, часом, ніж інші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу”².

Мав рацію у своїх міркуваннях О. Шульгин, який близько знав М. С. Грушевського і на звістку про його смерть писав: “Великих людей судять іншими мірками, як простих смертних. До них ставлять більші вимоги, як до кого-будь іншого, їм не прощають того, що дарують середній людині”³.

Спроба висвітлити цей період у житті М.С. Грушевського актуальна й тому, що сьогоднішня генерація не уявляє собі, який вплив мали еміграційна діяльність і писання українського історика на тодішню українську суспільність, і що саме таке поступування ввело в обіг відомий термін “зміновіхвства”. Ще гірше було те, що тоді, коли український вояк зі зброєю в руках проливав свою кров у боротьбі з жорстоким більшовизмом, “політичні провідники народу” домовлялися з ворогами чи прославляли “творців революції”.

Для ясності ще раз підкреслимо, що в цій розвідці ми трактуємо тільки політичну і публіцистичну діяльність М. С. Грушевського, а наукову залишаємо для спеціалістів у галузі історіографії чи досліджень української літератури.

II. Оцінка еміграційної діяльності

М.С. Грушевського

Коротко про те, що дотепер сказано про еміграційний період М.С. Грушевського. В Енциклопедії українознавства II за підписом О. Оглоблина у статті “Михайло Грушевський” згадано тільки те, що він 1919 р. виїхав в еміграцію, де розгорнув широку наукову і політично-публіцистичну діяльність, редагував орган УПСР (Українська Партія Соціалістів Революціонерів) “Борітеся — Поборете!” (1920—1922 рр.). Натомість в англійській Енциклопедії України за підписом О. Оглоблина і Л. Винара додано до згаданого, що в еміграції М.С. Грушевський посилив свою політично-публіцистичну діяльність як член закордонної делегації УПСР, що його політичні писання того періоду виявляли його зростаюче примирення з комуністичною владою в Україні та бажання повернутися в Україну, щоб продовжити свою дослідну і громадську працю.

З нагоди 100-річчя з дня народження М.С. Грушевського ряд дослідників багато писали про визначного українського історика, причому торкалися також питання його перебування в еміграції.

З цієї нагоди Ф.П. Шевченко пробував пояснити причини повернення М. Грушевського в Радянську Україну⁴. Стаття написана в радянських умовах, тому вона не позбавлена певних пропагандистських моментів, однак більшість цитат, взятих із джерел ЦДІА УРСР чи інших документів, збігаються з тими, що їх публікували дослідники в еміграції. Отже, не вільно цілковито поминути і заперечувати все те, що писав визначний український радянський історик.

Десятьма роками пізніше ще одну спробу пояснити повернення М. С. Грушевського до Києва зробив Матвій Стахов, який, як молодий студент, восени 1923 р. був направлений українською громадою з Праги до Бадена біля Відня, щоб умовити видатного вченого не їхати до Києва. Стаття М. Стахова написана у формі спогадів⁵. Вона відтворює атмосферу, в якій відбувалися тодішні події між українською Прагою і Віднем, без претензій на документальне дослідження.

Як і Ф. П. Шевченко, Омелян Пріцак з нагоди 100-річчя від народження М. С. Грушевського дав оригінальну оцінку його діяльності і творчості на тлі епохи й української дійсності. Аналізуючи основну ідею укра-

їнського народництва в творчості українського історика, автор пробував довести, що М. Грушевський “і своєю науковою, і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної та фізичної ліквідації української аристократії, що одинока була спроможна творити самостійну державу в добу наших визвольних змагань”⁶. Але на даному етапі нас цікавить оцінка О. Пріцака діяльності М. Грушевського в еміграції. На основі попередніх розвідок Ю. Крупницького і О. Лотоцького (інколи не цілком точно цитованих) О. Пріцак робить висновок: “Грушевський — постать глибоко трагічна, не тільки “банкрутством своєї великої особистості”, але й тим, що, незважаючи на його чесні наміри, він, хто все своє життя віддав на службу українському народові, спричинив найбільшу трагедію України.

Так, у надзвичайній добі українського життя на її чолі висунулася надзвичайна постать, надзвичайна не тільки своїм талантом монографічного дослідника та організатора українського наукового, культурного життя, але і разом відсталістю свого світогляду та наївністю у політичній дії...”⁷.

Навіть великий сподвижник М.С. Грушевського Любомир Винар, згадуючи про “Відкритий лист М. Грушевського голові Ради Народних Комісарів УСРР С. Г. Раковському”, вважав, що цей лист “свідчить про його (М. Грушевського. — *Авт.*) наївність відносно ролі українських соціалістів у побудові радянської держави...”⁸.

Володимир Дорошенко, даючи загальну характеристику М. Грушевського, не міг оминати також його діяльність в еміграційний період. В. Дорошенко представив поруч народницькі і федеративні погляди М. Грушевського, а також радянофільські позиції останнього, цитуючи його декларацію з журналу “Воля”: “Які б не були помилки большевицьких провідників в українській політиці, як би не вилазила українцям боком діяльність їх агентів на Україні, належить оминати всякого конфлікту з большевизмом, шануючи загальнолюдську вагу соціалістичної революції, яку веде він. Сього не треба забувати. Особливо ж недопустимі які-небудь удари в спину большевикам під час наступу на них світового капіталізму та його наймитів.

Українцям, яких уся будучність у їх трудовім народі, не можна бути дезертирами з соціалістичного фронту до буржуазного. Се одно. А друге те, що, які б не були хиби большевицької політики в українській справі, ми не повинні спускати з ока, що все-таки скорше з ними, аніж з яким-небудь іншим російським урядом чи партією, можемо сподіватися порозуміння”⁹.

Вже згаданий вище Олександр Шульгин в кінці свого життя (1959 р.) ще раз старався дати оцінку діяльності М. Грушевського, при чому не поминув і його “Каносу”: “Те, що він писав за кордоном в “Борітеся — Поборете”, підготовляючи свій поворот на Україну, є дуже прикре. Він не тільки кликав, всупереч всім своїм давнім переконанням, “зложивши пиху”, іти на порозуміння з червоною Москвою...”, а й підкреслював, що “належить оминати всякого конфлікту з большевизмом, плануючи загальну людську вагу соціалістичної революції..., яку він веде...”¹⁰.

Нарешті слід навести також точку зору дослідників сучасної української держави — знавців документації про М. Грушевського у відкритих і закритих архівах, які поблажливо трактують його повернення в Україну. На основі подальших матеріалів Володимир Пристайко і Юрій Шаповал прагнуть дати “змогу реально уявити позицію Грушевського, його основні ідейні орієнтири, а головне, що не через тимчасове засліплення і не через

власну наївність [він] повернувся в Україну. Він їхав реалізувати ідеї, яким був завжди відданий, але умови, в яких він опинився, потребували від нього часом справжньої мужності, витримки, віри в свою справу, хоча, зрозуміло, вимагали і компромісів...”¹¹.

Урівноважений і серйозний сучасний київський грушевськознавець Руслан Пиріг, радіючи, що здійснюється процес повернення Грушевського до свого народу, при цьому й застерігає: “...Саме тепер нам слід вберегтися від спокуси ідеалізації великого історика і непересічної особистості, науковий і громадський подвиг якого не потребує прикрас”¹².

З наведених кількох оцінок цього періоду в житті М. Грушевського дослідниками різних формацій і переконань виявляється, що для одних з них поступування і писання М. Грушевського — нерозсудне і наївне, що пізніше підтвердило 10-річне перебування в радянській дійсності, інші намагалися виправдати його настанову бажанням продовжити наукову працю в Україні. Наше завдання — не засуджувати, виправдовувати чи забронзовувати політичну і публіцистичну діяльність Грушевського в еміграції, а тільки представити його політичні, ідеологічні, а часом навіть історичні (наприклад, питання про “татарських людей”) погляди, висловлені у численних публікаціях, насамперед у ним редагованому органі “Борітеся — Поборете!”, деклараціях, чи відкритих листах, а оцінку їм дасть сам читач. При цьому слід звернути увагу на те, що погляди М. С. Грушевського мали орієнтувати не тільки українську еміграцію, а й впливати на хід подій також і в Україні. Деякі з цих поглядів співзвучні переконанням певних кіл і в сучасній Україні. Отже, порушена автором статті тема і на сьогодні є актуальною.

III. Політична діяльність М. Грушевського

П’ятирічне перебування М. Грушевського поза Україною, в еміграції, — це перехідний період від етапу української державності, особливо 1917—1918 рр. (коли він був головою Української Центральної Ради, що згодом оцінювалося на рівні президента, першого “некоронованого” президента Української держави), до пізнішого 10-річного періоду праці в Академії Наук України, названого також “Трагічне десятиліття: 1924—1934”.

Протягом усього свого життя, через свою всесторонню вдачу, Грушевський не обмежував себе виключно науковою працею, він постійно вважав своїм обов’язком впливати на громадське і навіть політичне життя, займаючи на останніх відтинках відповідне положення. У різний час український історик надавав перевагу одній або іншій заангажованості. За львівського періоду пріоритет мала наука, за періоду визвольних змагань та еміграції — політика, а за радянського — він був примушений обставинами до виключно наукової діяльності.

В еміграційній політичній діяльності Грушевського вирізняються два етапи: трирічний (квітень 1919 — половина 1922 рр.) та пізніший дворічний (1922—1924 рр.). За першого Михайло Сергійович, голова Закордонної Делегації [ЗД.] Української Партії Соціалістів-Революціонерів, повністю віддавав себе партійній роботі: спрямовував дії партії, їздив на міжнародні конгреси, брав участь у чотирьох партійних конференціях УПСР за кордоном, визначав її ідеологію і програму, редагував закордонний орган УПСР, співробітничав із зарубіжними відомими партіями. У той період спостерігається постійне підкреслення Грушевським “лівизни” соціалізму, віри в світову соціалістичну революцію, а разом плямування інакодумуючих (Директорія, С. Петлюра, УНР тощо).

Згодом, за словами самого Грушевського, через принципіальні розходження він склав свій мандат закордонної делегації УПСР і віддався науковій праці. Але навіть пізніше він не переставав цікавитися політичними питаннями, які зосереджувалися на зв'язках і переговорах з офіційними радянськими еміграційними працівниками.

У своїй *“Автобіографії”* (з 1926 р.), написаній одразу після еміграції, цьому п'ятирічному періодові Михайло Сергійович присвячує лише півсторінки, лаконічно накреслюючи найважливіші моменти зі свого життя. Так, він писав (подаємо тільки те, що стосується політичної діяльності): “З кінцем березня [1919] через Галичину виїхав за кордон в делегації від партії укр. соц. революц. на конференцію II Інтернаціоналу і взяв участь в Люцернській конференції... Жив у Празі, Берліні, Відні, Женеві, Парижі; брав участь в організації часописів “Europe Orientale”, “Борітеся — Поборете”, “Наш стяг”, друкував в них багато статей і окремі брошури. В 1921 виступив з делегацією с-рів з II Інтернаціоналу, 1922 р. зложив і делегатський мандат, з огляду на принципіальні розходження, і віддався виключно науковій роботі в “Укр. Соц. Інституті”... З 1922 р., оселившись в Бадені, під Віднем... Вибраний з кінцем 1923 року членом Української Академії й одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 вернувся на Радянську Україну, до Києва...”¹³.

Багато детальніше про перший період свого еміграційного перебування М. Грушевський пише у повідомленні *“В першій делегації УПСР (квітень 1919 — лютий 1920)”*¹⁴. Насамперед Грушевський пояснює, чому він виїхав в еміграцію. По приїзді Директорії до Києва, при кінці 1918 р., вона взяла правий курс з метою порозумітися з агентами Антанти, і “нові пани ситуації з пильністю й енергією... старались перетягти мені кожну акцію”¹⁵. Тоді Грушевський звернувся до ЦК УПСР з пропозицією, щоб обидві соціалістичні партії вислали за кордон своїх делегатів для контакту із зарубіжними соціалістичними організаціями, для обопільної інформації і для контролю державного представництва УНР. Спочатку Директорія поставилася “неприятно” до пропозиції Грушевського, але в лютому 1919 р. вона змінила свою думку, вважаючи, що “зручніше буде позбутися мене з України”, і знайшла кошти для делегації. Перебуваючи в Кам'янці-Подільському, де він редагував протягом одного місяця газету “Життя Поділля”, 20 березня 1919 р. Грушевський виїхав через Станіслав до Праги, куди прибув 18 квітня і тут залишався до 17 червня. Саме тоді йшла підготовка до Конференції II Соціалістичного Інтернаціоналу в Люцерні (Швейцарія), яка в програмі намітила прийняти нові соціалістичні партії. Для цього Грушевський підготував у Празі (французькою мовою) три брошури: Партійну програму УПСР (центральної течії) “Le parti socialiste-révolutionnaire ukrainien” (ця партія одночасно виступала за суверенну Українську республіку і союз її з іншими радянськими республіками, за диктатуру трудового селянства і робітництва); про земельний закон Центральної Ради “Le problème agraire en Ukraine et la loi agraire du Centralna Rada”; огляд про українську революцію: “La lutte sociale et politique en Ukraine, 1917—1918—1919”.

М.С. Грушевський ставився з великим упередженням до політики Антанти, яка не визнавала самостійності України, тому великі надії покладав на соціалістичні партії II Інтернаціоналу, які могли впливати позитивно в українській справі участю в парламентах своїх країн. Переїхавши до Парижа, він разом з Дмитром Ісаєвичем, другим членом ЗД УПСР, відбув нараду з делегатами УСДРП Борисом Матюшенком і Петром Дідушком. Вони уклали протокол співпраці між УПСР і УСДРП. У Парижі Грушев-

ський взяв участь у низці нарад з французькими славістами і політичними діячами, а також із соціалістичними представниками східноєвропейських нововизволених республік, які вирішили видавати спільний інформаційний журнал французькою і окремо англійською мовами: *L'Europe Orientale. Pour la défense des nouvelles Republiques d'Orient; Eastern Europe. For the defense of the new Eastern Republics*. Також у Парижі Грушевський разом зі своїми співробітниками заініціював заснування “Комітету Незалежної України”, який мав зайнятися збиранням коштів для видання інформаційної літератури серед українських організацій в Америці.

Разом з Д. Ісаєвичем, Б. Матюшенком і П. Дідушком М. Грушевський взяв участь у Люцернській конференції (1—10 серпня 1919 р.) II Інтернаціоналу, на якій соціалістичні партії ухвалили декларацію про право на державний суверенітет України та інших східноєвропейських держав, утворених на території колишньої Росії. Під час конференції Грушевський познайомився з членом німецької делегації Оскаром Коном, який був також юрисконсульт радянської місії у Берліні і мав зв'язки з представниками Радянської Росії. Михайло Сергійович, за посередництва О. Кона, передав для знайомих останнього у Москві резолюції Камінецького трудового Конгресу, члени якого намагалися налагодити українсько-радянські зв'язки. О. Кон відіграватиме і в майбутньому роль посередника між М. Грушевським і офіційними радянськими представниками в Берліні.

Після Люцернської конференції М. Грушевський перебував у Празі. Разом з Олександром Жуковським — емісаром ЦК УПСР за кордоном він відвідав Відень і Берлін, де вів переговори з лівою німецькою соціалістичною партією “незалежних”. Грушевський не переставав дбати про журнал “*L'Europe Orientale*”, що з 1 вересня 1919 р. почав виходити двічі на місяць у Парижі, а також про розвиток “Українського Соціологічного Інституту”, який об'єднав би передусім інтелектуальні сили обох українських соціалістичних партій, підготував під їх проводом кадри людей, ознайомих з соціальними науками, а соціалістичному рухові давав нові сили, новий інтелектуальний зміст¹⁶.

З огляду на те, що в Женеві в лютому 1920 р. мав відбутися Конгрес Інтернаціоналу, і там же організувалася Ліга Націй, М. Грушевський задумав перенести до Женеві свій осідок, а також перебазувати туди “*L'Europe Orientale*” і закласти там закордонний осередок східноєвропейських республік. У листопаді 1919 р. Грушевський знову в Парижі, де брав участь у редакційних зборах журналу “*L'Europe Orientale*”, присутній на яких представники східноєвропейських народів, розчаровані політикою Антанти, вирішили “однодушно стати на позиції необхідності порозуміння з Советською Росією”¹⁷. В кінці 1919 р. сталися події, які перекреслили проект перенесення осідку до Женеві. Після виходу німецьких “незалежних” з соціалістичного Інтернаціоналу та виявлення ними бажання порозумітися з комуністичним, Конгрес II Інтернаціоналу, що мав відбутися у Женеві, був відкликаний (24.12.1919). Разом з тим і перенесення осідку Грушевського ставало менше привабливим, тим більше, що життя в Швейцарії в порівнянні з іншими країнами було набагато дорожчим. Того ж року Клемансо погоджувався віддати Галичину полякам, проти чого Грушевський під егідою Закордонної Делегації УПСР видав французькою і англійською мовами брошури: “*Pour la Galicie. Appel a la democratie mondiale*”; “*For Galicia. Appeal to the world democracy*”. А коли Клемансо у своїй промові в Паризькому парламенті висловив погрози московським більшовикам, посилаючись на допомогу сусідніх держав, у тому числі й України, Грушевський написав листа до редакції “*L'Humanité*”, де вислов-

лював “своє переконання, що рахувати на Україну, як учасницю проти-большевицького бльоку, являється безпідставним, бо ліві групи не підтримують політики Петлюри... Це була перша маніфестація нашого розходження з політикою Петлюрино уряду”¹⁸.

У січні 1920 р. М. Грушевський, перебуваючи знов у Берліні, за посередництвом вищезгаданого О. Кона зустрівся 27 січня 1920 р. з радянським представником Віктором Коппом. Офіційний співбесідник заявив, “що Росію треба негайно замирити з Україною, в їх обох інтересі..., але умовою... мусить бути перетворення України в советську республіку...”¹⁹. Грушевський пробував довести, що Україна сама прийшла до того переконання, що вона мусить прийняти радянську організацію, правда — відмінну від московської, і водночас зазначав: потрібно також, “щоб Советська Росія широ і рішуче зріклася всякої інтервенції в українських справах і полишила українським комуністам своїми силами доказувати, що вони можуть”²⁰. В. Копп запропонував, щоб УПСР і УСДРП видали спільний меморандум про прийняття обома формаціями радянського принципу, на що, однак, еміграційні представники УСДРП не погодилися, посилаючись на те, що український передпарламент вирішить, чи Українська Республіка має бути радянською чи демократичною.

Згодом Грушевський брав участь у чотирьох партійних конференціях УПСР за кордоном, в резолюціях яких була сформульована політика партії.

Перша Конференція відбулася 14—19 лютого 1920 р. в Празі. Вона закликала ЦК УПСР до негайного встановлення диктатури трудового народу та входу уряду УНР у договірні відносини з радянською Росією, а також до укладення УНР, як самостійною радянською республікою, воєнної конвенції та економічного договору з Росією і з її допомогою повернення відірваних українських земель та закріплення свого політичного і державного існування²¹. На цій конференції було обрано президію Закордонної Делегації УПСР: М. Грушевський — голова, О. Жуковський — секретар, М. Чечель—скарбник.

Друга Конференція (24—26 квітня 1920 р. в Празі) вважала, що “уряди” Петлюри, Мазепи, Петрушевича не мають нічого спільного з народоправством, а хочуть створити своє панування шляхом грубого захоплення влади, насилля над народом і політикою, тому УПСР мусить [їх] поборювати. Конференція диктувала вихід УПСР з II Інтернаціоналу і солідаризувалася з III [Комуністичним] Інтернаціоналом.

Третя Конференція (22—24 травня 1920 р. у Празі) видала свою декларацію у зв’язку з договором Петлюри з Польщею, в якій таврувала “українського зрадника Петлюру, що грає низьку роль легалізатора злочинства польської шляхти проти українського народу”²².

Четверта Конференція (18—23 січня 1921 р. у Празі) розглядала проект програми УПСР і визначила ставлення до уряду радянської України, як і до Інтернаціоналу. Запропоновані проекти програми та організаційного статуту були прийняті й визначені обов’язковими, але остаточний текст програми був переданий редакційній комісії (М. Грушевський, О. Жуковський, В. Залізник, П. Христюк, М. Чечель, М. Шраг), яка доопрацювала зазначений проект, який остаточно був прийнятий 1 лютого 1922 р. у Відні і надрукований у № 6 журналу “Борітеся — Поборете!” за лютий 1922 р. У цьому проекті програми висунуто такі принципи: постулат диктатури трудових мас робітництва і селянства; радянська форма влади; як бойове гасло УПСР — це Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). У цьому доопрацюванні, що тривало рік, брала участь тільки гру-

па М. Грушевського, яка своєю програмою намагалась уподібнити себе до радянської системи й промостити собі “шлях на Батьківщину” (термін, ужитий Р.Я. Пирогом).

На початку 1920 р. М. Грушевський мусив констатувати, що надії на створення українського осередку в Женеві не знаходили відгуку серед української еміграційної спільноти, що не знайдено засобів для дальшого видання “L'Europe Orientale”, яке перестало виходити в середині січня 1920 р. Довелося ліквідувати женеvський осідок, і 2 квітня Грушевський повернувся до Праги. Закінчувався рік діяльності в еміграції.

Михайло Сергійович сам так оцінює цей етап своєї діяльності в ролі голови закордонної делегації УПСР: “Я працював більш персонально, хоч і в тіснім контакті з товаришами (передусім з моїм товаришем по першій делегації Д. Ісаєвичом)... З моїм переїздом до Праги діяльність делегації набрала вповні колективного характеру, якої відбитем були часті Конференції і з'їзди делегації і закордонних членів партії протягом другого року...”²³.

* * *

Якщо про перший період еміграційної діяльності М. С. Грушевського ми маємо багато джерел з преси, в якій він співпрацював, то щодо другого періоду з'являлися тільки рідкі заяви про його становище у загальній пресі, переважно тій, яка була під соціалістичним впливом. Тому більшість документації ми змушені брати з матеріалів, які збереглися в офіційних архівах Радянської України, відтворених частково до 1991 р., а більшість — після проголошення незалежності України. Крім окремих застережень, ми сприймаємо ці матеріали як правдиві, на що вказує також порівняння їх з тими, що з'явилися в західному світі.

Цей другий еміграційний період в житті українського вченого у більшості був зв'язаний з різними контактами, які він мав з офіційними радянськими установами чи їхніми представниками-агентами.

І хоча М. Грушевський до листопада 1922 р. ще очолював Закордонну Делегацію (ЗД) УПСР, він уже до того встановив контакти з радянцями, почавши з Люцернської Конференції. Коли ці контакти згодом вносили розчарування і розклад серед української еміграції, витворивши феномен “зміновіхівства”, частина колишніх співробітників Грушевського покинули його. В кінці свого перебування в еміграції він залишився в ізоляції з малою групою найближчих дорадників, які згодом разом зі своїм лідером повернулися в Радянську Україну, де, за винятком Миколи Шрага, всі загинули у катівнях більшовицької системи.

Досить влучну характеристику цьому періодові контактів М. Грушевського дали сучасні дослідники в Україні під заголовком “Компроміс повернення”, виправдовуючи це визначення заявою М. Грушевського про бажання “відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовлення культурних чи національних вимог українського люду, і разом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати краю та не тільки іменем, а і ділом самим буде урядом України”²⁴. Інші дослідники охарактеризували ці заходи як “трагедію Грушевського” (О. Шульгин), а ще інші в них побачили “зраду”.

М. Грушевський і його віденська група уважно стежили за розвитком подій в Україні, і за своїми переконаннями, які згодом виявилися необґрунтованими і навіть наївними, Михайло Сергійович старався впливати на ситуацію в Радянській Україні. Влітку 1920 р. він разом з О. Жуков-

ським (голова і секретар ЗД УПСР) надіслали листа до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, в якому пропонували співпрацю Закордонної Делегації УПСР з правлячою КП(б)У, а також робили натяк на можливість повернення членів УПСР в Україну.

На початку листа автори писали про заслуги більшовицької партії в боротьбі проти капіталізму і запевняли, що УПСР за кордоном “зрозуміла помилковість стремління ізолювати Україну з загального розвитку шляхом будь-яких комбінацій...”. Далі в листі запевнялося, що УПСР вже не виступає проти Радянської Росії й прийняла принципи III Комуністичного Інтернаціоналу: “Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР з планами КП(б)У, об’єднаними загальними інтересами соціалістичної революції...”²⁵. У листі вказано також на деякі помилки — централістські намагання КП(б)У, чи з боку УПСР — єдиного українського фронту. Також згадується доля Галичини і західноукраїнських земель, які слід об’єднати в Українській Радянській республіці.

Листа М.С. Грушевського розглядав ЦК КП(б)У, проте ніякої відповіді не дав. Подальші заходи українського вченого та його однодумців щодо повернення в Україну ще раз (25 січня 1921 р.) обговорювало політбюро ЦК КП(б)У, але висловилося проти приїзду. У зв’язку з антирадянською акцією В. Винниченка московським керівництвом було вирішено (лютий 1921 р.) відкласти справу Грушевського.

Своєрідним запрошенням української радянської делегації на мирних переговорах у Ризі в лютому 1921 р. “їхати в Україну на культурну працю з товаришами” Грушевський не скористався, довідавшись про арешт на Україні членів ЦК УПСР. Після засудження Голубовича, Петренка, Лизанівського, Ярослава в травні 1921 р. ЗД УПСР ухвалила “резолюцію”, в якій висловила жаль з приводу вироку надзвичайного трибуналу в Харкові і визначила це засудження як болючу і шкідливу для інтересів соціалістичної революції політику. При цьому звинувачувався “окраюваний режим України в своїм бажанні звести все до диктатури КП(б)У”²⁶.

В середині 1921 р. поглибилися розходження між групою Грушевського і празькими есерами на чолі з Микитою Шаповалом, які поборювали радянську орієнтацію. Цю обставину хотіли використати советські* політики. Вони відрядили представника УСРР в Чехословаччині М. Левицького, який у серпні 1921 р. встановив у Відні зв’язки з прихильниками Грушевського та інформував своїх керівників про те, що віденські есери визнають існуючу радянську владу, що вони можуть віддати свої сили для зміцнення її та економічного життя країни. Тоді ж, у липні—вересні 1921 р., М. Чечель і М. Шраг вели у Харкові переговори з головою Раднаркому УСРР Хр. Раковським про повернення в Україну діячів УПСР і науковців, а також про легалізацію УПСР в Україні. Однак делегація групи Грушевського не прийняла домагання офіційних радянських чиновників розриву з УПСР і відмови тих, хто повертається, від політичної діяльності в Україні. Тому їхня місія закінчилася невдачею. У липні 1921 р. до Праги прибув М. Балаш, посланець ЦК УПСР з України, щоб опрацювати спільну лінію і з Закордонною Делегацією. З Балашем зустрівся О. Жуковський, який поінформував посланця про те, що ЗД УПСР стала “на позицію примирення з комуністами”, з чим Балаш не погодився, бо “ЦК і партія на Україні на такій позиції не стоять”²⁷. Він також заявив, що Чечель вів переговори у Харкові з урядом УСРР без дозволу УПСР.

Водночас, у серпні 1921 р., М. Левицький запропонував М. Грушевському взяти на себе спробу організації за кордоном допомоги голодуючим в Україні, на що Грушевський погодився і протягом 1921—1923 рр. не раз звертався до української еміграції по допомогу, яка здійснювалася за посередництвом республіканського Червоного Хреста. У зв'язку з інформаційною роботою М. Грушевського в справі допомоги голодуючим в Україні В. Винниченко висунув пропозицію спільної акції по об'єднанню всіх українських партій, яка могла б одержати допомогу від європейських урядів. Однак цю пропозицію відкинули М. Грушевський і УПСР як контрреволюційну й утопічну, без перспектив успіху та шкідливу для інтересів українських робітників і селян.

До Грушевського звернулася також торговельна місія УСРР в Чехословаччині з пропозицією, щоб він узяв участь у налагодженні видання шкільної, наукової і художньої літератури та створенні для УСРР видавництва за кордоном. На цю пропозицію Грушевський погодився, він навіть став головою редакційної колегії цього видавництва.

Не звертаючи уваги на всі перепони, М. Грушевський і його група продовжували переговори щодо повернення в Україну, складаючи при цьому заяви про визнання радянської платформи. Це викликало осуд з боку більшості української еміграції, навіть у рядах членів УПСР за кордоном. Від Закордонної Делегації УПСР вимагали дати пояснення таким діям. Цій справі було присвячено № 9 (за липень—вересень 1921) журналу “Борітеся — Поборете!” з аргументуванням політики групи Грушевського, засудженням празького Закордонного Комітету УПСР під проводом Микити Шаповала та виправданням переговорів Миколи Чечеля під час його “відрядження” на Україну (червень—серпень 1921).

Вся аргументація ЗД УПСР зводилася до дотримання лінії, визначеної партійними конференціями: “Бажано дійти до порозуміння з комуністами, задержати товаришів на принципах III Інтернаціоналу, сприяти скріпленню радянської України”²⁸, і це все в “інтересах світової революції”. Серед доданої документації наводилися витяги з протоколів засідань ЗД УПСР, резолюція від 5 вересня 1921 р. стосовно переговорів М. Чечеля з правлячими на Україні колами: “Закордонна Делегація, констатуючи соціалістичність сучасного радянського правительства України і відсутність у нього антинаціональних в відношенню до українства тенденцій, вбачає в цім потвердження правильності зайнятого ЦК УПСР відношення до цього правительства, як до соціалістичного правительства України”²⁹. Після докладного звинувачення М. Шаповала в інтриганстві й кар’єризмі ЗД пропонує ЦК УПСР виключити його “назавжди з партії”, що й було затверджене постановою ЦК УПСР 5 серпня 1921 р. З неї було виключено й багато інших членів УПСР: М. Ковалевського, В. Кедровського, М. Залізняка, І. Базяка, що дало підстави для радянських чиновників стверджувати, що “Грушевський тепер залишився без нічого, оскільки всі грушенията розбіглися”³⁰.

У справі допомоги голодуючим в Україні та видавництва освітницької літератури для українських шкіл М. Грушевський зустрівся з подвійними труднощами — як з боку радянського, так і еміграції. Ангажування радянськими чиновниками Грушевського у допомога-видавничій справі мало на меті посіяти серед еміграції розбрат і ворожнечу. Коли цього було досягнуто, радянська сторона перестала по цій лінії контактувати з Грушевським. Тому він звернувся з листом (29 жовтня 1921 р.) до “товаришів М.В. Левицького, повпреда УСРР, Ю. С. Новаковського, голови торговельної місії, і Д.Є. Кудрі, представника Вукоопспілки”, які після трьохмісячних переговорів і листування перестали співдіяти у пекучій справі

постачання українській людині санітарного, освітнього та іншого матеріалу. Натомість, пише Михайло Сергійович, чорносотенна преса довідалася “про безуспішні мої переговори, які дали їй нагоду не тільки вилити нові цебри помий в мій і моїх товаришів бік, але й продемонструвати повну, мовляв, безвиглядність всяких проб порозуміння з урядом УСРР та співробітництва з ним...”³¹.

Не звертаючи уваги на всі труднощі у співробітництві з правлячою КП (б)У, Грушевський заявляє разом зі своїми співробітниками: “...Лишаючи на боці наші розходження і нашу оцінку болючих сторін нинішнього режиму УСРР, я і вони були готові, в ім’я сих потреб віддати нашу працю й наші ймення на підтримку будівництва нинішньої УСРР”³².

Водночас із згаданим листом того ж 29 жовтня 1921 р. Грушевський надіслав до редакції львівського “Вперед” пояснення про його зв’язки з радянськими представниками, а також про справу його повернення в Україну. Ось заява Грушевського, яка була вміщена також у журналі “Борітеся — Поборете!”:

“Протягом цього року кілька разів переказувано мені від різних міродайних представників української радянської республіки заклики, щоби я сам чи з співробітниками прибув на Україну, став до культурної, наукової праці та потягнув своїм прикладом українську інтелігенцію. Та при тому підчеркувалося, що роботу я можу робити виключно наукову, культурну, всякої ж політичної діяльності мушу виріктися і вийти з партії українських соціал-революціонерів. Через це я не вважав цю комбінацію підходящою для себе, особливо після того, як член закордонної делегації укр. соц.-рев. Мик. Чечель на місці в Харкові в липні—серпні ц. р. вияснив, що уряд української рад. Республіки ніяк не годиться на легалізацію партії укр. соц.-рев., а центральний комітет цієї партії вважає необхідним, щоби його делегація продовжувала діяльність за кордоном в нинішньому складі — себто і я в тому числі...

Потому я дійсно отримав пропозицію зайнятися організацією міжнародної помочі Україні, з мандатом Українського Червоного Хреста. На цю тему мав розмову з тов. Чечелем голова радянського уряду Раковський, а зі мною представники Українського Червоного Хреста за кордоном. Пропоновано мені також стати на чолі науково-редакційної колегії, що мала зайнятися видаванням і закупом книг і шкільних приладів для шкільного і позашкільного вжитку укр. рад. республіки. В обох справах я дав свою принципіальну згоду... І подав свої гадки про те, як мала б бути організована ця червонохресна і видавничо-закупочна робота..., але... переговори перервалися і не відновилися.

Так стоїть справа. Я зістаюся за кордоном і продовжую свою діяльність лише як член закордонної делегації українських соц. революціонерів і організатор Українського Соціологічного Інституту, не виконуючи ніяких інших доручень. Був я і тепер зістаюся при тому переконанню, що в інтересах українського народу українське громадянство, без різниці поглядів, повинно віддавати свої сили культурному будівництву в рамках української радянської республіки, заповнюючи живим змістом ці рамці проклямованої української самостійности, а з другого боку, що правляча комуністична партія для урятування соціал-революційних здобутків повинна як найтісніше зв’язатися з українськими радянськими соціалістичними партіями, покликати їх до роботи й зробити співучасниками державного й соціального радянського будівництва. Переговори, ведені мною й моїми товаришами з правлячими кругами укр. радянської республіки, показали, що справа ще не дозріла”³³.

Розчарований відмовою правлячих радянських кіл від співпраці, М. Грушевський у листопаді 1921 р. звернувся з відкритим листом до Голови Ради Народних Комісарів УСРР Х. Г. Раковського. Лист був опублікований у № 10 журналу “Борітеся — Поборете!”. У цьому листі Грушевський повторює вже попередньо висловлений свій жаль щодо відмови співпраці у справах допомоги голодуючим та видавничій, яка сталася через опублікування ЗД УПСР заяви про солідарність з ув’язненим Центральним Комітетом партії есерів в Україні та відмову в легалізації УПСР, яка закрила йому і його співробітникам шлях до повернення в Україну. Новим є оцінка Грушевським однопартійної диктатури і недопущення інших партій в Україні. “Необхідно змінити систему — відмовитись від партійної виключності, — писав він, — вийти в щире і чесне порозуміння з соціалістичними радянськими партіями України... Треба поділитись з ними властю, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України...”. Михайло Сергійович гостро критикує пануючу бюрократичну машину: “Чужородні елементи... задержують правлящу комуністичну партію України в ненормальнім положенню російської експозитури, колоніальної адміністрації, делегованої РКП”. Відносно своєї долі Грушевський відкидає пропозицію, за якою офіційні особи “хочуть [його] бачити не в іншій ролі, як службовцем одного з комісаріятів...”. Так само він критикує політику влади в Україні відносно української інтелігенції за кордоном, “тактики непримиренного поборювання”, яка спричинила розчарування інтелігенції та її схильність до антибільшовицьких центрів.

Незважаючи на ці труднощі, Грушевський звертається з надією до Раковського: “Ви і ваші товариші переконались, що за нашими соціалістичними гаслами нема укритих націоналістичних чи реакційних плянів, і наш український патріотизм не входить в конфлікт з нашими соціалістичними переконаннями. В ім’я інтересів світового визволення праці від експлуатації капіталом, ми були готові переступити через трупи наших партійних товаришів, що безвинно погинули від червоних куль, через попіл наших культурних скарбів, понижених “на страх українській контрреволюції” большевицькими генералами, були готові працювати під Вашим проводом, підпорядковуючи ідеологічні й тактичні розходження інтересам сеї світової акції”.

На закінчення Грушевський, “як соціаліст до соціаліста, в ім’я спільних інтересів соціалістичної революції” звертається із закликом до партійного і державного керівництва УСРР:

“Поки час і можливості нестрачені, поки українські соц. радянські партії мають силу і змогу підтримати нинішній радянський режим, поки реакція не перекотилась через голови наші і Ваші, — треба спільними силами всіх, зрікшись партійної виключності, скріпити радянську будову і наповнити її живим змістом і живими силами, котрі б забезпечили її від небезпеки катаклізмів і потрясінь з боку всіх темних сил, внутрішніх і зовнішніх”³⁴.

В еміграції розцінювали лист Раковському як невдачу Грушевського в його ілюзіях співпрацювати з радянською владою, а водночас і деяке його зближення з національними колами. Однак пропозиція В. Винниченка з березня 1922 р. створити єдиний фронт революційно-соціалістичних сил України не знайшла відгуку у Грушевського.

На відкритий лист Михайла Сергійовича не було офіційної відповіді, але 30 січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання “Про групу Грушевського” і ухвалило: “Доручити т. Раковському з’ясувати за

кордоном питання про можливість приїзду на Україну групи Грушевського”³⁵.

У жовтні 1922 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання “Про українську еміграцію”. Справу реферували М. Левицький, представник УСРР у Чехо-Словаччині, та Я. Яковлев (Епштейн), заступник наркома закордонних справ УСРР. Партія опрацьовувала дальшу тактику розкладу української еміграції, прийнявши рішення видавати в Празі “зміновіхівську” газету. Констатувалося розбиття української еміграції та повну ізоляцію М. Грушевського, а справу повернення пропонувалося вважати тільки обіцячкою: “...інтелігенцію групи зміновіхівців [віденську групу лівих УПСР] використовувати лише для розкладу еміграції”³⁶.

Протягом 1922 р. М. Грушевський переживав важкий моральний стан, який ускладнювався й матеріальними нестатками. Поступово в нього визрівало рішення припинити політичну діяльність і віддатися науковій роботі. На цей крок вплинули і деякі негативні процеси, що відбувалися в УПСР, як він зазначав у своїй “Автобіографії”, — “з огляду на принципіальні розходження”. У своєму листі від 24 листопада 1922 р. до Київського центру УПСР він обгрунтовував своє рішення скласти повноваження члена Закордонної Делегації. Цей лист відтворює атмосферу, в якій перебував Грушевський наприкінці 1922 р. і його оцінку тодішніх політичних діячів:

“Дорогі товариші! До офіційного листа нашого долучаю ще отсих кілька рядків від себе персонально. Братерськи обіймаю вас, радію, що тримаєтеся і не упадаєте духом, сердечно болю бідами і негодами, в котрих мусите жити, але прошу прийняти до відома, що й мені живеться дуже тяжко. І матеріальна сторона не весела, і моральна теж. Воля моя не видержує еміграційного життя і хорує. Я стою під неустанними... і всякими помийними потоками. Зліва і справа, і для всяких партійних, інакомислящих і інтригующих елементів я був ціллю всяких інсинуацій і агітацій, про котрі може вам дати поняття “Вільна спілка” — збірка, випущена Шаповалом і Григор’євим недавно у Львові. Те, що вдається зробити в літературній роботі, в обороні національних і соціальних позицій, дається з таким трудом, який не рівняється результатам.

Директорія, петлюрівщина, емігрантські пакості скомпрометували українство в очах Європи, зробили її не тільки байдужою, але й упередженою до українства. Нас ставлять нижче татар, горців і т. д. Щодо культури, політичного виховання і т. д. А ті помії, які течуть з різних с-рівських груп — від “настоящих”, від шаповалівців, мартосців, — глибоко підірвали авторитет партії УПСР. З жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудування партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикростей, викликав ворожнечу до себе з усіх сторін. Брак інформації з вашої сторони грав в тім велику роль. Два роки ми не маємо від вас нічого такого, натомість заявляють митюки, григор’єви, всякі комітетчики і голови комітетів губер. і повітових, “кислиці” в роді Балаша і т. д., які робили своїми інформаціями, котрим ми не могли протиставити нічого автентичного від вас, ЦК, страшно... і дискредитували партію. Репрезентувати партію, котра веде таке апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями, бо її представляють тут не ми, але шаповали, кондратенки, григор’єви, паливоди, митюки, юрки, лисенки, пирхавки, миколи залізники і т. д., виступати її іменем, входити в зв’язки з соціалістичними партіями неможливо. Я приймаю до відома заяву харківських товаришів, що мені не личить ще вертатись на Україну, але бути партійним делегатом за кордоном в таких умовах неможливо.

Я добре розумію ваші трудні умови, але об'єктивно це нічого не значить. Тим більше, що й добувати навіть якісь малі засоби на продовження роботи Закордонної делегації стає неможливим.

Американська еміграція, котра мене трохи підтримувала, знеохотилася. Так що прошу не гніватися. Примус об'єктивних даних. Коли обставини не зміняться, я з тими товаришами, які поїдуть до вас навесні, поверну вам мій делегатський мандат. Я робив не тільки, що міг, але більше того, що міг, але дедалі все стає трудніше.

Вітаю вас щиро і тішу себе надіями побачити здоровими і сильними на рідній землі. Ваш щирий М. Грушевський”³⁷.

Рішення М. Грушевського відійти від політики не виникло раптово. Навіть пізніше не формально, але морально він залишався лідером лівих есерів. Ситуація змінилася, коли в липні 1923 р. на Пленумі ЦК УПСР перевагу здобули праві сили, які засуджували прорадянську орієнтацію колишньої групи Грушевського. Проти такої постанови група з Харкова надіслала до ЦК так звану “Деклярацію 66”, в якій автори обороняли радянські принципи. Серед тих, хто підписав цю декларацію, були М. Чечель, М. Шраг, О. Жуковський, які в той час уже повернулися в Україну. Після цього пленуму розбиття УПСР завершилося, і група Грушевського не вважала більше себе належною до партії есерів.

Відхід Грушевського від політики вплинув і на позицію офіційних радянських кіл відносно його повернення. Дотепер вони виправдовувалися тим, що не хотіли легалізувати в Україні УПСР і дозволити тим, хто повертається, займатися політикою. Очевидно, що це не була єдина причина — залишалася побоювання, що його присутність в Україні може знову мобілізувати українські національні сили.

Мабуть, через зміну ставлення М. Грушевського до політичної діяльності радянський уряд перевів повпреда УСРР М. Левицького з Праги до Відня, де він влітку 1923 р. не раз зустрічався з Грушевським, про що інформував відповідні кола у Харкові. Тоді в еміграції почали чим раз більше поширюватися чутки про намір Грушевського повернутися в Україну. Щоб цьому запобігти, празьке середовище М. Шаповала і Н. Григор'єва направило в кінці вересня 1923 р. до Відня Матвія Стахова з місією відмовити вченого від цього кроку, обіцяючи йому кафедру історії України в Українському Вільному Університеті. Про свою місію М. Стахів розповів у своїх спогадах “Чому М. Грушевський повернувся в 1924 році до Києва?” Учений мав би сказати автору спогадів: “Політичних заяв на користь советської влади ніколи не складаю..., рішився вертатися до Києва, бо я глибоко переконаний, що там незабаром буде революція і що я там, у тій ситуації, буду конечно потрібний”³⁸.

В кінці 1923 р. питання про повернення Грушевського в Україну стало актуальним як серед української еміграції, так і в офіційних радянських колах. 2 листопада 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: “Не заперечувати проти в'їзду на Україну проф. Грушевському. Доручити його використання т. Затонському”³⁹. У грудні 1923 р. повпред УСРР М. Левицький повідомив Грушевського про дозвіл переїзду в Україну. За попередньою згодою М. Грушевського, Українська Академія Наук у грудні 1923 р. обрала його своїм членом на кафедру української історії.

Віденська група Грушевського вирішила їхати на Україну неорганізовано, хто коли зможе, “як радянці, для праці з радянським урядом”⁴⁰, розірвавши будь-які зв'язки з есерівщиною. 2 березня 1924 р. М. Грушевський з родиною виїхав з Відня, а 7 березня прибув до Києва.

IV. Публіцистика Михайла Грушевського

Михайло Грушевський відомий насамперед як історик, науковець. Більшість дослідників звертали меншу увагу на його публіцистику, яка займає посереднє місце між науковою, літературною, журналістською творчістю і висвітлює суспільно-політичні проблеми сучасності та сприяє формуванню громадської думки, політичних поглядів. Вона є важливим інструментом у політичній та ідеологічній діяльності, ефективним знаряддям спрямування людських мас. Саме в публіцистиці Грушевський виявився блискучим майстром, а його творчість на цьому відтинку мала великий вплив на формування громадської думки тогочасного українського суспільства. Грушевський прийшов до політики через науку, тому не дивно, що велика частина його політичної діяльності зосереджувалася в теоретичних, програмних, ідеологічних формулюваннях, публіцистичних статтях, а не в практичній політиці, яку він залишав своїм співробітникам.

В минулому публіцистика Грушевського з'являлася у “Літературно-Науковому Віснику” чи в книжкових виданнях, за радянського періоду — в журналі “Україна”, а в еміграції — у редагованому ним журналі “Борітеся — Поборете!” і в низці інших видань. Вона стала ідеологічною і програмною основою лівої УПСР — центральної течії за кордоном. Але публіцистика періоду еміграції, призначена для формулювання партійних заasad та інтернаціоналістських тенденцій, якими захоплювався М. Грушевський, відрізнялася нижчим рівнем у порівнянні з іншими періодами.

Журнал “Борітеся — Поборете!” не періодично виходив у Відні протягом півтора року (вересень 1920 — лютий 1922) як закордонний орган Української Партії Соціалістів-Револуціонерів. Журнал складався з двох розділів: “Статті”, що становив велику частину видання, і “Факти та документи” (офіційні матеріали про діяльність партії). Інколи до цього додавалися “Хроніка” та некрологи — “Пам'яті погиблих товаришів”. Усього було видано 10 чисел (номерів) журналу (по 64 стор.: № 1—4, 7, 8; 80 стор. — № 5; 46 стор. — № 6; 32 стор. — № 9, 10). Мала аномалія сталася з 6-м номером, який вийшов як останній, через довге перередагування проекту програми УПСР вже без участі Микити Шаповала, а самими віденцями на чолі з М. Грушевським.

Ось перегляд виходу журналу і вміщених у ньому статей М. Грушевського.

№ 1, вересень 1920 р. — “УПСР та її завдання”;

№ 2, жовтень 1920 р. — “Між Москвою і Варшавою”;

№ 3, листопад 1920 р. — “В першій делегації УПСР”;

№ 4, листопад/грудень 1920 р. — “На село!”;

№ 5, грудень 1920 р. — “Драгоманов в політичній і національній розв'язці українства”;

№ 6, лютий 1921 р. — “Проект програми УПСР”;

№ 7, лютий/березень 1921 р. — “В першій делегації УПСР”;

№ 8, квітень/червень 1921 р. — Пам'яті Паризької Комуни”;

№ 9, липень/вересень 1921 р;

№ 10, жовтень/грудень 1921 р. — “Відкритий лист Голові Ради Народних Комісарів УСРР Х.Г. Раковському”.

Магістральною статтею М. Грушевського є його замітки до дебатів на конференціях закордонних членів партії. Це: “УПСР та її завдання”, що охоплює 54 сторінки першого номера журналу. Це спроба усталити ідеологію основних принципів соціальної і політичної програми українських есерів. На поставлене питання, що робити українським есерам, чи

піти слідом за боротьбистами й увійти до партії російських більшовиків “чи до комуністичної партії (большевиків) України, що становить обласну організацію російської комуністичної партії”⁴¹, автор відповідає, що “корисніше для соціалізму буде, коли вони [радянські українські партії], зістаючись при своїм народі, будуть вести його по дорозі соціалістичної революції, хоч би й помалішим темпом, ніж, відриваючись від свого народу і тратячи на нього вплив, безпосередньо прилучатимуться до російського авангарду”⁴². М. Грушевський старався до дебат-постанов конференцій есерів додати історично-ідеологічну підбудову з минулого українського народу за принципом: “Те, що має за собою традицію, має великий шанс успіху”⁴³, а досі українські есери мало звертали увагу на українську минувшину.

Грушевський прагнув довести, що УПСР не залежна від російського взірця (російських есерів), а для цього було потрібно підбудувати партійну програму та ідеологію підвалинами української минувшини, наводячи приклади проявів соціалістичного ладу в житті українського народу. Він нагадав про свою статтю з першого тому ЗНТШ (1891 р.) на тему “Громадський рух на Україні в половині XIII в.”, в якій виправдовував дії “татарських людей”, які воліли жити під протекторатом Орди і платити їй річну данину, виступаючи проти намагань князів і бояр повернути їх до князівсько-дружинного ладу. “Татарських людей”, які користувалися з нагоди вирватися з державного князівського ярма, автор називає “збольшевиченими українцями тієї доби..., як відрух від держави до громадської автономії”⁴⁴. Проти-ставляючи “татарських людей” українській державі короля Данила, Грушевський виправдовував їх своїм особистим світоглядом: “Але я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади вина лежить по стороні влади, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватися з нею. Я виходив з сих принципів в оцінці сього руху XIII в. і, хоч добре розумів усю трагічність для національного життя сього конфлікту українських громад з українською державою в такий критичний момент, в моїм представленню сього конфлікту симпатії лежали не по стороні улюбленця нашої старої історіографії, “мудрого короля Данила””⁴⁵.

Деякі пояснення того, чому Грушевський актуалізував проблему “татарських людей”, подає у своїх спогадах Микола Ковалевський, який у 1922 р. зустрічався з Грушевським і пам’ятав, як той пояснював політичне становище в Україні: “Михайло Грушевський настоював на своїй думці, що визвольна боротьба може бути тільки в краю зорганізована, і що тому треба користатися кожною нагодою, щоб посилити кадри нашої визвольної організації на рідних землях. Він висував свою давню теорію, зрештою історично обосновану, про позитивне значення в українській історії так званих “татарських людей”, себто тих українців, які під час татарської займанщини виконували різні урядові функції і доручення татарської влади і при тім виконували свою історичну місію збереження традицій української віри і культури. Завдяки цій групі “татарських людей” збереглися наші національні вартості й ідеї, що і дало змогу будучим поколінням відновити наше національне життя і нашу державну окремішність.

Задивлений у наше минуле, яке він так добре знав і відчував, Михайло Сергійович висував і тепер цю теорію “татарських людей”, вважаючи, що і в обставинах советської займанщини ці люди відіграють таку саму позитивну роль, як і “татарські люди” в XII—XIV віках”⁴⁶.

М. Грушевський наводить приклад з історії українських народників, які “спочутливо ставилися до народних рухів, що висували перед інтересами національними інтереси соціальні і доходили до боротьби з своєю державою в оборону нарушених нею інтересів громадських”⁴⁷. Йдеться про кирило-мефодіївських братчиків, головню про ліву течію серед них, “що по своїм поглядам і симпатіям була соціал-революційна...” До соціалістів Грушевський зараховував Т. Шевченка, “що по складу своїх поглядів... був соціалістом-революціонером, кажучи теперішньою термінологією”⁴⁸. “Провідники українського народництва, — писав він, — брали в свою оборону не тільки Козаччину (і то не пізнішу старшинську Козаччину, що будувала українську клясову державу і послужила прикладом і ідеалом для нинішніх самостійників, гетьманців, а Козаччину ранішу, що провадила масами в повстаннях проти польського феодалізму)”⁴⁹. На думку Грушевського, нова українська історіографія з симпатією ставилася до виступів народних мас: “Конфлікти віча з князями в XI—XII вв., отсей рух громад в XIII і житте в XIV, повстання селянства в Західній Україні (як от повстанне Мухи) в XV, початки масових рухів в Східній Україні в XVI та їх продовження в XVII, опозиція Запоріжжя гетьманському режимові в XVII і XVIII, повстання Петрика й інші рухи в Гетьманщині, гайдамачина й подібні прояви протесту в Західній Україні, проби відзискання свободи серед селянства в тім роді, як “київська козаччина” 1855 р., — все се були улюблені теми української історіографії, популярної літератури, белетристики, театру і т. д.”⁵⁰. Ці явища українського життя автор старається пов’язати з аналогічними фактами “прямої акції” західноєвропейського соціального революціонерства, представляє антипатію соціалістичних мас до зусиль української буржуазії збудувати класову національну державу, натомість з піетизмом згадує народницькі українські кола, які ідеалізували “Запорізьку Січ, се вікопомне огнище українського комунізму”⁵¹.

Перейшовши до аналізу революції 1917 р., Грушевський констатує, що народницька інтелігенція у своїй програмі, щоб не розійтись з українськими масами, ставила політичні й національні домагання як побічні при розв’язанні основної соціально-економічної проблеми. Інакше чинили есери, які поклали за головну мету справи культури, освіти, українізації, самоврядування. Щодо політики більшовиків на Україні, то вона, зазначав Грушевський, була “з початку цілком ворожа українству, потім підозрілива, тепер, може, насторожена і стримана, їх тенденція — правити Україною по можности без українців, не допускати до власти, до впливів навіть соціалістичні, радянські українські партії, не давати Україні ніякої самостійности й самодіяльности, тримати її зв’язаною по руках і по ногах з Московщиною”⁵².

Незважаючи на московський централізм, великоруський імперіалізм і націоналізм більшовиків, Грушевський стверджував, що “віносить національні домагання тепер, коли в широкім світі з національними гаслами носяться і на них спекулюють, головню, елементи реакційні, контрреволюційні, се робитиме кепську репутацію. Нікому або дуже мало кому інтересно заглиблюватись в трагедію народу, запізненого в своїм розвитку “з причин, від нього незалежних”. Для широкої публіки в нинішнім хаосі життя “всі коти сірі”, і всі, хто журиться національною справою, таки націоналісти”⁵³.

Після представлення ролі селянства для УПСР, місця, яке повинна займати сільська громада “як підстава всієї будови радянської республіки і диктатури трудового народу...”⁵⁴, фізіономії майбутньої української республіки як федерації громад, диктатури трудового народу у формі “радян-

ської соціалістичної республіки” та устрою української радянської республіки, М. Грушевський замислюється над проблемою самостійності федеративної радянської республіки. Для нього “в минувшині ми ніколи не були приклонниками незалежності в ходячій, вульгарній розумінню сього слова. Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в’язниці й шиби́ниці — се ніколи не захоплювало українських народників... Така була наша стара “ідеологія”, призабута в гарячці останніх літ. Коли почали лунати перші голосні оклики за незалежність, почавши від *Ukraina irredenta Бачинського* і “Самостійної України” РУП, українські народники старших категорій ставились до сих окликів з великим скептицизмом, побоюючись, що з сього самостійницького яйця вилупиться шовіністична реакція і всякі націоналістичні авантюри...”⁵⁵. Однак події, говорить Грушевський, гнали воду самостійникам..., справа суверенності українського народу і незайманості його волі стала гарячою, дражливою і вилилася в домагання повної самостійності й незалежності України... На думку автора, це гасло самостійності... можна було забезпечити і в федеральній формі, бо “всім учасникам пам’ятно, з якою нерішучістю, з якими ваганнями соціалістичні українські партії приймати се гасло “Незалежної України”. Їх побоювання сповнилися в повній мірі. Дійсно, се гасло було підхоплене гіршими елементами української людности: елементами бандитськими, контрреволюційними, реакційними, що зав’язували “гайдамацькі” загони й займались громленнем жидів, ріжними спеціалістами формування військових відділів, всякими отаманами, головними, великими й малими і всею тою деклясованою воєнною верствою, що витворилась з розкладу російських армій і повторює на нашій землі сумну історію німецької тридцятилітньої війни. Гасло самостійної України стало гаслом боротьби не тільки проти Світської Росії, але в значній мірі й проти соціалізму, навіть скільки-небудь послідовного демократизму. Воно перемінювалось в гасла “України для Українців” і всякі інші націоналістичні й шовіністичні оклики...”⁵⁶.

Але гасло української незалежності було прийняте широкими народними трудовими масами проти трактування України як колонії, тому почалася трирічна боротьба між незалежною Україною і федеративною Радянською Росією. Щодо цієї боротьби Грушевський радив бути обережним у виборі, по якій стороні — українській чи російській знаходиться добро і зло, і тому заявляв: “Ми відкидаємо боротьбу з Світською Росією, з комуністами-більшевиками, явну і тайну: тактику оружних повстань і політику зривання з середини. Ми навчилися шанувати в більшевиках провідників світової революції, котрим за се мусимо пробачити не одно з того, що нам боком вилазить, тим більше, що наші власні помилки оправдують не одно в їх упередженнях і помилках в відносинах до нас.

Ми переконалися також, що об’єктивні дані, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дають змоги будувати українське життя без замирання, без порозуміння з Росією. Зложивши пиху з серця, ми мусимо шукати порозуміння, мусимо доходити добросусідських, доброзичливих відносин з нею, навіть ціною певних уступок, бо инакше не зійдемо з нинішньої мертвої точки”⁵⁷.

А оскільки для Грушевського повний поворот від незалежності України до федеративної Росії є також неможливим, він пропонує вихід з важкого становища у створенні федерації соціалістичних республік Європи: “Се — наш старий ідеал, який ні в кім не стріне опозиції і при добрій волі дасть нікому не обидне розв’язання питання. Коли Українська Радянська Республіка і Російська Світська вийдуть обидві, як р і в н о

р я д н і члени, в склад світової європейської федерації — се зліквідує питання»⁵⁸.

Побоюючись, однак, що навіть у цій світовій федерації Росія захоче верховодити, Грушевський застерігає: “В відносинах до Росії українська республіка мусить бути самостійною і незалежною: вони можуть об’єднатись тільки в вищій організації, як дві рівнорядні одиниці”⁵⁹.

До цитованої статті М. Грушевський вмістив “додаток”, в якому на основі деяких цитат з “Кобзаря” називає Шевченка “апостолом і пророком соціал-революціонерів”⁶⁰.

V. Між Москвою і Варшавою

Якщо попередня стаття М. Грушевського стосувалася проблематики трьох конференцій УПСР у лютому—травні 1920 р. та спрямування українського лівого есерівства, то стаття “*Між Москвою й Варшавою*”, опублікована у 2-му номері журн. “Борітеся — Поборете!”⁶¹, присвячена ставленню України до більшовицької Росії та Польщі. Стаття написана у період Варшавського договору, 22 квітня 1920 р., та польсько-українського наступу проти більшовиків як реакція автора на ці події.

М. Грушевський вважав “умову з поляками Петлюри за дуже шкідливу, просто таки злочинну”⁶², називаючи Петлюру “новим Тетерею”, який не мав права робити полякам будь-які поступки в землях українського народу — ні в Галичині, ні в Холмщині, ні на Волині. Він вважав, що Петлюра від самого початку для зміцнення свого становища і своїх планів шукав опертя у ворогів нашого трудового народу. Угода Петлюри з поляками — це “повне економічне закріпощення України Польщею; залізниці мають перейти в польський заряд, загранична торгівля — стати монополією польської держави”⁶³. Далі він пише, що, переходячи до аналізу наслідків “наступу на Україну реакційних сил, який... викликав великий рух наліво, що вилився у бажанню опертись на Совітську Росію, як найбільш рішучу і безоглядну силу, через се симпатичну, незважаючи на всі національні чи політичні суперечки та розходження з нею..., з новою силою піднятися і серед народних мас і серед інтелігенції потяг до порозуміння і об’єднання з большевиками в спільнім відпорі всяким імперіялістичним реакційним силам”⁶⁴.

До цієї українсько-більшовицької ейфорії Грушевський ставить собі питання, чи цим разом більшовики виявлять більше зрозуміння та не повторять попередніх помилок. Він пише: “Я не раз підкреслював се, що на Україні від самого початку була велика охота дійти до щирого і тривкого порозуміння з большевиками. Нарід симпатизував їм за рішучу, безоглядну, сувору розправу з буржуазією...”⁶⁵.

Далі Грушевський перелічує позитивні моменти у ставленні більшовиків до українського питання ще з дореволюційного часу, до лютого 1920 р., коли вони різко стали заворачувати в бік централізму. “Декретом 8 лютого [1920], винесеним без волі й участі українського народу, була проголошена Федерація Української Совітської Республіки з Совітською Російською Республікою. ... Донецький район (“Донбас”) — жерело промислової енергії України (кам’яне вугілля) — відділено від України і зв’язано безпосередньо з московським центром... Існування радянських чи комуністичних українських партій большевики вважали небажаним... Московський інтернаціонал [ІІІ] постановив, що в інтересах соціалістичної революції не повинно бути конкуренції комуністичних партій, отже, й на Україні не повинно бути національних комуністичних партій, а тільки одна комуніс-

тична партія большевиків України, яка являється обласною організацією російської комуністичної партії. Сей партійний централізм мав би доповнити собою централізм політичний і економічний — зв'язати, якнайтісніше, життя України з центром...”. Боротьбісти... і укапісти “не вважають потрібним вливатись до партії большевиків, не годяться з централістичною політикою большевицькою. На їх погляд, ся тенденція большевиків — за всяку ціну утримати на Україні гегемонію російських комуністів і правити Україною без українців, позбавити її всякої самодіяльності, утримуючи в повній залежності від московського центра — ся тенденція хибна і шкідлива”⁶⁶.

Внаслідок такої політики, пише далі Грушевський, “все панування російських большевиків кінчиться в 5—10 кілометрах від міст, де стоять залоги червоної російської армії..., большевики не мають доступу на село, не можуть туди показатись без зброї сили... Весь советський режим спирається на червону армію російську. Червоної української армії советський уряд України не важить організувати... І взагалі большевицька політика на Україні толкується, як вияв великоросійського націоналізму й імперіялізму в відношенні до українців...”⁶⁷.

Крім усього вище сказаного, М. Грушевський зазначає: “Але, незважаючи на все се, соціалістичні українські партії, по трьохлітнім досвіді, вистерігаються яких-небудь ворожих кроків проти большевиків... Справді, за що три роки російські большевики з непевних авантюристів, опанованих всіми гріхами московського шовінізму й імперіялізму, якими могли здаватися в початках, вирости в провідників світового соціалістичного руху, на яких з вірою й любов'ю дивиться весь трудовий світ, всі покривджені й обділені сучасним капіталістичним режимом. Які б не були помилки большевицьких провідників в українській політиці, як би не вилазила українцям боком діяльність їх агентів на Україні, належить всяко оминати конфлікту з большевизмом, шануючи загально-людську вагу соціалістичної революції, котру веде він. Сього не треба забувати. Особливо ж недопустимі які-небудь удари в спину большевикам під час наступу на них світового капіталізму та його наймитів...”

Українцям, котрих вся будучність лежить в їх трудовім народі, не вільно бути дезертирами з соціалістичного фронту до буржуазного! Се одно. А друге то, що які б не були хиби большевицької політики в українській справі, ми не повинні спускати з ока, що все-таки скорше з ними, ніж з яким-небудь іншим російським урядом чи партією можемо сподіватись порозуміння. А воно нам потрібне! Підвалиною української незалежності, так, без порозуміння з соціалістичною Росією неможливо уставити сю незалежність”⁶⁸.

Свою розвідку в галузі зовнішньої політики М. Грушевський закінчує ідеологічно-партійною рекомендацією: “Українським партіям, хоч би навіть правим, коли тільки у них справді є якась національна ідея, а не голе контрреволюційне злопихательство і сліпа ненависть проти соціалізму, треба рішучо відкинути пляни кооперації з російською реакцією. Не в правих, а тільки в лівих орієнтаціях лежить будучність України, не реакція, а революція може забезпечити свободу і розвиток українському народові”.

На село!

Своєрідним продовженням і доповненням ідеологічно-програмових міркувань М. Грушевського з попередніх двох розвідок є його стаття “На село!”⁶⁹. У вступі автор пояснює, що, закінчивши роботу по виробленню

проекту нової програми УПСР, “в котрій мав честь брати участь і я”, яка визначила “устрій і життя соціалістичної України”, він хотів, крім загальних есерівських принципів, загального ідеологічного спрямування, дати відповідь на питання: “Що треба робити зараз, в найближчій хвилині, не чекаючи, аж соціальна революція запанує на Україні і навколо її”⁷⁰. Ці роздуми М. Грушевський формулює як чергові завдання української трудової інтелігенції. Як і в попередніх своїх статтях, він заповнює свої міркування “соціалістичною”, “революційною”, “трудовою” термінологією і пропагандою. Знову він підкреслює, що намічену програму можна буде здійснити, “коли соціалістична революція обходить світ, а принаймні — коли вона міцно опанує не тільки Україну, але й комплекс країв і держав, які її оточують — Росію, Білорусь, Польщу, Угорщину, Румунію і Балкани, Малу Азію і Кавказ, і соціалістичний лад стане тут твердою ногою, не боячись ніякої атаки зовні... Виходячи з цих мотивів, в інтересах світової революції, УПСР виключила для своїх членів боротьбу проти російських комуністів, маючи на увазі їх роль провідників світової революції, і признала потрібною як найбільш енергійну участь в сій останній...”⁷¹.

Обране гасло “На село!”, як стверджує сам автор, “звучить, як відгомін старих кличів “в нарід”, відоме “ходження в народ”, яким захоплювалася українська інтелігенція — “кирило-мефодіївці”, “хлопомани”, “громадівці” в минулому столітті. Цим разом цей потяг до громади мав би бути ефективнішим, бо революційний процес виявляв життєздатність, відпорність і енергію відродження нашої народної стихії — українського селянства”⁷².

На той час Грушевський розцінює Україну як селянську країну: “Тільки селянство на Україні має в собі якийсь своєрідний зміст. Воно виробило в собі і твердий моральний світогляд, і естетичні прикмети, цілу оригінальну культуру, з котрою справедливо відчувало себе не низшою верствою якоїсь нації, але народом — нацією вповні, єдиною репрезентанткою її..., творення... України по мірі її селянської бази — дасть результати в кінцевім рахунку далеко цінніші, і тільки сею дорогою можемо їх досягнути: Україну, як взірець селянської глибоко соціалістичної й глибоко культурної країни”⁷³.

Грушевський згадує деякі перші кроки по здійсненню програми інтелігенції на селі: мітинги, організовані членами УПСР, агітацію по громадах, організацію курсів для техніків і інструкторів, заведення початкових технічних шкіл тощо.

Перша серія статей М. Грушевського у журналі “Борітеся — Поборете!” заціпала й програмні питання УПСР. Ці статті спрямовували роботу партійних конференцій, а також виробляли політику партії. Інші статті головного редактора містили повідомлення про діяльність Закордонної Делегації УПСР, листування Грушевського (про що розповідалося в розділі “Політична діяльність” даної публікації), але слід ще згадати про відзначення річниць видатних постатей української політики і культури, а також історично важливих подій світової революції.

З нагоди двадцятип’ятирічних роковин смерті М.П. Драгоманова Грушевський висловив свою оцінку його діяльності у статті “Драгоманов в політичнім і національнім розвитку українства”⁷⁴. Михайло Сергійович, високо оцінюючи діяльність вченого, писав: у “1875—1895 він був справжнім духовним провідником України, в сфері політичної і культурної роботи... реалізував ідеї радикального українолюбства, піднесені провідниками кирило-мефодіївського братства”⁷⁵. Водночас Грушевський завважає в його діяльності деякі “зігзаги, чи переборщення в противний бік, було те

“русофільство” Драгоманова, яке особливо викликало опозицію в українських кругах: протестуючи проти національної виключності і русофобства, до котрого доходили українські націоналісти, він сам занадто підносив неминучість уживання російської мови і культури, як “своєї”, і, подібно як Куліш, договорювався до апології російського царизму в його відносинах до України”⁷⁶.

У програмі діяльності Драгоманова Грушевський зазначає два основних пункти: “боротьбу проти аполітизму й опортунізму та проти націоналістичної ексклюзивності й ізоляції — проти замикання українського руху в вузьких націоналістичних рамках, а навпаки — на його європеїзацію, за координування з поступовим, соціалістичним рухом у ближніх сусідів і світового людства взагалі... Програму українського руху Драгоманов зводив до принципів соціалізму, автономізму і федералізму в сфері соціальних відносин, раціоналізму і позитивізму в сфері культурній...”⁷⁷.

Пам'яті Паризької Комуні

М. Грушевський у редактованому ним журналі “Борітеся — Поборете!” відзначив ще одну історичну дату: 50-ту річницю Паризької Комуні, проголошеної 18 березня 1871 р. Після короткої історії подій з березня — травня 1871 р., коли Паризька Комуна володіла столицею Франції, М. Грушевський, перефразовуючи К. Маркса, констатує, що “через півстоліття ся примара Комуні... ходить знов по Європі..., вона знов бентежить тривожній сон буржуазії, завертає голови робітникам...”⁷⁸. Поруч з “декларацією” Комуні Грушевський подає цитати з “яскравої і влучної характеристики” цього документа К. Марксом у його “Громадянській війні у Франції”, віддаючи перевагу колективізму перед індивідуалізмом, Комуні перед капіталізмом.

У другій частині цієї статті Грушевський спробував порівняти дві комуністичні революції — 1871 і 1917 рр., виправдовуючи і навіть прославляючи творців жовтневої революції. Ось кілька його міркувань з цього приводу: “Позаторішнім літом [1919]..., одного недільного ранку пішов я на кладовище Пер-Лашез поклонитись могилам комуністів, розстріляних на нім в 1871 р... Сівши на відкосі під рудою “стілкою”, під котрою впали сі невідомі переважно борці за “моральне, економічне і політичне відродження світу”, довго роздумував я над паралелями сеї першої Комуні і тої другої, яка в 46 літ по її розгромі підняла наново червоний прапор і повела новими методами свою боротьбу, навчена досвідами 1871 року, з твердою постановою не повторити помилок своїх попередників, а засоби і методи, котрими світова буржуазія зломала пролетаріят в 1871 [погроми війська і поліції], повною мірою використали на зломання її самої для забезпечення сим разом перемоги пролетаріату...”. Хоча й цим разом революція не була підготовлена, однак більшовики “рішились поборотись з буржуазією її ж зброєю, виявили таке ж майстерство терора, таку ж холодну жорстокість і вираховану безоглядність..., як компанії Тієра...”⁷⁹. Незважаючи на сектантську виключність і нетолерантність до соціалістичних некомуністичних партій більшовиків, слід “схилити голову перед нинішньою комуністичною революцією й її провідниками, як людьми, котрі здали “відлично” державні іспити... і вповні доказали свою здібненість перейняти від неї [буржуазії] владу... Нова комуністична революція [1917 р.] довела повну реальність провідних ідей Паризької Комуні і своїми контрастами підняла на високий постумент мрійників 1871 р.”⁸⁰.

У своїй стислій “Автобіографії” з 1926 р. М. Грушевський згадує про свою участь у журналі “Наш стяг” — неперіодичному органі соціалістичної української молоді, перше число (мабуть, і останнє) якого вийшло у серпні 1921 р. у Відні. Редакція зазначала у своїй передовій: “Наш орган у першу чергу є призначений для поширення ідей революційного міжнародного соціалізму-комунізму в Галичині... Східна Галичина мусить належати до України. Тільки з’єдинення з Україною і запровадження соціалістичного радянського ладу дасть волю поневоленому селянству та робітництву Східної Галичини. Нашою політичною загальною цілею є і Соборна Незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка в ряді міжнародної федерації соціалістичних радянських держав других народів...”⁸¹.

Стаття М. Грушевського “Листи до молоді”⁸² — це квінтесенція доповідей, які він читав у березні — квітні 1921 р. для молоді “Драгоманівської Громади” у Відні. Оскільки журнал був призначений для інформування населення Галичини, Грушевський обрав галицьку тему, порушуючи деякі проблеми, про які вже писав 1911 р. у книжці “Наша політика”. Спираючись на свої критичні зауваження щодо владі, політики та історії галицьких українців перед першою світовою війною, Грушевський не тільки їх повторив, але й загострив критикою галичан під час існування української державності 1917—1920 рр.

Серед галицької молоді Грушевський спостерігав настрій смутку і реzigнації, а йому хотілося бачити радість людського поступу, пафос революції. У своїх статтях він виступав проти безпринципності та короткозорого опортунізму галицької політики. У Галичині, писав він, присипляється політична ініціатива, а на адресу молоді повторюються поради “не політувати, а вчитись”. “Система аполітизму, безпартійности, сліпого послуху і безоглядного підсумовування під національну солідарність всяких інших принципів видала як найгірші наслідки. Не було ніякої політичної програми, котру можна би було поставити на місце пережитого, життям відкиненого австро-рутенського опортунізму, що ним жила і рухалась дотеперішня галицька “політика”... Акти політичної безрадности, безпрограманости, безпринципности, “перельоти” то на сей, то на другий бік, терор січових стрільців під директорією, “зрада галичан” на фронті й перехід до Деникіна, перехід до большевиків, від большевиків до поляків, служальство Антанті..., аби тільки здобути українську державу..., а не високий національний підйом, жертволюбність і героїзм галицької молоді”⁸³.

Грушевський спостерігав, що серед галицької молоді панує індивідуалізм і пасивність, бачив відразу до партійности, як до чогось руйнівного, а “права преса повторює фрази про те, що українську справу знищила партійність”, або ще гірше — “українські соціалістичні партії знищили українську державу”⁸⁴.

Після загальної критики галицького становища, в якому панували пасивність та аполітизм, Грушевський переходить до детального аналізу подій української державності, в якій галицька молодь брала не тільки діяльну участь, а й відігравала вирішальну роль. Він писав: “В деяких моментах належала їй роля навіть рішаюча! Наприклад, січове стрілецтво. Воно, властиво, було головною опорою першої Української Республіки весь час її існування, в боротьбі за Київ, під час ісходу і перед німецьким переворотом (проголошенням гетьмана). Під його охороною була Центральна Рада весь час своєї державної ролі, і, напр., такі події, як вхід німецького війська до Центральної Ради, ревізії й арешти в ній, проголо-

шенне гетьмана і фактична ліквідація Центральної Ради — все се сталося так, як сталося, в залежності від того пасивного становища, яке займали тоді Січові Стрільці.

Ліквідація Центральної Ради сталась таким чином, що на жаданне німецького командування Січові Стрільці опустили вночі з 29 на 30 квітня забудовання Центральної Ради і перейшли до касарень на Львівській вулиці, а будинки Центр. Ради зайняла гетьманська сторожа.

З другого боку, партизанська війна і льокальні повстання українського селянства проти німецько-гетьманського режиму перейшли у всенародне повстання лише з моментом переходу на бік повстання Січових Стрільців. Коротенький період влади Директорії в Києві при кінці грудня, на початках січня 1918/19 р. був фактично добою військової диктатури Січових Стрільців, які, хоч формально стояли на услугах Директорії, фактично самі рішали і давали напрям всій тодішній урядовій політиці: вони застановлялись над тим, чи дозволити Трудовому конгресові зійтись і радити, вони були всевласними хазяями Києва”⁸⁵.

Після всіх цих звинувачень Січових Стрільців мало важить така заява М.С. Грушевського: “...У мене лишилися найкращі спомини про стрілецтво з тих часів: але особисті симпатії не звільняють від обов’язку історика”⁸⁶. В обороні Січових Стрільців від різних обвинувачень щодо їхньої дії в Україні дав відповідь і командант Січових Стрільців і голова Стрелецької Ради Євген Коновалець⁸⁷.

Грушевський пробує пояснити різницю психологічного і соціального типу галицького і великоукраїнського. На його думку, “Галицьке життя вражає чоловіка з України своїм, так би сказати — філістерським характером: дрібноміщанським прив’язанням до всякої хоч маленької матеріальної вигоди, страхом перед ризиком...”⁸⁸. На підтвердження цієї характеристики наводиться справа студентської сецесії 1901 р. — “приложено всі старання, щоб ніхто не потерпів шкоди через сецесію”.

Українські галицькі політики після того, як вірно служили Габсбургам, як “вірні тірольці Сходу”, після занепаду Австрії замість самостійної акції почали орієнтуватися на нову зовнішню силу — Антанту. Галицька делегація на мирну конференцію в Парижі мала своїм завданням пояснити провідникам Антанти, що “вони в своїх інтересах повинні підтримати й законсервувати Галицьку Республіку, як свою передню сторожу проти большевизму..., і заслужити собі в Антанти, поставивши український нарід на сторожу її добра, як забороло проти нових соціалістичних течій...”⁸⁹.

На поставлене перед галицькою молоддю питання, яку позицію має зайняти Україна у великім конфлікті двох світів, старого буржуазно-імперіалістичного і нового трудово-соціалістичного..., Грушевський відповідає, що “не на услугах старому світові, феодалізму і капіталізму наш нарід може запевнити свою будучність, але в рядах революційного фронту”⁹⁰.

Ми спинилися на статті Грушевського про Галичину дещо довше через те, що видання “Наш стяг” малодоступне для сучасного дослідника.

L’Europe Orientale — Eastern Europe

Михайло Грушевський обґрунтовував свій виїзд за кордон потребою інформувати зовнішній світ про українські справи, вважаючи безпосередній контакт з європейською демократією в тім моменті важливішим, ніж залицяння коло антантських кабінетів. З вищесказаного вже відомо, що

Грушевський ставився дуже критично до політики Антанти, яка перебувала під впливом російських і польських чинників, і на протигагу їй він прагнув здобути підтримку з боку соціалістичних кіл. Свою зовнішню акцію він старався вести разом з представниками народів східної Європи. Для цієї мети ефективним засобом стало видання журналу, завданням якого було інформувати західний світ про боротьбу названих народів за їхню самостійність і суверенність. За ініціативою М. Грушевського у серпні 1919 р. в Парижі було створено видавничий комітет, який з 1 вересня почав видавати журнал французькою та англійською мовами “Східня Європа” — “L’Europe Orientale”; “Eastern Europe”, що виходив двічі на місяць. Всього читачі одержали 10 чисел по 32 сторінки кожний; останнє число — з 16 січня 1920 р. Журнал мав підзаголовок “Для оборони нових Республік Сходу”, на увазі малися Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Кубань, Північний Кавказ, Азербайджан, Грузія і Вірменія.

Грушевський був ініціатором, співредактором, дописувачем і частково забезпечував фінансування видання з фондів уряду УНР та заокеанської еміграції. У ньому брали участь переважно представники соціалістичних організацій згаданих народів. М. Грушевський репрезентував у журналі Україну і вмів у ньому низку своїх статей на актуальні теми про події в Україні. Його статті для зарубіжного читача більш урівноважені й позбавлені ідеологічного та партійного забарвлення.

Його стаття “Ще одна визволена країна” — це своєрідний протест проти окупації Польщею Галичини в травні — червні 1919 р. Після стислої історії Галичини, яку Грушевський називає “вогнище українського життя й осередок усього національного руху, який розвивався інтелектуальними і матеріальними зусиллями всієї України”, він інформує про оформлення Західно-Української Народної Республіки після розпаду Австро-Угорщини і про окупацію її військами ген. Галлера при згоді Антанти. Незабаром прийшли арешти українців, терор і військові суди. Грушевський з іронією закінчує статтю, “що східна Галичина, вкінці звільнена від української демократії й передана польській шляхті та католицькому духовенству, ось що слід зареєструвати як новий триумф гарних принципів Антанти”⁹¹.

У статті “Проклята спадщина” Грушевський повідомляє про відступ з Києва більшовиків і зайняття столиці України Денікіним. Жаліючи, що між Росією й Україною не дійшло до чесної і справжньої федерації, він засуджує більшовиків за те, що вони хотіли не згоди з українцями, а тільки встановити уряд, створений на Московщині, та більшовицьку армію на чолі з Раковським і Пятаковим. “Не тільки большевики вимагали, щоб Україна була советською республікою, але вони хотіли нею провадити самі та мали претенсії під червоним прапором большевизму продовжувати старі централістичні традиції російського панування в прилучених провінціях, і це для того, щоб експлуатувати Україну на користь Москви... Це чергова політична помилка большевиків..., овоч “проклятої спадщини” старого централізму, імперіялізму, ганебно скритого під червоним прапором большевизму”⁹².

Щоб поінформувати Захід про ініціативи, які в минулому Україна здійснила для політичного впорядкування на Сході Європи, Грушевський подав у своїй статті “Конгрес (неросійських) народів Росії” інформацію про з’їзд, організований Українською Центральною Радою 21—28 вересня 1917 р. в Києві. Серед резолюцій цього з’їзду була вимога перебудови Росії на федерацію вільних народів. Однак пропозиції з’їзду, згодом запропоновані Тимчасовому Уряду Керенського, були відхилені. Те саме зробили

більшовики “з ненарушними централістичними тенденціями російського центру, тоді неросійські (allogenes) народи Росії мусили пробивати собі інший шлях до свободи створення самостійних Республік”⁹³.

До відзначення “Століття нового українського театру” — п’єси Івана Котляревського “Наталка Полтавка” (1819) Грушевський подає короткий історичний огляд українського драматичного мистецтва, при чому відзначає, що в українському театрі ХІХ ст. домінує показ села, в якому зосереджено всі характерні елементи українського національного життя. Автор вказує на велику роль, яку відіграв театр в Україні для збереження української мови, традицій та національної свідомости. Тоді, коли “не було преси, бракувала книжка, школа була закрита для української мови, то в театрі відбувалася національна освіта, то театр служив провідником в ідейних, соціальних і політичних стремліннях”⁹⁴.

В кінці 1919 р. редакція “Східної Європи” висунула ідею організувати конференцію представників державних урядів у справі Східної Європи, щоб покласти край війні й голоду. У цій справі від імені України М. Грушевський вмістив статтю під заголовком “Хто примирить Східню Європу?”. Він привітав ініціативи Лойд Джорджа стосовно того, щоб російське питання не розв’язувати збройно, остаточно відмовитися від прихованих інтервенцій у цій частині Європи; Антанта повинна зняти блокаду і встановити вільне пересування людей у всіх країнах. Щодо участі в конференції Грушевський висунув умову: допускати на неї представників тільки тих народів, які дотримуються принципів особистого і публічного права. Свою вимогу він пояснював так: радянський уряд “повинен відмовитися від терору, від правосуддя без юридичних гарантій, від знесення конституційних прав. Він повинен повернути свободу слова, преси, зібрання”.

Грушевський також пропонував, щоб ініціативу по скликанню конференції перебрала Ліга Націй, але в жодному випадку не самі дипломати, бо останні звернуть увагу тільки на економічні інтереси, а не політичні. Якщо залишити вільну руку Росії щодо України, то цей факт міг би спонукати західних і південних слов’ян до створення конфедерації зі східними слов’янами, на що не погодиться дипломатія, оскільки цей експеримент може спізнити справу стабільного і певного примирення в Східній Європі. “В справі примирення Східної Європи слід замінити сили боротьби і антогонізму силами згоди і союзу; замість хотіти творити ворожі стіни, слід шукати зближення. А для цього найкраще надається Ліга Націй”⁹⁵.

Остання стаття М. Грушевського в журналі “Східна Європа” — “Сторіччя Великого Українця” була надрукована з нагоди ста літ від дня народження Пантелеймона Куліша. Відомо, що Грушевський, зі своїм народницьким світоглядом, критично ставився до політичної концепції Куліша. Однак для неукраїнського читача він подав правдиву інформацію про “одного з найбільших представників українізму, з точки погляду літературної і національної”. Грушевський зачисляє Т. Шевченка і П. Куліша до найхарактерніших українських постатей ХІХ ст.: першого як прапороносця соціальної емансипації з радикальними і навіть соціалістичними ідеями, а другого — як видатного історика, що, незважаючи на часті зміни поглядів, завжди залишався вірним інтересам національної культури і світової цивілізації.

Грушевський відзначає у програмі Куліша такі моменти: “Ми збагатили московську мову виразами, яких вона не мала в мороці московської культури. Тепер ми повинні відібрати від неї нашу частку з процентами, не звертаючи уваги на те, що зробив Пушкін і другі з тим, що нам належить. Тепер я перекладаю нашою мовою першу пісню Чальд Гаральда так,

як би не існувала російська мова, а була тільки наша і англійська... Треба також перекласти Гамлета, Вільгельма Телля, Гец фон Берліхінгена, Ламермурську наречену, щоб надати нових форм нашій мові, яка стала селянською, і її поставити на службу всесвітньої думки”⁹⁶.

Зауваження замість висновків

Розвідка про політичну і публіцистичну діяльність Михайла Грушевського в еміграції мала на меті зібрати дані про цей період його життя, на жаль, ще мало вивчений і часто невідомий. Оцінка його деякими дослідниками була контроверсійна. На основі наведених даних, а вони далеко не повні, читач сам зможе дати їм оцінку. До вище поданих розділів слід було б додати ще листування, що частково вже зробив журнал “Український історик”, а також повніше використати спогади людей, які у контактах з Грушевським діставали додаткові відомості про його діяльність чи відкривали певні нюанси його поглядів на політичні справи. До цих розділів — листування і спогадів — доведеться ще повернутися.

Національна історіографія, за рідкими винятками, старалася в більшості замовчувати певні наміри, заяви, писання визначного історика, або виправдовувати їх різними політичними, побутовими чи особистими обставинами нерадісного життя в еміграції. Інші оскаржували і засуджували не тільки партійність, “революційність”, а насамперед його прорадянську орієнтацію і співпрацю з офіційними представниками окупанта. Що ж до радянської історіографії, то вона або засуджувала все, що було зв’язане з М. Грушевським, або пробувала використати його вчинки для розкладу української еміграції й посягти зневіру в можливість реалізації незалежності України.

У своїй еміграційній діяльності М. Грушевський, як неофіт в УПСР, старався перенаголошувати свою партійність, соціалістичність, революційність, що надавало його заявам і писанням характеру односторонньої, вузької партійщини, відмежовувало від інакше думаючих людей, середовищ, партій. Звідси й походить його негативне ставлення до всіх починів УНР, особливо до особи Симона Петлюри.

У зв’язку з прийняттям есерівської програми Грушевський вважав тільки село і селянство за творчу українську верству, питому для українського народу, відсуваючи інші суспільні верстви. Цю ж теорію він переносив у площину інтерпретацій історичних і літературних процесів, надаючи їм одностороннього висвітлення.

Свої зв’язки з есерівщиною Грушевський обгрунтовував народницькою традицією, яка в центрі всіх процесів ставила народ, протиставляючи його державному принципіві, чим пояснюються його настанови в еміграційному, але також і в попередньому періоді української державності, холодне ставлення до фактора УНР і відносно стримане щодо самостійності України.

На відтинку зовнішньої політики Грушевський займав антиантантську позицію, пробуючи досягнути певні здобутки через соціалістичні впливи в поодиноких країнах Західної Європи, які тоді не відігравали значної ролі. Постійна віра в світову справедливість, світову революцію, світовий суспільний лад примушувала його підпорядковувати цим вищим цілям українські завдання і шукати їх розв’язки в різних федеративних комбінаціях, включно до федерації у світовому масштабі.

Незважаючи на свої “всесвітні” погляди й негативне ставлення до всяких націоналістичних устремлінь, М. Грушевський був завзятим побо-

рником соборності всіх українських земель, таким він залишався і в радянських обставинах.

Що ж до сусідів України, особливо загарбницьких намірів росіян і поляків, то Грушевський поборював їх і старався інформувати зовнішню світову думку стосовно безпідставності їх зазіхань на українські землі.

За розвитком українського життя в еміграції постійно стежила радянська розвідка, докладаючи всіх зусиль, щоб розкласти і знищити позитивні прояви українського життя. М. С. Грушевський не був вправним політиком і ще менше конспіратором, а спритна радянська агентура використовувала всі ці обставини, щоб допровадити визначного мужа України до радянської “Каноси”. У цьому немало роль зіграло і найближче віденське середовище есерів, якому Грушевський довіряв і яке штовхало його до політики, що призвела до співпраці з більшовиками, а згодом і повороту до радянщини. Не можна також поминути персональні амбіції і антагонізм його колишніх співробітників (М. Шаповала, В. Винниченка), які весь час не допускали провідного діяча зайняти місце, яке він цілком заслуговував, а пізніше всіляко його поборювали. Грушевський мав свою гордість, яка не дозволяла йому поклонитися претензійним політиканам.

У ситуації великих розчарувань від нездійснення розпочатих заходів як закордонного делегата, морального керівника партії, закриття редактованих ним пресових органів, невдачі в зовнішній політиці, серед матеріальних злиднів М. Грушевський, напевне, вважаючи це своє п’ятиліття “пропащим часом”, з гіркотою в душі вирішив покласти край своїй еміграційній діяльності, з надією в інших обставинах, ще більш небезпечних, спробувати продовжити свою працю на благо українського народу.

¹ В и н а р Л ю б о м и р. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. — Нью-Йорк—Мюнхен—Торонто, 1981. — С. 36.

² Г р у ш е в с ь к и й М и х а й л о. Історія України-Руси. — Нью-Йорк, 1954. — Т. 1. — С. XXXII.

³ Ш у л ь г и н О л е к с а н д р. Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України // Тризуб. — 1934. — Ч. 46—47 (452—453). — С. 2—5.

⁴ Ш е в ч е н к о Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. — 1966. — № 11. — С. 13—30.

⁵ С т а х і в М а т в і й. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 році до Києва? Жмут фактів і уривок із спогадів // ЗНТШ. — Т. 197; Нью-Йорк, 1978: Михайло Грушевський у 110 роковини народження. — С. 109—147.

⁶ П р і ц а к О м е л я н. У століття народин М. Грушевського // Листи до приятелів. — 1966. — Ч. 157—159, кн. 5—7. — С. 13.

⁷ Там же. — С. 19.

⁸ В и н а р Л ю б о м и р. Назв. праця. — С. 37.

⁹ Д о р о ш е н к о В о л о д и м и р. Михайло Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист // Овид. — 1957. — Ч. 11(88). — С. 18.

¹⁰ Ш у л ь г и н О л е к с а н д р. Михайло Грушевський — як політик і людина // ЗНТШ. — Т. 186. — Париж; Мюнхен, 1969. Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960). — С. 152.

¹¹ П р и с т а й к о В о л о д и м и р, Ш а п о в а л Ю р і й. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття (1924—1934). — К., 1996. — С. 18.

¹² П и р і г Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993. — С. 179.

¹³ В и н а р Л ю б о м и р. Назв. праця. — С. 29—30.

¹⁴ Борітеся — Поборете! — 1920. — № 3; Листопад. — С. 47—60; 1921. — № 7: Лютий—березень. — С. 28—54.

¹⁵ Борітеся — Поборете! — 1920. — № 3. — С. 47.

¹⁶ Борітеся — Поборете! — 1920. — № 7. — С. 35—36.

¹⁷ Там же. — С. 42.

¹⁸ Там же. — С. 47.

¹⁹ Там же. — С. 49.

- ²⁰ Там же. — С. 50—51.
- ²¹ Резолюції партійних Конференцій УПСР за кордоном // Борітеся — Поборете! — 1920. — № 1. — С. 55—57.
- ²² Там же. — С. 61.
- ²³ В першій делегації // Борітеся — Поборете! — 1920. — № 7. — С. 53.
- ²⁴ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Назв. праця. — С. 19—34.
- ²⁵ Пиріг Р. Я. Назв. праця. — С. 21—23.
- ²⁶ Борітеся — Поборете! — 1921. — № 8. — С. 64.
- * Вживаємо визначення “радянський” і “советський” як синоніми, бо М. Грушевський послуговувався обома термінами.
- ²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 62, арк. 56. Подано за: Шевченко Ф. П. Назв. праця. — С. 19.
- ²⁸ Борітеся — Поборете! — 1921. — № 9: липень — вересень. — С. 6.
- ²⁹ Там же. — С. 27.
- ³⁰ Пиріг Р. Я. Назв. праця. — С. 31.
- ³¹ Борітеся — Поборете! — 1921. — № 10. — С. 29.
- ³² Там же. — С. 30.
- ³³ Там же. — С. 30—31.
- ³⁴ Відкритий лист Мих. Грушевського, закордонного делегата УПСР, Голові Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки Х. Г. Раковському // Борітеся — Поборете! — 1921. — № 10: Жовтень — грудень. — С. 1—8.
- ³⁵ Пиріг Р. Я. Назв. праця. — С. 30.
- ³⁶ Там же. — С. 31.
- ³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 63, арк. 66. Подано за: Шевченко Ф. П. Назв. праця. — С. 22—23.
- ³⁸ Михайло Грушевський у 110 роковини народження. — Нью-Йорк, 1978. — С. 137.
- ³⁹ Пиріг Р. Я. Назв. праця. — С. 34.
- ⁴⁰ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Назв. праця. — С. 31.
- ⁴¹ УПСР та її завдання // Борітеся — Поборете! — 1920. — № 1. — С. 2.
- ⁴² Там же. — С. 3.
- ⁴³ Там же. — С. 4.
- ⁴⁴ Там же. — С. 11.
- ⁴⁵ Там же. — С. 12.
- ⁴⁶ Ковалевський Микола. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960. — С. 599—600.
- ⁴⁷ УПСР та її завдання // Борітеся — Поборете! — 1920. — № 1. — С. 12—13.
- ⁴⁸ Там же. — С. 13.
- ⁴⁹ Там же. — С. 14—15.
- ⁵⁰ Там же. — С. 15.
- ⁵¹ Там же. — С. 16.
- ⁵² Там же. — С. 23—24.
- ⁵³ Там же. — С. 27.
- ⁵⁴ Там же. — С. 38.
- ⁵⁵ Там же. — С. 46.
- ⁵⁶ Там же. — С. 47—48.
- ⁵⁷ Там же. — С. 48.
- ⁵⁸ Там же. — С. 49.
- ⁵⁹ Там же. — С. 50.
- ⁶⁰ Там же. — С. 54.
- ⁶¹ Між Москвою й Варшавою // Борітеся — Поборете! — 1920. — № 2. — С. 1—18.
- ⁶² Там же. — С. 1.
- ⁶³ Там же. — С. 4.
- ⁶⁴ Там же. — С. 5.
- ⁶⁵ Там же.
- ⁶⁶ Там же. — С. 8—9.
- ⁶⁷ Там же. — С. 11—12.
- ⁶⁸ Там же. — С. 12—13.
- ⁶⁹ На село! // Борітеся — Поборете! — 1920. — № 4. — С. 1—21.
- ⁷⁰ Там же. — С. 1.
- ⁷¹ Там же. — С. 1—2.
- ⁷² Там же. — С. 5.
- ⁷³ Там же. — С. 17.
- ⁷⁴ Драгоманов в політичній і національній розв'язці українства // Борітеся — Поборете! — 1920. — № 5. — С. 1—15.
- ⁷⁵ Там же. — С. 1—3.

- ⁷⁶ Там же. — С. 3.
⁷⁷ Там же. — С. 7—8.
⁷⁸ Памяті Паризької Комуни // Борітеся — Поборете! — 1921. — № 8. — С. 1.
⁷⁹ Там же.
⁸⁰ Там же. — С. 7—8.
⁸¹ Наш стяг. — Відень, 1921. — № 1. — С. 3.
⁸² Там же. — С. 15—28.
⁸³ Там же. — С. 17—18.
⁸⁴ Там же. — С. 18.
⁸⁵ Там же. — С. 20—21.
⁸⁶ Там же. — С. 21.
⁸⁷ Коновалець Євген. Причинки до історії Української Революції. — Прага, 1928. — С. 1—39.
⁸⁸ Наш стяг. — Відень, 1921. — № 1. — С. 22.
⁸⁹ Там же. — С. 26—27.
⁹⁰ Там же. — С. 28.
⁹¹ L'Europe Orientale. — 1919. — № 1. — P. 11—13.
⁹² Там же. — № 4. — P. 97—99.
⁹³ Там же. — № 5. — P. 129—135.
⁹⁴ Там же. — № 6. — P. 167—171.
⁹⁵ Там же. — № 7. — P. 193—196.
⁹⁶ Там же. — № 8. — P. 232—234.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ

Колективна монографія.

К., 2000. — 280 с. — 101 іл.

Немає особливої потреби доводити, що розбудова цивілізованої держави можлива лише на надійних підмурках історичної істини. А саме таку цивілізовану державу — Україну ми й заходилися будувати. Проте вже у самому процесі творення побачили, що її фундамент потребує капітального ремонту. Мало того, що українська історія так до кінця і не позбавилася білих та затемнених плям, її тепер намагаються ще й прикрасити. Особливо охочі до косметичної реконструкції історії письменники та екзальтовані історики-аматори, котрі “з легкістю незвичайною” розв’язують найскладніші наукові проблеми, над якими билося не одне покоління вчених.

Керуючись одними лише фантастичними домислами та фактами випадкової співзвучності слів, вони хвацько “реконструюють” широке полотно історії та етногенетичні процеси. Достатньо зіставити, на їх думку, схожі слова, такі, скажімо, як: Атило — Гатило, аби зрозуміти, що гуни — ніхто інші, як давні українці; так само і Троя — стародавня територія України, бо її назва співзвучна з Троєщиною; або Єрусалим, назва якого нібито походить від назви давньослов’янського міста Руса.

Міфотворчість історії можна було б продовжувати і далі, коли б йшлося про суто літературні твори, де прийоми художньої фантастики (як спосіб домислювання письменником маловідомих історичних подій) дозволяються. Але ж багато з сучасних творів літератури претендують на історичну істину, дезорієнтуючи тим самим своїх читачів та дискредитуючи українську історичну науку, яка тільки-но почала виходити з системи старих ідеологічних уявлень. Не для виправдання історіософії, а заради істини зазначимо, що донедавна вся наука (а не лише історія) страждала ідеологічною заданістю, проявляючись, зокрема, у дещо дивному її поділі на науку-дослідження і науку-світогляд. Науку-дослідження, як об’єктивно достовірне знання за змістом і максимально систематичним за формою, творили справжні вчені, науку-світогляд — ідеологи від науки, котрі вважали, що вони створюють об’єктивну картину світу. Як би глибоко не докопувалися до істини дослідники, ідеологи відбирали з неї лише те, що “працювало” на задану ідеологію. Спосіб їхньої інтерпретації наукових фактів схожий на поведінку Макогоненка з повісті Миколи Гоголя “Майская ночь”. Коли писар почав читати «Наказ голові Євтуху Макогоненку. Дійшло до нас, що ти, старий ду...», той загукав: “Постривай, постривай! Не треба! Я хоча і не чув, однако ж знаю, що головної справи тут іще немає. Читай далі”».

Не почути те, що говорить справжня наука, — такий принцип ідеологів, котрі вважали, що лише вони здатні “ухопити суть справи”. Методологічне підґрунтя такої концепції добре відоме, хоча свого часу ми не надавали цьому великого значення, принаймні особливо не замислюючись над цим, бо її проголошували самі класики марксистсько-ленінської ідео-

логії. Майже дослівно: якими б добрими спеціалістами не були вчені у своїй конкретній галузі, їм не можна вірити у жодному слові, коли йдеться про світогляд. Уловлюєте? Ви, вчені, поставляйте нам лише матеріал, а гранити його ми будемо самі. Але ж за всієї майстерності отих гранильників-ідеологів якось так виходило, що в процесі інтерпретації матеріалу утворювалися лише три грані: “три джерела та три складових...”.

Не можна стверджувати, що з деідеологізацією суспільства наука позбулася ідеологічних шор: зашорене бачення часом проявляється тепер через намагання устародавити вітчизняну історію, віднайти на її теренах або колиску всього людства, або єдиний центр цивілізації, або ж головне вогнище християнства. Бо ж недаремно пишуть про колишнє існування на Волині святої землі — Укрії. До таких оригінальних концепцій схиляється й частина вчених, як от Юрій Шилів та Юрій Канигін, які намагаються довести, що справжні відкриття можна робити лише на стику науково перевіреної історичної правди і нестримної фантазії. Але ж історична правда не терпить щонайменших відхилень, інакше вона перестає бути правдою. А будь-яка напівістина тільки затуманює історичну пам'ять, що неодмінно проявиться і на найвищому державному та національному рівнях.

Тож, приступаючи до розбудови цивілізованої держави, самий раз очиститися перед історією і очистити саму історію, представити її в усій повноті та правдивому висвітленні. Саме в такому ключі працюють нині вчені-історики, готуючи фундаментальні твори з історії України. На фоні своєрідного ренесансу історичної пам'яті якимось безпам'ятством виглядають праці про стародавню історію України й українців. І це дивно, коли брати до уваги той факт, що саме стародавні часи слугують полем брані прихильників різних етногенетичних теорій. Фундатор однієї з них — теорії безперервності — Ярослав Пастернак у сивій давнині шукав український родовід, проте, по суті, так і не визначивши моменту його зародження. “Українці існують стільки, — писав він, — скільки існує людина сучасного типу”. Його послідовник Михайло Грушевський був категоричнішим, бо процес формування етнічної основи українців він пов'язав з періодом пізнього палеоліту. До цього схиляється і більшість сучасних автотхтономістів, хоча дехто з них намагається надто вже устародавити етнічну історію українців. Наприклад, Ю.О. Копержинський визначає її тривалість у 6—7 млн. років.

Як би не патріотично виглядала названа цифра, вона не має під собою історичного ґрунту, бо не було відповідних фундаментальних праць, в яких ретельно аналізувалися б ті віддалені часи. А непоодинокі наукові розвідки, котрі усе ж таки торкалися проблеми антропогенезу, не можуть вивести цей процес за межі 3,5 млн. років. І це при тому, що йдеться, власне, не про людське суспільство, а про стадні спільноти архантропів. Щодо мавполюдей, тобто пітекантропів, то вони в Європі розселилися і того пізніше: близько 1 млн. років тому. Приблизно у той час розпочинається праісторія населення України — так принаймні засвідчують найдавніші археологічні пам'ятки, відкриті вітчизняними археологами у Закарпатті.

Тож потреба в узагальнюючій праці, в якій було б системно об'єднано численні, але розрізнені наукові розвідки та проаналізовано упродовж десятиліть накопичений археологічний і антропологічний матеріал, давно назріла. Для України ж, яка тільки починає відроджувати етнічні й історичні символи, дослідження її етнічної історії набуває особливого значення. Тим вагомішою уявляється праця, підготовлена відомими українськими вченими Інституту археології НАН України: П.П. Толочком (керівник ав-

торського колективу), Д.Н. Козаком, О.П. Моцею, В.Ю. Мурзіним, В.В. Отрошенко та С.П. Сегедою, яка нещодавно побачила світ.

Її поява дещо символічна: по-перше, вона уособлює стан успішного підведення підсумків тривалих дискусій з проблеми антропота етнологічних процесів в Україні, по-друге, переконливо заявляє про вагомий перемогу української наукової школи в археології. Впевнені, що лише з огляду на це можна по-справжньому оцінити книгу, що рецензується, хоч вона заслуговує і на більш детальне прочитання.

Немає особливої потреби говорити про величезні успіхи світової, у тому числі й вітчизняної, археології, яких вона досягла протягом ХХ ст. Проте на фоні цих успіхів українська археологія вирізняється тим, що їй вдалося вийти на якісно новий рівень інтерполяції польового матеріалу. По суті класична археологія зосереджувала свою увагу переважно на накопиченні фактичного матеріалу, нерідко обмежуючись лише його детальним описанням та систематизацією. Уособленням такого спрямування археології радянського часу була Ленінградська школа, котра через своє авторитетне становище в тодішній науковій системі намагалася впливати і на розвиток регіональних археологічних шкіл.

Українській археології, що ґрунтувалася на інших підходах, коштувало чимало зусиль, аби відстояти і розвинути свої власні наукові традиції, суть яких полягала в тому, що фактичний матеріал слугував лише фундаментом для подальшої інтерпретації історичних та етнічних процесів. Саме завдяки цьому прадавня історія України прописана чи не найрельєфніше. Принаймні достатньо чітко представлена її періодизація та багатоваріативна система етноісторичного розвитку, котра в окремі історичні періоди мала свої етнокультурні прояви.

Упродовж кам'яного віку завершився процес формування людини як біологічної істоти, залюднення всієї території України, що відбувалося із заходу на схід, оформилася суспільна організація типу родової громади, яка у мезолітичні та неолітичні часи розвинулася в родоплемінну структуру; відбувся перехід від привласнюючих до відтворюючих форм ведення господарства, — за визначенням В.Н. Чайлда, “неолітична революція”, в енеолітичну епоху — зародження землеробства, а в епоху заліза — остаточний перехід до кочового скотарства.

Стрімку динаміку переживали й етнічні процеси. Вже в епоху пізнього палеоліту в межах України склалося кілька локальних культурних зон, у межах яких замішувалися зародки етнічних спільностей. Визначальною тенденцією мезолітичного стану розвитку народонаселення був автохтонний етнологічний процес, котрий наприкінці епохи був розірваний інтенсивними міграціями населення, внаслідок чого з етнографічної карти зникає низка етнічних угруповань. Натомість у неолітичні часи формується понад десять регіональних етнокультурних спільностей, в середовищі яких в енеолітичну добу втрутився потужний колонізаційний потік з Балкано-Дунайського регіону, залишивши на Середній Наддніпрянщині яскраву трипільську культуру.

Одночасно з етнічними флуктаціями окреслюється регіональність етнокультурних процесів: Полісся заселяють племена мисливців та рибалок, Лісостеп — хлібороби, Степ — скотарі. Така структура культурно-господарських типів залишилася і в інші періоди історії, незважаючи на суттєві зміни етнічної та культурної ситуації. Доба бронзи відзначилася особливою активізацією етнічних процесів, характерною ознакою яких став вихід на історичну арену індоаріїв та виділення з індоєвропейської етномовної сім'ї праслов'янського етнічного масиву. Тож не даремно, що серед

старожитностей саме цього періоду дослідники шукають прабатьківщину слов'ян, хоча потужний їх вихід на історичну арену, зокрема у межах України, припадав на пізніші часи, на порубіжжя старої і нової ер.

Початок нової ери позначено появою народів, які в писемних джерелах отримали власні назви. Тож вслухаймося в поезію нашої історичної етнічності: гелони, неври, меланхлени, агафірси, алазони, фіссагети, гети, таври, фракійці, арампарси, кіммерійці, скіфи, савромати, борисфеніти, пелазги, готи, гуни, авари, печініги, кипчаки, половці, венеди й анти — слов'яни. Усі ці народи — з нашої історичної минувшини, і всі вони колись творили спільну етнічність, хоча кожен з них окремо вносив до неї свої самобутні, часом неповторні цінності. Скрупульозне вибудовування цього етногенетичного ряду, до якого вдалися автори “Етнічної історії давньої України”, викликає особливу повагу, як до піонерського дослідження такого плану.

Стежачи за логікою аналізу історичних процесів авторів книги, мимохіть погоджуєшся з колись висловленою Омеляном Прицаком тезою про те, що “етнічна історія України — це не історія українців, а історія всіх народів, які впродовж тисячоліть вимішували на теренах України українську етнічність”. Ця теза у дещо іншому словесному обрамленні проголошується і авторами рецензованої книги: “...Етноісторичний процес ніколи і ніде не був простим, який зводився до послідовного біологічного відтворення поколінь єдиного етносу. Населення території України в давні часи не було етнічно і культурно однорідним, оскільки через постійні міграції перебувало на кожному історичному етапі у динамічному етнотворчому стані. Звичайними були асиміляційні процеси: розчинення одного етносу в іншому, або через змішання двох і більше етносів, творення цілком нових народів”. Величезний фактичний матеріал, на якому базується книга, підтверджує саме таку логіку етноісторичного розвитку і фактично підкріплює теорію етносу й, зокрема, етногенезу.

Щоправда, наукові погляди на етногенетичну природу неоднозначні, однак при всій розмаїтості їх можна звести до двох принципово відмінних позицій: одні з них відстоюють автономний, незалежний від інших етносів шлях розвитку; інші визнають формування етносу на основі змішання кількох (як правило, споріднених) етнічних угруповань. Різновидом другої позиції є визнання процесу формування етносу шляхом змішання кількох (і не лише споріднених) етнічних спільностей, або ж шляхом включення в структуру етносу іншоетнічних субстратів.

Коли ці теоретичні конструкції спроеціювати на український ґрунт, матимемо такий етногенетичний розклад. У відповідності до позиції “автономності” українці не мали нічого спільного з сусідніми племенами, а зародилися на ґрунті трипільської культури, еволюціонувавши пізніше у скіфське плем'я неврів, потім в антив, а відтак у спільноту часів Київської Русі (конструкція Я. Пастернака). За іншою версією, етнічною основою українців були анти, котрі в часи Давньоруської держави стали панівною нацією в складі багатоетнічного населення (М. Чубатий); за третьою версією, етногенетичні процеси серед слов'янства розпочинаються у VII—IX ст., з часу хозарського наступу та приходу норманів. Результатом цього стало зародження української нації (“альфа-нації”), яка з утворенням Київської держави стає панівною. Перетворення українського етносу на українську націю відбувалося настільки швидко (приблизно одне століття), що спричинило крихкість державного організму, відцентрувавши в ньому ще дві нації: “бета” (новгород-псковську) і “гамма” (російську). Причому “гамма”, як найбільш агресивна, асимілює націю “бета”. В той же час на

територію нації “альфа” починає концентрований наступ агресивна нація “гамма”, Великий Степ, Угорщина, Польща, внаслідок чого відбувається занепад нації “альфа”. Її відродження почалося на рубежі XVI—XVII ст. на хвилі національно-визвольної війни (конструкція Я. Дашкевича).

Всі теоретичні конструкції, як би вони не різнилися одна від одної, досить вдало окреслюють зовнішні чинники етногенезу — визначальну роль у формуванні етнічних спільностей етнокультурних контактів. Стародавні племена і етнокультурні угруповання відзначалися великою рухливістю, зумовленою не тільки природно-кліматичними змінами, а й колонізаційними міграціями. Останні, як тепер підтверджено численними археологічними даними, викликалися й пасіонарними поштовхами, які суттєво змінювали рух історії та етногенетичні процеси.

Що ж до XVIII ст. до н. е. — часу перших пасіонарних поштовхів, то їхні хвилі, докотившись до території України, викликали помітну трансформацію культур: зокрема, пізньокатакомбна культура трансформується в культуру багатопружкової кераміки, остання ж відтісняє інші етнокультурні групи до кордонів України, в Закарпатті утверджується культура Отомань, в Гірському та Східному Криму — кам'яно-лівенцівська, почанська та стижовська формують германо-балто-слов'янську лінію розвитку.

Спираючись на фундаментальну фактологічну базу дослідження, тепер вже можна вирахувати циклічність пасіонарних поштовхів (на гіпотетичному рівні вона була визначена Л. Гумільовим), що проявлялася, зокрема, у великих переселеннях народів: то із заходу на схід, то зі сходу на захід, а в межах кожного циклу — певну ритмічність етнокультурних флуктацій регіонального плану. Звичайно, система етноісторичних трансформацій потребує спеціального, більш глибокого вивчення, однак уже одне те, що її можна конструювати, користуючись узагальненими даними рецензованої книги, незмірно збільшує її наукову вагу.

Вимальовуючи широку історичну панораму міжетнічних контактів, дослідження, по суті, виводить на результати таких контактів: на етнічну трансформацію або й на утворення нових етносів. Проте цей надзвичайно цікавий етногенетичний процес далеко ще не осмислено — ми не можемо поки що сказати точно, що сталося з меланхленами, алазонами, скіфами й багатьма іншими народами, бо для цього потрібно знати внутрішню структуру етносу та механізм його функціонування — а ці питання тільки стають предметом етнологічного осмислення.

З того, що вже визначилося, можна стверджувати: першоосновою зародження етносу є певне угруповання людей, об'єднаних спільною долею та єдиною метою. Етнічна історія свідчить, що первісні угруповання були, як правило, нестійкими об'єднаннями (консорціями), ті ж, що збереглися, перетворювалися на конвіксії — більш усталені об'єднання людей, позначені спільними рисами культури, побуту та шлюбно-родинними зв'язками. Вони й становили одну з головних субетнічних одиниць, з творення яких власне і починалося формування етносу. Обов'язковою умовою його життєздатності було творення складної субетнічної системи, яка дозволяла приймати в свою структуру, а відтак і трансформувати іноетнічні вкраплення.

Наявність такого механізму багато чого пояснює: чому, наприклад, виживало автохтонне населення, навіть коли на нього накочувалися агресивні міграційні хвилі, і чому на ґрунті одного народу народжувався інший. Субетнічний механізм дозволяв вимішувати антропологічно строкату етнічність, у системі якої надзвичайно важко знайти етнічно чисті коріння. В рецензованій книзі це положення ґрунтовно аргументовано ант-

ропологічними сюжетами: вже антропологічний склад неантропів Східної Європи відзначився строкатістю, включаючи австралоїдні та європеоїдні субстрати і риси, що не належали до жодної із західно- чи центральноєвропейських груп; серед мезолітичної людності почав домінувати північноєвропеоїдний тип; в неолітичні часи — до протоевропейських варіантів додалися давньосередземноморські і навіть монголоїдні риси; у подальшому, внаслідок інтенсивного змішування людності, з'являється низка змішаних антропологічних варіантів.

Така строкатість була притаманною для всіх народів, у тому числі і східних слов'ян, антропологічний склад яких формувався на стику північноєвропеоїдної та південноєвропеоїдної рас. У подальшому до нього додавався іранський, фракійський, балтський й інші морфологічні компоненти, що може свідчити лише про одне — про етногенетичну давність нашого роду. Він зароджувався і розвивався на тих же принципах, що й інші народи, і разом з ними. Тому праві автори книги, коли пишуть: “Все, що відбувалося в межах України впродовж тисячоліть, є “наше” і, так чи інакше, генетично успадковане українським народом. При всіх міграціях і навіть військових катаклізмах не зафіксовано жодного факту повної зміни етносів на території майбутньої України. Якась частина населення завжди залишалася жити на своїх предковичних місцях, і сама вона, хай і в зміненому етнічному вигляді, була гарантом збереження історичної пам'яті, культурного і життєдіяльного генофонду регіону”.

При всій виваженості висновку (а саме це і є ознакою фундаментальності дослідження) відчувається щире бажання авторів “Етнічної історії давньої України” відшукати в складному лабіринті етнічної історії і український родовід. Судячи по результатах наукового пошуку, він вимальовується досить чітко — і тепер ми вже з упевненістю можемо сказати, що процес його творення був набагато складнішим, а разом з тим і цікавішим, аніж той, який представляють його нам міфотворці.

А.П. ПОНОМАРЬОВ (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

С. В. Кульчицький

**УКРАЇНА МІЖ ДВОМА ВІЙНАМИ (1921—1939 рр.).
УКРАЇНА КРИЗЬ ВІКИ.**

К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. — Т. 11. — 336 с.

В центрі уваги автора — реконструкція історичного процесу міжвоєнного періоду, головним в якому, на його думку, стало пояснення причин нової економічної політики, українізації 20-х років, голодомору 1932—1933 рр., Великого терору, який тривав в Україні з 1933 по 1938 рр. Автор чітко окреслює період між двома світовими війнами не лише хронологічно (1921—1939 рр.), а й понятійно.

С. В. Кульчицький значну увагу приділив становищу робітників на фабриках і заводах, насамперед їхній страйковій боротьбі, а також діям проти них властей, які часто-густо вдавалися до введення на підприємства військових загонів, проводили інші репресивні заходи. Дано оцінку діям регулярної Червоної армії і частин особливого призначення у стягуванні

продрозкладки, акцентовано увагу на ігнорування кордонами України при реалізації плану ГОЕЛРО.

Автор робить висновок, що “економічне підґрунтя диктатури партійних вождів” становив контроль над засобами виробництва, які після їх націоналізації фактично переходили в розпорядження держави, тобто, державної партії (с. 22). У книзі цілком справедливо відкидається погляд на “воєнний комунізм” як систему тимчасових заходів надзвичайного характеру й наголошується на тому, що з 1917 р. по 1921 р. більшовики тримали курс на негайну побудову комунізму. Лише загальний опір, насамперед селянства, змусив партію Леніна тимчасово відступити від будівництва “соціалізму” — першої фази комунізму.

Оригінальністю відзначаються оцінки голоду в Україні 1921—1923 рр. і його вплив на хід антибільшовицьких повстань. Стрімке падіння повстанського руху в другій половині 1921 р. учений пояснює не благотворним впливом нової економічної політики, а терористичним голодом як ефективним фактором утихомирювання селянських мас.

У питаннях про утворення Союзу РСР С. В. Кульчицький відмежовується як від старих, так і від нових міфів, які ґрунтувалися на фразі про незалежний статус національних республік. Він відстоює думку, згідно з якою “Україна була приєднана до радянської Росії в перебігу громадянської війни за допомогою збройної сили” (с. 30), а утворення т. з. “договірної федерації” перебувало під контролем “одного ляльководи” — В. Леніна.

У книзі детально простежено курс на ліквідацію національної державності, одним з елементів якого було обминання центральними наркоматами республіканського рівня управління і зв’язування з підвідомчими підприємствами й установами в українських губерніях, що “ставило під сумнів доцільність існування харківського партійно-радянського центру” (с. 32).

Багато істориків із середини 80-х рр. намагалися по-новому прочитати останні листи В. І. Леніна. Не відмовив собі в цьому і автор книги. Це стосується в першу чергу листа “До питання про національності” або про “автономізацію”, якого напівпаралізований вождь написав у день роботи І з’їзду рад СРСР. С. В. Кульчицький наголошує на тих думках у листі, де В. Ленін висловлювався проти двоповерхової федерації, пропонував “розглянути можливість повернення на наступному з’їзді рад до проблеми утворення Союзу РСР з тим, щоб залишити союз тільки для двох відомств — військового і дипломатичного, а в усіх інших сферах життя відновити самостійність республік” (с. 37). Однак ці пропозиції нікого не зацікавили, — пише історик. І не могли зацікавити, бо послідовники Леніна діяли в руслі ним же накресленої імперської доктрини, завдяки якій в період 1917—1920 рр. йому вдалося зібрати значну частину втрачених територій.

Тому, очевидно, слід говорити не про альтернативний курс В. Леніна на розвиток СРСР, а сказати про більш витончений підхід у досягненні тієї ж самої мети іншими засобами. Адже вождь державної партії, як часто називається у книзі комуністична партія, не міг не розуміти, що нове об’єднання республік може триматися лише на її диктатурі, що власне і сталося після того, коли партія зійшла з історичної сцени, після чого разом з нею розсипався й Союз РСР. Зроблені С. В. Кульчицьким висновки про російську традицію сильної адміністративної влади, підкорення регіонів центру, концентрація всіх наявних ресурсів з наступним їх розподілом, регенерація Російської імперії і, додамо від себе, яка може існувати лише при умові підкорення собі нових територій і ведення постійних воєн, звучить актуально і сьогодні, коли Державна Дума повертає

музику старого гімну, під звуки якого СРСР ставав наддержавою, повернуто дореволюційні прапор і герб, імперське походження яких ні в кого не викликає сумніву.

Детально написано ті параграфи книги, де мова йде про становище народного господарства в умовах нової економічної політики (непу). Автор, перу якого належить чимало праць з проблем непу, не перестає дивувати свіжими поглядами на здавалося б добре висвітлену проблему. Мова йде перш за все про позицію вождя, його найближчого оточення щодо приватних підприємців-непманів, “некомуністичними руками” яких більшовики й намагалися будувати комунізм. Тут цілком справедливо, на наш погляд, напрошується висновок про те, що мова йшла не про тимчасовий відступ від генеральної лінії партії, а про побудову комуністичного суспільства в умовах, коли внаслідок масового селянського опору політиці “воєнного комунізму”, вершиною якого став Кронштадт, більшовикам довелося змінити тактику, але ні на йоту не відступити від партійної програми РКП(б) 1919 р.

Певні послаблення в економічній площині, відносна свобода приватного капіталу не могли перекрити цільову установку В. Леніна на викорінення непманів, на продовження більшовицького терору. У працях С. Кульчицького завжди присутній солідний економічний аналіз суспільних процесів. Це надає його дослідженням особливої фундаментальності. Аналізуючи економічний бік непу, автор, проте, не зловживає цифровим матеріалом, а намагається сконцентрувати увагу на теоретичних проблемах справи, показати, наприклад, внутрішню “кухню” народження планів розвитку господарства, в процесі підготовки яких, на перших порах, за умови залучення безпартійних економістів, спостерігалися елементи дискусії, варіативності.

У висвітленні політики партії в галузі аграрно-селянського питання С. Кульчицький, зіставляючи статтю В. Леніна “Про кооперацію” з теоретичними наставленнями й політичним курсом державної партії, оскільки, на його думку, їх аналіз упродовж семи з лишком десятиріч був непродуктивним, робить висновок про наявність у цій праці концепції “кооперативного соціалізму”, альтернативної комуністичній доктрині. Вчений переконаний, що наприкінці свого життя у В. Леніна погляди на соціалізм змінилися. В книзі про це пишеться так: “Якщо запровадження непу в 1921 р. означало відмову од комуністичної політики, то висунута в статті “Про кооперацію” концепція “кооперативного соціалізму” означала відмову од комуністичної доктрини”. Далі вчений продовжує: “Кооперативний соціалізм залишився нереалізованою альтернативою закладеній у програму РКП(б) схемі стратегічних дій. Тому про нього важко сказати щось певне” (с. 60).

Ідучи за такою логікою, автор приходять до висновків, згідно з якими, “бажав цього Ленін чи ні, але він фактично відмовлявся од ленінізму, більшовизму, комунізму. Соціалізм, який здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на лад, якого прагнули західноєвропейські соціал-демократи з часів Е. Бернштейна, російські меншовики, українські соціал-демократи В. Винниченко й С. Петлюра” (с. 59—60). Такий висновок, на наш погляд, є дискусійним.

“Кооперативний соціалізм, — пише С. Кульчицький, — залишився нереалізованою альтернативою закладеній у програму РКП(б) схемі стратегічних дій”. Далі автор зазначає, що про “кооперативний соціалізм” важко сказати щось певне, що у статті “Про кооперацію” вождь жодного разу не згадав про колективізацію. Це дійсно так, але він нічого

не сказав і проти колективізації, проти колгоспів. Залишалися діяти основні засадничі документи партії і в першу чергу ленінська програма партії, прийнята 1919 р.

Багато уваги в книзі приділено загальносоюзному матеріалові, зокрема питанням внутрішньопартійної боротьби між основними претендентами за місце на владному Олімпі, еволюції тоталітарної влади, створенню однопартійної системи керівництва, перемелюванню інших політичних партій, формуванню адміністративно-командної системи, в якій “партія одержавлювалася, а державний апарат партизувався” (с. 67), організаційній побудові вищого партійного керівництва, в умовах якої “носієм диктатури, офіційно названої диктатурою пролетаріату, був не робітничий клас і навіть не вся комуністична партія, а ЦК РКП(б) — сукупність керівних діячів, кожен із яких відповідав за конкретну галузь, ділянку або функцію компартійно-радянської роботи” (с. 69).

Відомо, що із самого початку свого створення КП(б)У користувалася правами не більшими, ніж будь-який обком партії, але партійна організація України завжди відчувала на собі особливу увагу центрального компартійно-радянського керівництва, особисто Сталіна, для керівництва якою направлялися особисто віддані генсеку кадри, найближчі його співробітники (с. 76—85).

У книзі простежено еволюцію органів держбезпеки — ЧК-ДПУ — ОДПУ яким дозволялося користуватися не нормами закону, а т. зв. революційною законністю, а також вести нагляд за партійно-радянськими органами на місцях. У даному контексті дослідження буде цікаве не лише історикам, а й правознавцям, історикам громадських організацій, зокрема професійних спілок, висвітленню діяльності яких відведено значне місце. Це ж не випадково саме в роки непу профспілки змогли знову піднятися до виконання своєї основної ролі, особливо у соціальній сфері, а також стали “рівноправними партнерами державних органів в усьому, що торкалося використання націоналізованих засобів виробництва та робочої сили” (с. 95). Мова йде, зокрема, про участь профспілок у колдоговірній кампанії, стосовно найму робочої сили, яка набула широкого розвитку після прийняття у 1922 р. нового Кодексу законів про працю, участь у розв’язуванні конфліктів. Цілком справедливо звучить висновок вченого про більшовізацію профспілок: “соціал-демократів добивали всюди, де вони виявляли політичну активність, і передусім — у радах та профспілках” (с. 93).

У книзі знаходимо цікаві матеріали про духовне життя суспільства, а саме про культурне будівництво в період непу, коли в цій галузі було досягнуто істотних успіхів. Цілком можна погодитися з автором у тому, що “культура цікавила компартійно-радянських керівників передусім як важіль зміцнення політичної влади”, як “підґрунтя ідеології”, а внутрішній світ людини обмежувався тими цінностями, які не суперечили комуністичній доктрині (с. 101). Досліджуються форма і зміст українізації, яка оцінюється в контексті зміцнення радянської влади в національних регіонах, які можливо було завоювати при допомозі військової сили, але для надійного контролю “українці мали переконатися в тому, що радянська влада — це їхня власна влада”. Автор наводить цікаві цифрові дані про керівні структури державного апарату республіки, який був переважно не українським, а також українізацію самої КП(б)У.

Попри всі складності, які виникають на шляху у дослідників впливу коренізації на психологічний стан окремих груп народних мас, автор досить докладно зупиняється на результатах українізації в самій партії, ар-

мії, держпараті, радянських органах, простежує механізми зародження “націонал-ухильництва” та “буржуазного націоналізму”.

Як відомо, українізація викликала значне піднесення культурного життя. В процесі ліквідації неписьменності у 20-ті роки в Україні 2 млн чол. навчилися писати і читати. Але справжньою метою комуністичної партії було не створення умов для повноцінного розвитку нації. Грамотність ставала потрібною партії для підвищення ефективності радянської пропаганди, коли формувалися умови для фактичного знищення української нації шляхом голодоморів, репресій, розправи з народом, який після столітнього поневолення намагався стати в рівень з іншими народами.

В книзі згадується про релігійне життя в Україні, зокрема про утворення Української автокефальної православної церкви (1921 р.) та її ліквідацію (1930 р.), хоча, на наш погляд, релігійним питанням слід було б відвести більше місця.

В монографії читач знайде окремі “білі плями”, яких не так багато залишилося в історіографії міжвоєнного періоду. Мова йде про голод 1928 р. (с. 135).

Автор досить докладно розглядає період “великого перелому”, коли в Україні було проведено суцільну колективізацію селянських господарств.

Головна думка, яку проводить професор, полягає в тому, що вожді комуністичної партії готувалися до побудови всесвітньої радянської республіки, для чого і вдавалися до відчайдушних спроб всіма засобами зміцнити обороноздатність країни, передусім шляхом форсованого розвитку воєнно-промислового комплексу. Зазначеній меті якраз і служив проголошений партією курс на індустріалізацію. Так, зокрема, С. Кульчицький наводить цитату Й. Сталіна з його виступу на XV з’їзді ВКП(б) про неминучість війни для СРСР, всі варіанти якої передбачали ситуацію, “в якій першого удару по далеких і близьких сусідах мав завдати саме Радянський Союз” (с. 142). Абсолютно логічним є висновок про перетворення СРСР у вкрай мілітаризовану державу, яка переважала інші за кількісними показниками озброєнь і готувалася до превентивної війни, про що постійно твердила радянська пропаганда, обробляючи громадянську думку.

Однією з центральних у книзі є проблема голодомору 1932—1933 рр. Про ці жахливі трагічні події в Україні написано останніми роками тисячі книг, статей, свідчень і публікацій документів. С. Кульчицький також присвятив трагедії багато праць, будучи одним з піонерів дослідження проблеми. Однак хотілося б звернути увагу на цифру про демографічні втрати від голоду. В історичній літературі вказується чисельність загиблих від голодомору від 4,4 до 7,5 млн чол. Автор називає число смертей від голодомору від 3 до 3,5 млн чол., а повні демографічні втрати в УСРР обмежує числом у 5 млн чол. (с. 183).

Погоджуємося з оцінкою голодомору як геноциду. Вчений дуже обережно підходить до центрального, на наш погляд, питання у проблемі голодомору — національне чи соціальне забарвлення мав геноцид? “Люди гинули залежно від місця проживання, а не за національними ознаками”, — підкреслює автор. Тому, робить висновок дослідник, — “у межах України геноцид цілив своїм вістрям не в українців як таких, а в сільське населення” (с. 183). Водночас С. Кульчицький простежує “національну підкладку геноциду” на Північному Кавказі, зокрема на Кубані, де проживало 900 тис. (62 % всього населення) українців, проте зарубіжні дослідники голодомору — Дж. Мейс та Р. Конквест наголошують саме на національному аспекті голоду.

Вчений розвінчує міфи про дострокові виконання перших п'ятирічок, рекорди передовиків виробництва, які планувалися й організовувалися партійними комітетами, наводить переконливі факти про липових рекордсменів, рекордоманію, зародження робітничої аристократії. Вперше в новітній українській історіографії до наукового обігу вводяться терміни “олігархічний устрій”, під яким розуміється побудована структура політичної влади, “партійна олігархія”, де “олігархами стали вожді й вищі компартійно-радянські функціонери”, а “політбюро було знаряддям диктатури”, в якому точилася кривава боротьба за владу. Суть радянської влади із самого свого народження вчений бачить як нав'язування більшості населення волі меншості.

С. Кульчицький багато уваги приділив питанню формування культу особи, а також механізму репресій в УСРР, ролі каральних органів у знищенні в першу чергу “мозку нації” — інтелігенції. Названо і кількість жертв репресій ДПУ-УДБ-НКВС у 1933—1938 рр., які знищили 360 тис. громадян України, а також винуватців цих злочинів, включно з терором голодом і масовими репресіями — А. Андреев, К. Ворошилов, Л. Каганович, М. Калінін, А. Мікоян і В. Молотов. На нашу думку, список мають поповнити С. Косіор, П. Постишев, М. Хрущов та інші високопоставлені партійні й радянські діячі.

Чимало місця відведено на сторінках книги питанням духовного життя, стану шкільної освіти, розвитку вищої школи, науки, літератури та мистецтва, добі “розстріляного відродження” загалом.

Проблеми розвитку західноукраїнських земель у міжвоєнний період завжди привертала пильну увагу істориків, оскільки багато питань, пов'язаних з передвоєнною, воєнною та післявоєнною історією названих територій ще й досі викликають неоднозначні оцінки не лише істориків, а й простих людей, збурюють громадську думку. Мова йде насамперед про роль і місце українського інтегрального націоналізму, діяльності УВО-ОУН-УПА, окремих їх лідерів, позицію ліворадикальних партій і рухів, територіальні питання. У монографії ми знаходимо відповіді на багато складних питань. Зокрема, автор наводить детальні статистичні дані про території та народонаселення західноукраїнських земель, вникаючи у здавалося б дрібні деталі. Поза увагою вченого не залишився жоден клаптик етнічної української території, де компактно проживали українці, як-от: Західна Волинь і Західне Полісся у Польщі, Південна Бессарабія, Мараморощина в Румунії, Пряшівщина у Чехословаччині.

Окремо виділено політику радянського керівництва щодо Західної України, що дало можливість автору пояснити багато раніше незрозумілих питань міжвоєнної історії. Мова йде насамперед про ліберальну економічну, національно-культурну та еміграційну політику 20-х років, проведення якої після смерті М. Скрипника призвело до ув'язнення і загибелі десятків тисяч галичан. Повірівши ширості радянського керівництва у проведенні “українізації”, вони приїхали в УСРР.

Складні питання міжвоєнної історії Західної України висвітлені на широкому тлі міжнародних подій, а також економічної та політичної історії розвитку Польщі, Румунії, Чехословаччини, до складу яких входили західноукраїнські землі.

Вчений чітко розмежовує соціально-визвольний рух у Західній Україні, виділяючи центристський, ліворадикальний і праворадикальний напрями. Зокрема, увагу привертає оцінка останнього, оскільки ще й досі, особливо на східноукраїнських землях, ідеологія ОУН ототожнюється з ідеологією нацистів. Автор розмежовує ці поняття, підкреслюючи, що по-

рівнювати українських націоналістів, які не побудували своєї держави, з нацистами взагалі некоректно. Учений має рацію, твердячи, що “ліворадикальні політичні сили для кожної окремо взятої країни набагато небезпечніші, ніж праворадикальні, коли встановлюють свою диктатуру” (с. 303—304).

Детально висвітлено теорію і практику українського інтегрального націоналізму, позицію Д. Донцова, М. Сціборського, Д. Андрієвського та інших теоретиків, а також генеалогію УВО-ОУН, яка виникла як політичний рух, сповідуючи лозунг “Геть з партіями”. З монографії можна довідатися про причини напруження у крайовому та закордонному проводах Організації українських націоналістів, позицію С. Бандери та А. Мельника щодо тактики революційної боротьби, самопожертву членів ОУН у боротьбі за Українську самостійну соборну державу.

Нещодавно стало достовірно відомо, і про це пишеться у рецензованій книзі, ім’я виконавця терористичного акту проти голови проводу ОУН Є. Коновальця, який здійснив таємний агент НКВС П. Валюх (Судоплатов), нанісши тим самим непоправної втрати організації.

С. Кульчицький підмічає окремі факти, які дають можливість зробити оригінальні висновки, оцінки. Чого варте твердження, що “країни-агресори на чолі з нацистською Німеччиною зустріли перший збройний опір саме в Україні”. Важливо, підкреслимо, що цей опір чинила незалежна українська держава — Карпатська Україна, яка народилася й загинула в один день.

І на завершення зазначимо, що видання добре ілюстроване. Багато фотографій, вміщених у книзі, публікуються вперше. Наприкінці книги вміщено список рекомендованої літератури, де зацікавлений читач знайде джерела та документальні розповіді, монографії і збірники статей, довідкову літературу. Вважаємо, що праця С. В. Кульчицького є своєчасною, доступною, корисною для учнів, студентів, викладачів, усіх, хто цікавиться історією України ХХ ст.

Б. І. АНДРУСИШИН (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

НА СЛУЖБІ КЛІО

*Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа
Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*

Київ—Нью-Йорк—Торонто—Париж—Львів, 2000. — 820 с.

Поява видання стала закономірним і помітним явищем в сучасній історичній науці. Спираючись на вступне слово до збірника, можемо стверджувати, що ідея підготовки такої книги на пошану талановитого організатора українського наукового життя, визначного історика, ініціатора створення і Президента Українського історичного товариства, засновника єдиного на Заході україномовного журналу “Український історик”, професора Любомира Винара зародилася кілька років тому. В останній рік другого тисячоліття, коли виповнилося 50 років від початку наукової праці та появи першої наукової публікації ювіляра, а також 30 років від заснування УІТ, том наукових праць істориків із усіх куточків світу, присвячений Л. Винару, нарешті побачив світ. Це відбулося завдяки зусил-

лям Українського історичного товариства, Міжнародної асоціації українців, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Чернівецького Національного університету ім. Ю. Федьковича та Університету “Острозька Академія”.

Якщо торкнутися структурного аналізу збірника, слід відзначити, що він складається з трьох великих частин. У першій — “П’ятдесят років науково-творчої діяльності Любомира Винара” — вміщені бібліографічні матеріали і статті про різнобічну науково-організаційну діяльність шанованого ювіляра, а також оцінюється його величезний науковий внесок у вивчення найрізноманітніших проблем національної історії.

Особливо хотілося б відзначити статтю “Любомир Винар: життя, діяльність і творчість (з нагоди 50-ліття наукової діяльності)” професора, доктора філософії (історія), іноземного члена НАН України, дійсного члена Наукового товариства ім. Т. Шевченка А. Жуковського. У статті йдеться про життєвий шлях Л. Винара, а також аналізується його наукові здобутки, організаційна діяльність, дослідницька праця (історичні, етнічні студії), робота з видань першоджерельних матеріалів. Як стверджує А. Жуковський, Л. Винару належить понад півтори тисячі різноманітних видань та публікацій, включаючи шістьдесят книжок (монографії, посібники і підручники для вищої школи, довідники), наукових і публіцистичних статей, джерельних та джерелознавчих матеріалів, наукових заміток, рецензій тощо. Центральним об’єктом уваги ювіляра є історія України — її різноманітні ділянки й різні періоди, починаючи з українського середньовіччя і аж до новітньої доби. До основних тем досліджень Л. Винара належить історія української козаччини, українська історіографія, історія вітчизняної культури, розвиток наукового життя від епохи середньовіччя до історії державності України в ХХ ст. Окремою ділянкою творчого доробку ювіляра, як зазначає А. Жуковський, є грушевськознавство — галузь сучасної історичної науки, започаткована Л. Винаром в 60-х рр. ХХ ст. А. Жуковський відзначає, що дослідницька діяльність відомого історика охоплює не лише вітчизняну, але й європейську та американську історію, яка відбивається, зокрема, в рецензіях і публікаціях з допоміжних історичних дисциплін. Окрему увагу Л. Винар звернув на дослідження схеми-моделі історії України, її періодизацію і відповідну термінологію. Він вивчає також історичну методологію як невід’ємну частину наукової методології. Не полишає А. Жуковський поза увагою й редакційну роботу Л. Винара: видання і редагування історичних джерел, творів М. Грушевського, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, О. Кандиби, Я. Пастернака, Л. Биковського, М. Брайчевського та інших відомих істориків. Як доказ плідної редакційно-видавничої діяльності Л. Винара автор подає зведену таблицю різноманітних історико-культурних видань, випущених у світ ювіляром з 1948 по 2000 р. у багатьох містах Європи та Америки.

Глибокий аналіз наукових праць вченого можемо знайти у статті Я. Калакури “Теоретико-методологічні засади української історіографії (за працями професора Л. Винара)”. Спираючись на неї, ми можемо з повним правом стверджувати про неабиякий внесок відомого історика у розроблення теоретичних і методологічних засад української історіографії. Крім того, Л. Винар сформулював дефініцію української історіографії, розкрив її структуру і місце в історичній науці, дав оригінальне трактування сучасної вітчизняної історичної думки, її провідних наукових шкіл, ґрунтовно висвітлив внесок М. Грушевського та багатьох інших істориків у скарбни-

цю української й світової історичної науки, розкрив важливе значення Українського історичного товариства та його часопису “Український історик” з метою примноження історичних знань.

Не менш цінними і цікавими є статті багатьох інших науковців, розміщені в першій частині збірника. Серед них наукові розвідки О. Домбровського, Л. Биковського, Г. Бурлаки, Ю. Макара тощо. Ці роботи характеризують життєвий шлях ювіляра, його наукові та творчі здобутки, акцентують увагу на основних аспектах досліджень Л. Винара, а також висвітлюють його плідну наукову співпрацю з представниками інших наук. Загалом же статті такого наукового плану відкривають перед нами багато досі не відомих сторінок діяльності Л. Винара.

Надзвичайно тісно у тематичному плані перша частина збірника пов’язана з третьою. Тут публікується архівна документація — джерельні матеріали про наукову діяльність професора Л. Винара та його листування з визначними громадськими і культурними діячами. Вартим особливої уваги, на нашу думку, є список вибраної бібліографії та покажчик книжкових праць, виданих за редакцією вченого. Скориставшись такими матеріалами, читач на власні очі зможе переконатися у надзвичайній працездатності та глибині наукових пізнань Л. Винара. Одним словом, третя частина збірника ще раз підкреслює непересічність постаті Л. Винара і неоціненність його внеску до вітчизняної та світової історичної науки.

Найбільшою в збірнику слід вважати другу частину. Тут розміщені студії вчених з України, Польщі, Словаччини, Франції, Угорщини, Німеччини, США і Канади, присвячені тим ділянкам і галузям історичної науки, у яких ось уже півстоліття плідно працює ювіляр. Серед таких — історіографія, історія княжої доби, козацько-гетьманська держава, нова й новітня історія України, грушевськознавство, етнічні студії та бібліографія.

Заслужовує на увагу публікація М. Брайчевського “Етногенічні проблеми походження українського народу”. Автор статті відзначив, що проблема етногенезу — одна з найважливіших і водночас найскладніших розділів історіографії. На превеликий жаль, сьогодні поки що не створена продумана і загально визнана концепція етногенічного процесу, яка б дала змогу всебічно і впевнено відтворити появу кожного конкретно взятого народу. Звідси розмаїття всіляких концепцій, гіпотез, домислів, побудов, що іноді виключають одна одну. Тому звертаючись до проблем походження українського народу, М. Брайчевський ставив перед собою мету сформулювати принципи історіософські настанови, щоб уникнути прикрих непорозумінь. Виходячи з цього, історик заперечив гіпотезу про те, що мова є головною ознакою етносу, і вважав її хибною. Оскільки етнос, на його думку, є явищем суспільно-історичним, пов’язаним з усіма сферами суспільної діяльності. М. Брайчевський наголосив на тому, що етногенез — це проблема міждисциплінарна, вона є прерогативою й історії, й археології, і мовознавства, й етнографії, й антропології. Нехтування бодай одного з різновидів джерел може призвести до небажаних наслідків.

Щодо етнічного розвитку Русі, то М. Брайчевський подав таку поетапну схему: анти — початкова Русь VI—VII ст. — Київська Русь IX—XIII ст. У першій половині XI ст. від спільного стовбура відокремлюється нова етнічна спільнота, що консолідується як білоруська народність. У середині і другій половині XII ст. відбувається аналогічний процес у північно-східних землях, які стали територіальним фундаментом формування російської народності. Генетичною основою формування українського народу, за словами М. Брайчевського, залишився той загальноруський стовбур у просторових межах колишніх полянських (антських), деревлянських та

частини сіверянських земель. Таким чином, підсумував М. Брайчевський, соціальний розвиток Русі показав: поділ країни на три етнічні масиви уже усвідомлювався на кінець XII ст. і поступово став чинником розгортання політичних колізій.

Оригінальністю поглядів і своєрідним трактуванням історії вирізняється з-поміж інших стаття О. Сидоренка “Ukraine and the Enlightenment” (“Україна і просвітництво”). Характеризуючи XVII—XVIII ст. в європейській історії (знане як епоха просвітництва), автор переконливо доводить, що говорити про епоху просвітництва як таку в Росії треба дуже обережно. Швидше за все просвітництво в Російській імперії було лише коротким, подекуди непомітним відлунням загальноєвропейського широкомасштабного процесу кардинальних змін у культурному і суспільному житті тогочасної Європи, тоді як в Україні цей процес дістав широкого розмаху. Базуючись на двох стрижневих елементах, якими, на думку О. Сидоренка, є козацькі ідеали та візантійська духовність, Україна успішно пережила епоху національного бароко у XVII ст. Козацькі ідеали свободи, індивідуалізму, самовіддачі, що засновані на раціональному філософському підґрунті Київських шкіл, а також ідеї соціальної справедливості, свободи від авторитаризму, зовсім не схожі на ті ідеали, які пізніше захищали французькі якобінці. Вихідці з освічених прогресивних кіл України, як пише О. Сидоренко у своїй статті, підготували ґрунт для реформ Петра I, штовхнувши тим самим Росію на шлях трансформації. На той час вихідці з України займали всю старомосковську церковну ієрархію; міністерство зовнішніх справ складалося з українських службовців і перекладачів. Крім того, зазначає О. Сидоренко, піонери російської економіки — Десницький, Ліванов, Рубановський, Самборський — були вихідцями з України. В галузі мистецтва українці також посідали провідні позиції, варто згадати хоча б композиторів Веделя, Бортнянського, Березовського, письменників Гнедича, Богдановича, Капніста та інших. Проте всі вони, як справедливо відзначив автор, були скуті, з одного боку, своїм високоімперським становищем, а з іншого — українським походженням. Внаслідок такого “двоєдушся” пробилися перші паростки малороської ментальності. Із приходом на престол Катерини II ера українства наблизилася до кінця. Проігнорувавши ідеї просвітництва в Європі та зародження нового громадянського суспільства, Росія стала на шлях відмови від ліберального суспільства, тоді як Європа ішла в напрямку від феодалізму та деспотизму до вільного суспільства. Ще і ще раз підтверджуючи ідеї і виняткову прогресивну роль українського просвітництва, О. Сидоренко звертається до філософської спадщини Г. Сковороди та аналізує діяльність Я. Козельського, С. Десницького, В. Каразіна, які зробили вагомий внесок у розвиток поглядів на суспільство, освіту, науку, культуру і релігію.

Перегукується з попередніми працями і дослідження В. Рички “Середньовічна українська держава в історичній схемі Михайла Грушевського та концептуальних вимірах історіографії: проблеми і перспективи”. Повертаючись до опублікованої більше дев’яти десятиліть тому праці М. Грушевського “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу східного слов’янства”, автор статті називає її справжнім маніфестом в обороні прав на існування окремої української історії. Проте дослідник з сумом констатує, що сучасна наука лише механічно репродукує модель-схему розвитку середньовічної української держави, окреслену маргінесно Грушевським і гіпертрофовану учнями його львівської школи. В. Ричка не погоджується з концепцією “Галич — другий Київ”. Він вважає, що це істотно обмежує і збіднює зміст історії середньовічної української держави,

заперечує її існування на теренах Київщини, Переяславщини й Чернігівщини. Автор підкреслює, що незважаючи на державну деструкцію Київської Русі, її столий град залишався найвизначнішим осередком політичного й духовно-історичного життя, центром притягання всієї України. В цій статті автор зупиняється також на окремих питаннях хронології і причин втрати Києвом значення політичного центру. Викладені в ній міркування є спробою осягнення історичної схеми української середньовічної держави та локалізації можливих шляхів концептуального опрацювання її в національній історіографії.

Зважаючи на обсяг рецензії, ми не маємо змоги приділити увагу іншим не менш важливим і актуальним доробкам, які вміщені в рецензованому збірнику. Сподіваємося, допитливий читач сам зможе знайти в ньому багато цікавого та корисного матеріалу. Взагалі ж збірник має різнобічний характер і є важливим надбанням історичної науки. Переконані, що він стане в пригоді науковцям, викладачам та студентам вищих навчальних закладів, усім, кого цікавить минуле і сьогодення.

С. О. КИРИЛЕНКО (Ніжин)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Ю. В. КОТЛЯР (Миколаїв)

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ, ПРАВА, ЕКОНОМІКИ, МОВОЗНАВСТВА, ФІЛОСОФІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА КУЛЬТУРИ”

26 травня 2001 р. у Миколаєві в Миколаївському навчально-науковому центрі Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова відбулася традиційна (в останню суботу травня) Третя Всеукраїнська наукова конференція “Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури”, присвячена 10-й річниці незалежності України. На конференцію прибули провідні науковці з Києва, Одеси, Харкова, Херсона, Севастополя, Миколаївської, Одеської та Полтавської областей. Активну участь у її проведенні взяли професорсько-викладацький склад і студенти вузів Миколаєва: Миколаївського навчально-наукового центру Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, Миколаївської філії Національного університету “Києво-Могилянська Академія”, Миколаївського державного педагогічного університету, Миколаївських аграрної академії, університету “Україна” та ін. Загалом з доповідями та повідомленнями виступило 150 чол. — викладачі, студенти, практики, з них — 11 професорів, 3 — академіки, 40 — доцентів, 22 — практики, 12 студентів, 8 — учнів шкіл, гімназій, ліцеїв.

Конференцію відкрив і вів завідувач кафедри українознавства МННЦ ОНУ, д-р іст. наук, проф., академік, лауреат премії ім. М. М. Аркаса, заслужений діяч науки і техніки України *В. П. Шкварець*. Зі вступним словом виступила і вітала її учасників голова оргкомітету конференції, директор МННЦ ОНУ *Л. І. Семко*.

На пленарному засіданні було заслухано 10 доповідей. Першим виступив канд. іст. наук *Ю. В. Котляр* з доповіддю “Ідея Української державності та її реалізація на Півдні України в 1919—1920 рр.”, присвяченою формуванням державного типу на Миколаївщині та короткій історії Української державності. Канд. іст. наук *А. І. Мисечко* висвітлив життя та діяльність Івана Липи, викладач кафедри всесвітньої історії МДПУ *В. А. Захарченко* виклала концепцію М. І. Костомарова про походження держави. Питанням головної церкви держави, проблемам української латиниці як засобу представлення державної мови були присвячені доповіді старших викладачів МННЦ ОНУ *І. М. Ради*, *Н. О. Черної*, *Є. Г. Євсюкової*. Проблеми змісту і тлумачення в літературі Української ідеї виклав у доповіді канд. іст. наук, доцент ОНУ ім. І. І. Мечникова *Ю. І. Сурай*, а питання розвитку демократії і дисципліни — канд. філософ. наук, доцент МННЦ ОНУ *О. Г. Бакалець*. Завершилося пленарне засідання ґрунтовною доповіддю д-ра іст. наук, проф. *В. П. Шкварця* про діяльність видатного вченого світу, першого українського Нобелівського лауреата Іллі Ілліча Мечникова, ім’я якого носить Одеський Національний університет.

Всі доповіді були згруповані в шість секцій, якими керували провідні фахівці, переважно професори, доценти центру, інших Миколаївських вузів.

Секція 1. “Світ до початку ХХ століття”.

Керівники: д-р іст. наук, професор МДПУ *Й. М. Шкляж*, канд. іст. наук, доц. МННЦ ОНУ ім. І. І. Мечникова *В. Я. Рагулін*. Ця секція розглядала проблеми всесвітньої історії, археології, питання краєзнавства та історії України до початку ХХ ст. З цікавими доповідями виступили канд. іст. наук, доц-ти *Ю. С. Гребенніков*, *В. Ф. Кондрашов*, *Л. В. Гойко*, *В. А. Самчук*.

Секція 2. “Історія України та її державність у ХХ столітті”.

Керівники: д-р іст. наук, проф. *В. П. Шкварець*, д-р іст. наук, проф. МФ НА УКМА *П. М. Тригуб*; канд. іст. наук, доц. МННЦ ОНУ ім. І. І. Мечникова *С. П. Міхеев*.

З ґрунтовною доповіддю, присвяченою викриттю комуністичного терору та репресій проти інтелігенції й працівників органів НКВС при тоталітарному режимі, виступив канд. іст. наук, доц. МННЦ ОНУ ім. І. І. Мечникова, декан історико-правового факультету МННЦ ОНУ *М. М. Шитюк*. Спроби політичних і економічних реформ в УРСР у другій половині 1950-х — на початку 1960-х рр. висвітлив канд. іст. наук, провідний спеціаліст відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України *О. Г. Бажан*. Проблема діяльності “Союзу крайніх терористів” на основі новітніх архівних матеріалів присвячено виступ канд. іст. наук *С. В. Сусорова*, а засобам масової інформації на етапі розвалу комуністичної системи — повідомлення канд. іст. наук *С. Костилюєвої*. В незвичному ракурсі було подано історію першого Українського військового журналу заслуженим працівником культури України *Т. І. Максим'юком*.

Секція 3. “Соціокультурна реальність, етнографія, релігія та особистості в історії України”.

Керівники: д-р іст. наук, проф., декан факультету політичних наук МФ НА УКМА *М. О. Багмет* та канд. іст. наук, доц. МДПУ *О. П. Хаєцький*.

Названа секція обговорювала проблеми культури в різних регіонах нашої держави. Велике зацікавлення викликали доповіді проф. Миколаївської філії Відкритого міжнародного Університету розвитку людини “Україна” *А. Г. Михайлика* про культурологічну підготовку студентів університету, канд. іст. наук *Т. С. Вінцовського* про політичну біографію В. Чеховського, ряд виступів адвоката *О. Панченка*, присвячених Р. Шухевичу та М. Лебедю, а також повідомлення про діяльність Одеського караїмського благодійного товариства і Російської Православної Церкви на Півдні України викладачів *Ю. І. Гузенка* та *О. П. Тригуба*. Заслужують на відзнаку повідомлення про формування духовної культури школярів на основі національних традицій українського народу, які підготував педагогічний колектив 1-ї української гімназії Миколаєва, на чолі з директором *С. В. Бережним*.

Секція 4. “Українознавство, мовознавство, освіта та виховання на терені незалежної України”.

Керівники: канд. іст. наук, доц. МННЦ ОНУ ім. І. І. Мечникова *Л. С. Спанатій*, завідувач кафедри іноземних мов *О. А. Добровольський*.

На цій секції було заслухано 35 доповідей, виступів і повідомлень, які охопили питання українізації, української та світової культури, української, англійської, німецької і латинської мов, а також проблеми виховання на-

ціональної гордості та духовних цінностей сучасної молоді. Слід відмітити доповіді канд. наук *П. І. Соболя, В. О. Михайлюка, О. Філатової, Ю. М. Орушаки*, проф. *Т. К. Пересунько*, доц. *А. М. Мирян*, а також виступи старших викладачів і викладачів *Г. П. Шкварець, П. М. Водяної, О. О. Віштакенко, Ю. В. Бжиської, Я. В. Стрельчук, В. В. Гуцаленко, І. Є. Шкарупи, Л. І. Сергієнко* та ін.

Секція 5. Політичні, психологічні, філософські, соціологічні та економіко-географічні аспекти розвитку України.

Керівники: *В. Я. Яблонко*, канд. психол. наук, проф. МННЦ ОНУ; *В. Ю. Боборикін*, канд. філософ. наук, доц. МННЦ ОНУ, завідувач кафедри соціально-політичних наук.

Тут були розглянуті проблеми громадянського суспільства, а роль у ньому жінок висвітлила канд. іст. наук, доц., завідувач кафедри історичних дисциплін МННЦ ОНУ *Н. В. Шевченко*. Основні напрями зовнішньої політики України на сучасному етапі висвітлив канд. іст. наук, проф. *І. І. Печериця*. Питання демократичного транзиту і вітчизняної конфліктологічної науки розглянули канд. наук *М. В. Шаповаленко* і *І. Д. Денисенко*.

Певне значення відіграли виступи д-ра філософ. наук, проф. *Ю. О. Бабінова*, викладачів *Т. В. Кириленко, Р. В. Костенко, В. В. Русскіна, О. М. Підгорної, О. О. Яцунської, В. В. Кулакова, К. Нетудихати, А. В. Міщенка*.

Секція 6. Розвиток правових відносин в Україні: історія і сучасність.

Керівники: *В. П. Паліюк* — канд. юрид. наук, заст. голови Миколаївського обласного суду; *С. Г. Ковальова* — старший викладач кафедри правових дисциплін МННЦ ОНУ.

Секція розглянула ряд важливих питань історико-правової тематики: дисциплінарна відповідальність суддів в Україні, сучасний стан розкриття злочинів, статті цивільного процесу та самозахист цивільних прав, козацьке самоврядування, правова доктрина кримськотатарського народу в Україні, які були представлені доповідями і повідомленнями викладачів та аспірантів *С. В. Подкопаєва, В. М. Стешенка, Х. С. Рибалки, Т. М. Кіян, П. І. Репешко, К. В. Фауль, О. О. Терлецької, О. І. Шаповалової, О. А. Брильова, Л. М. Москвича, Б. В. Бабіна, А. Н. Євтушенко*.

Особливо слід відмітити доповідь про формування оптимальної структури органів управління соціальним захистом населення, підготовлену д-ром іст. наук, проф. *М. О. Багметом*, канд. економ. наук *О. Ю. Шклярєвським* і *І. Д. Чиркіною*.

Активну участь у роботі конференції взяли студенти МННЦ ОНУ ім. І. І. Мечникова та переможці МАН. Заслужують на увагу доповіді *Ю. Рашковської* “Від перебудови до Української незалежності держави (1985—1991)”, *К. Черниченко* “Державно-правове життя Київської Русі”, *А. Зубицької* “Культурно-освітня діяльність гетьмана І. Мазепи”, *М. Рудика* “Історія селища Варварівка”, *К. Довгалюк* “Тилігуло-Березанський повстанський загін”, *А. Ліньова* “Колективізація та голод 1929—1933 років на території сучасної Миколаївщини”, *В. В. Войтко* “З історії села Данилівка Березанського району на Миколаївщині”, *Т. М. Редіце* “Найважливіші пам’ятки правової культури України”.

На заключному пленарному засіданні учасники конференції підбили підсумки роботи секцій, а також прийняли рекомендації. В них, зокрема, йшлося про необхідність комплексного і всебічного вивчення такого важливого питання в історії України, як її державність. Було визначено — як позитивне явище — публікацію двотомника матеріалів до відкриття конференції, який учасники і гості могли придбати під час реєстрації. Було висловлено сподівання, що і на наступний рік науковці матимуть змогу

зустрітися в стінах МННЦ ОНУ ім. І. І. Мечникова під час проведення наступної конференції.

Учасники конференції переглянули виставку наукової літератури, праць професорів і викладачів Миколаївського центру, які були надруковані до 10-ї річниці незалежності України, відвідали кафедри. Водночас ознайомилися з діяльністю створеного в центрі навчального краєзнавчо-етнографічного музею, де екскурсоводами були студенти — майбутні історики.

При цьому було відзначено ґрунтовну підготовку конференції оргкомітетом, на чолі з його головою — директором МННЦ ОНУ *Л. І. Семко*, а також працівників комп'ютерного та друкарського підрозділів. До початку конференції були видрукувані її програми, опубліковано по її матеріалах збірник наукових праць у 2-х томах, загальним обсягом майже 860 сторінок.

Л. М. ХОЙНАЦЬКА (Київ)

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА
КОНФЕРЕНЦІЯ “22 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ:
ВІД ПОРАЗОК ДО ПЕРЕМОГИ”,
ПРИСВЯЧЕНА 60-РІЧЧЮ ПОЧАТКУ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ**

19 червня 2001 р. відбулася Міжнародна наукова конференція “22 червня 1941 року: від поразок до Перемоги”, організована і проведена Інститутом історії України НАН України спільно з Київським інститутом туризму, економіки і права.

В її роботі взяли участь провідні вчені Російської Федерації, Білорусі, Польщі, Китаю, Канади, співробітники наукових установ та викладачі вищих навчальних закладів України.

З привітанням до учасників Міжнародної наукової конференції звернувся директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України *В. А. Смолій*. Вітальні слова до вчених виголосив також ректор Київського інституту туризму, економіки і права, проф. *В. К. Федорченко*. Вони відзначили, що за останній час деякі важливі положення історичної науки з питань Другої світової та Великої Вітчизняної воєн зазнали значних змін. Поряд з усуненням напластунів тоталітарного минулого робляться спроби ревізувати головне — піддати сумніву те, що Радянський Союз і його народи внесли вирішальний вклад у Перемогу над фашистською Німеччиною. Саме цю істину мають стверджувати і пропагувати ті, хто пам’ятає про колосальні втрати нашого народу в боротьбі проти фашистської навали, хто зберіг честь і совість — історики, науковці, викладачі, музичні працівники, письменники.

З ґрунтовною науковою доповіддю “Україна — центральний театр воєнних дій Великої Вітчизняної війни” виступив головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук, лауреат Державної премії України, заслужений діяч науки і техніки України, проф. *М. В. Коваль*. Доповідач наголосив, що від українського економічного, сировинного потенціалу, людських ресурсів залежала доля воюючих сторін. Саме це зумовило вкрай безкомпромісний, гранично запеклий ха-

рактер бойових дій на території республіки. Через те Україна неймовірно й потерпіла, розплачуючись і за гітлерівську агресію, і за згубні прорахунки сталінського керівництва. М. В. Коваль дав високу оцінку ратному і трудовому внеску українського народу в розгром третього рейху.

Питанням початку Другої світової війни та німецької агресії проти СРСР, передвоєнної зовнішньої політики Радянського Союзу, найновітніших дискусій з цих проблем у сучасній історіографії було присвячено доповіді зав. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, д-ра іст. наук *О. Є. Лисенка*, провідних наукових співробітників Інституту російської історії РАН, д-ра іст. наук *О. С. Сенявського* та д-ра іст. наук *О. В. Невежина*.

О. Є. Лисенко сконцентрував увагу присутніх на тому, що будь-яка війна, а особливо Друга світова, є надзвичайно складним, багатоплановим, суперечливим явищем. Гносеологічно виправданим є дослідження воєнної доби як цілісного процесу, так і окремих її складових: військових, політичних, дипломатичних, ідеологічних, соціально-економічних та морально-психологічних.

Про союзницькі відносини “СРСР — Захід” йшлося у виступі проректора з міжнародних зв'язків Київського інституту туризму, економіки і права, канд. іст. наук, доц. *В. В. Волинця*.

Цікавими, насиченими маловідомими фактами й ґрунтовними висновками були доповіді д-ра геогр. наук, проф. Інституту географії АН Китаю *Цзяна Лі* на тему “Вплив подій Великої Вітчизняної війни на Китай”, зав. кафедрою Мінського державного лінгвістичного університету, канд. іст. наук *С. Є. Новикова*, який висвітлив нові методологічні підходи у вітчизняній та зарубіжній історіографії про окупаційний режим у Білорусії, д-ра історії Ягеллонського університету (Польща) *Гжегоша Мазура* щодо діяльності польського антирадянського підпілля у Львові в 1939—1941 рр. та д-ра історії Інституту політичних студій Польської академії наук *Гжегоша Мотики* про актуальні проблеми історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Проблему поняття війни в суспільній свідомості народів Радянського Союзу до і після 22 червня 1941 р. порушила провідний науковий співробітник Інституту російської історії РАН, д-р іст. наук *О. С. Сенявська*. Справедливий, оборонний характер Великої Вітчизняної війни, характер фашистської агресії, націленої на уярмлення та винищення цілих народів обумовили особливу жорстокість опору, масову непохитність радянських людей, — зазначила вона. Суспільству та армії відносно швидко вдалося відійти від шоку “раптового” нападу і важких поразок початку війни. Люди самі рвалися в наступ, відчуваючи свою невіглану провину в тому, що допустили ворога на рідну землю. Витоки Перемоги було закладено з самого початку війни, коли ворогу не вдалося зламати моральний дух народу, який зумів вистояти в важкому випробуванні 1941 р.

Інтерес учасників конференції викликали доповіді проректора з наукової роботи Київського інституту туризму, економіки і права, д-ра філос. наук, проф., чл.-кор. НАН України *В. С. Пазенка* щодо проблеми героїчного в контексті досвіду Великої Вітчизняної війни і зав. науковим відділом цього ж інституту, д-ра філос. наук, проф. *Т. С. Пархоменко* про роль історичних осіб як знакових фігур у процесі етнонаціональної ідентифікації.

В. С. Пазенок підкреслив, що сьогоденню притаманний феномен дегероїзації історичних подій, інверсії добра і зла, що має негативний вплив на виховання підростаючого покоління. Саме тому проблема героїзму по-

требує ретельної проробки, до якої повинно бути залучено психологів, філософів, істориків.

Дискусію викликала доповідь д-ра іст. наук, проф. Квебецького університету (Канада) *Романа Сербина* на тему “22 червня 1941 р.: міфи та реальність”, в якій він стверджував, що термін Велика Вітчизняна війна ніколи не був вірним стосовно війни, яка випала на долю українського народу в 1941—1945 рр. В обміні думками з цього приводу взяли участь проф. *В. Г. Антоненко*, д-р іст. наук *О. Є. Лисенко*, канд. іст. наук, доц. *С. Є. Новиков*, д-р іст. наук *В. І. Кучер*, д-р іст. наук *О. С. Сенявський*. Вчені довели, що саме для українського, російського й інших народів війна проти “третього рейху” була насамперед тотальною війною за врятування від знищення як Вітчизни, так і самих цих народів. Останню точку зору висловив д-р філос. наук, проф., чл.-кор. НАН України *В. С. Пазенок*, який підкреслив, що деякі історики, намагаючись відійти від “міфів радянських часів”, непомітно для себе сприяють створенню “нових міфів” на потребу часу.

У доповідях, виголошених під час конференції, порушувалися різні аспекти історії України та її народу у період Другої світової та Великої Вітчизняної війн. Так, провідний науковий співробітник Інституту російської історії РАН, д-р іст. наук *О. Ю. Васильєва* розповіла про патріотичний рух православ'я на окупованій території України. Старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук *Н. М. Руденко* проаналізувала вплив бойової і пропагандистської діяльності радянських партизанів на боєздатність і моральний стан німецько-фашистських військ. Член Українського товариства охорони пам'яток історії і культури *Я. А. Бранько* та доц. Вінницького державного педагогічного університету, канд. іст. наук *І. В. Мазило* повідомили про історію будівництва й експлуатації об'єкта “Вервольф” під Вінницею у 1941—1944 рр. Участь німецьких підприємств у використанні ресурсів окупованої України, збитки народного господарства України та його машинобудівної галузі внаслідок війни та окупації стали об'єктами уваги старшого наукового співробітника, канд. іст. наук *М. Г. Дубик* та молодшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України *Л. М. Хойнацької*.

Проблему жертвовного внеску українського народу в Перемогу порушив проф. Київського інституту туризму, економіки і права, д-р іст. наук *І. Т. Муковський*. Він сконцентрував увагу присутніх на тому, що, за підрахунками Головної редколегії історико-меморіального серіалу “Книги Пам'яті України”, тільки безповоротні втрати народу України під час Великої Вітчизняної війни становили 11 млн 754 тис. 690 чол. З них військові втрати — 6 млн 034 тис. 768 чол. Це далеко не кінцева цифра. Сучасне українське суспільство лише тоді виконає повною мірою свій обов'язок перед визволителями Батьківщини, коли буде встановлено ім'я кожного полеглого воїна, кожної загиблої людини.

Нові оцінки містилися у виступах головного наукового співробітника Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, д-ра іст. наук, проф. *В. І. Кучера*, канд. іст. наук *А. В. Русака*, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України, кан. іст. наук *О. В. Буцько*, проф. Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, канд. іст. наук *А. Ф. Мінгазутдінова* щодо української емігрантської політичної опозиції в контексті підготовки Другої світової війни, союзників гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР, продовольчого забезпечення іноземних військовополонених у системі УПВІ, висвітлення причин трагедії початкового періоду Великої Вітчизняної війни в новітній українській історіографії.

З цікавою доповіддю “Шлях до війни” виступила старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кан. іст. наук *Л. В. Кондратенко*, яка привернула увагу присутніх до необхідності вивчення проблеми початку Другої світової війни у тісному взаємозв’язку з подіями Першої світової війни. Саме наслідки Першої світової війни рішуче вплинули на розташування політичних сил на міжнародній арені у міжвоєнний період, визначили ворогів і вимушених союзників у майбутній війні.

Під час конференції було повідомлено чимало нових фактів та цифрових даних, наукових положень, які, безперечно, сприятимуть дальшому розвитку цієї галузі історичної науки.

Учасники конференції підкреслили актуальність досліджень історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн, вказали на необхідність об’єктивного висвітлення багатьох її питань. Особливу увагу було приділено необхідності розширення курсу історії Другої світової війни в середніх і вищих учбових закладах України.

Готується видання матеріалів конференції.

Міжнародна наукова конференція “22 червня 1941 р.: від поразок до Перемоги” відбулася за фінансового сприяння президента фірми “Храм” — LTD, канд. іст. наук *А. В. Русака* і президента київського виробничого акціонерного товариства “Газпром”, заслуженого будівельника України *Ю. С. Сербіна*.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. Ю. ФРАНЧУК (Київ)

**ЗАСІДАННЯ КОМІСІЇ З ІСТОРІЇ СЛАВІСТИКИ
МІЖНАРОДНОГО КОМІТЕТУ СЛАВІСТІВ**

Засідання Комісії з історії славістики Міжнародного комітету славістів відбулося 28 серпня 1999 р., під час Четвертого Міжнародного конгресу українців у м. Одесі. Голоували *Джованна Броджі Беркоф* (Італія) та *Михайло Робінсон* (Росія). Крім обговорення ряду організаційних питань, його учасники заслухали і обговорили такі доповіді: *Д. Б. Беркоф* (Італія), голова Комісії з історії славістики, зробила доповідь про україністику на Міжнародних конгресах славістів. Вона привернула увагу до того факту, що на Першому конгресі (Прага, 1929) україністичні студії були представлені вченими, які працювали як у Радянській Україні, так і за її межами (Західна Україна, університети Польщі та Чехословаччини). У багатьох доповідях, представлених різними науковими школами, висвітлювалися проблеми єдності української культури.

На Другому Міжнародному конгресі славістів, що відбувся у Варшаві в 1934 р., 20 % усіх доповідей було присвячено Україні. Відсутність на цьому Конгресі українців Радянського Союзу лише сприяла поживленню інтересу до ідеологічних питань, поставлених у більшості доповідей. Різкий поділ радянської і західноєвропейської науки при обговоренні питань україністики був підсилений тенденціями до полоноцентризму та націоналізму, що панували на той час у Польщі. Лише на IV Міжнародному Конгресі славістів (Москва, 1958) україністика була представлена значною кількістю доповідей радянських учених. І хоч було тут немало нового й цікавого, переважали все ж таки декларативні заяви, далекі від справжньої науки.

Д. Б. Беркоф звернула увагу на те, що абсолютна більшість доповідей з питань україністики на всіх конгресах була зроблена українцями з різних регіонів України або поляками. На думку вченої, це вело до пониження наукової об'єктивності через неминучу ідеологізацію предмета дослідження. Вихід з цього становища вона бачить у тому, щоб до вивчення української культури ширше залучалися фахівці з неслов'янських країн. Саме вони можуть відкрити нові перспективи у її вивченні і, таким чином, допомогти глибше зрозуміти явища української лінгвістики, літератури, етнографії.

Як початок реалізації побажань Д. Б. Беркоф прозвучала доповідь В. Московича (Ізраїль) "Українознавство в Ізраїлі", в якій розглядалися основні напрями роботи створеної у 1992 р. асоціації українців цієї країни:

1) Сприяння розвитку україністики. Конгреси "Біблія та слов'янська культура" (Єрусалим, 1993), "Єрусалим у слов'янській культурі" (Єрусалим, 1996), в яких брала участь велика кількість науковців з України. 2) Підвищення статусу української мови як офіційної мови наукових конгресів та мови наукових публікацій. 3) Сприяння дослідницьким проектам. Наприклад, видано книгу Є. Вольфа "Паралельна історія єврейського та українського національних рухів", серію із 100 довідників — "Єврейські містечка України". 4) Сприяння введенню україністики в програми вузів Ізраїлю, наприклад, курсу з української культури в Єврейському університеті Єрусалима.

Доповідь М. А. Робінсона (Росія) "М. С. Грушевський і російські учені" відкрила аспект контактів слов'янських учених з представниками української науки і культури. М. С. Грушевський як визначний діяч академічної науки, наголосив доповідач, користувався заслуженим авторитетом не лише у національно зорієнтованих українських учених та громадських діячів, а й у власне російському академічному середовищі. З багатьма російськими ученими він довгий час листувався, наприклад, з О. О. Шахматовим*. Доповідач зазначив, що М. С. Грушевський критикував дослідження найвидатнішого авторитета у вивченні східнослов'янської давнини, однак це не перешкодило О. О. Шахматову якнайвище оцінити його "Історію України", а за фундаментальністю наукового апарату ставити її на рівні з "Историей Российской" М. М. Карамзіна. М. А. Робінсон розповів, що до революції М. С. Грушевський був обраний членом ряду російських історичних товариств і, в свою чергу, був ініціатором обрання найвидатніших російських учених у члени НТШ (О. М. Пипина) і УНТ (О. С. Лаппо-Данилевського, О. О. Шахматова). Дослідник наголосив, що російське наукове співтовариство бачило і цінувало в М. С. Грушевському насамперед ученого, ставлячись до його суспільної і політичної діяльності з розумінням або толерантно, за традицією академічної інтелігенції того часу. О. О. Шахматов у 1905 р. закликав усіх противників українського сепаратизму прагнути до того, "щоб Росія виявилася для М. С. Грушевського рідною матір'ю, а не мачухою". Багато пізніше, вже за радянської влади, відразу ж після повернення Грушевського з еміграції, не хто інший, як С. Ф. Платонов, висував українського вченого в члени-кореспонденти АН СРСР.

Гоніння на академічну науку, що почалися в кінці 20-х — на початку 30-х років, зблизили вчених. Так, Г. А. Ільїнський, який у кінці 20-х ро-

* Листування М.С. Грушевського і О.О. Шахматова нещодавно побачило світ. Див.: Український історичний журнал. — 1996. — № 5—6.

ків відмовився від запропонованого йому обрання в члени-кор. УАН через свій традиційний погляд на “єдність” руського народу, вважав М. С. Грушевського виразником інтересів науки, яка протистояла натискові влади і “марксистськи” зорієнтованих учених. Він, наприклад, був упевнений, що неучасть Грушевського і Покровського у виборах академіків у 1931 р. дозволила обрати академіком М. С. Державіна. Саме від М. С. Грушевського, що рятувався в Москві від “травлі, яка розпочалася в Києві”, московські вчені дізнавалися про подробиці розгону УАН. І можна припустити, що саме контакти Грушевського з вченими Москви і Ленінграда сприяли включенню його прізвища до ряду основних звинувачуваних у “справі славистів”, хоча власне до “діла” його так і не було притягнуто.

Поглядам Ватрослава Ягича на українську мову присвятила свою доповідь *В. Ю. Франчук* (Україна).

В обговоренні доповідей взяв участь член Комісії від України академік *Я. Д. Ісаєвич*.

В. С. ІДЗЬО (Москва)

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА
КОНФЕРЕНЦІЯ “ГАЛИЦЬКА МИТРОПОЛІЯ
В ІСТОРИЧНОМУ, КУЛЬТУРНОМУ
ТА ДУХОВНОМУ ЖИТТІ ЄВРОПИ”**

7-8 червня 2001 р. в конференц-залі Кафедрального Собору Святого Воскресіння (м. Івано-Франківськ) відбулась міжнародна конференція “Галицька митрополія в історичному, культурному та духовному житті Європи”. Вона була організована Українським державним університетом (УУМ) та Українським Історичним Клубом м. Москви (УІК) за участю наукового відділу Кафедрального Собору Святого Воскресіння (м. Івано-Франківськ) і сприянням Міжнародного Інституту освіти, культури та зв’язків з діаспорою (м. Львів).

У конференції взяли участь вчені Москви, Нижньокамська (Російська Федерація), Праги (Чеська Республіка), Івано-Франківська, Львова (Україна).

З вступною промовою до учасників конференції та гостей звернувся *Віктор Ідзьо* — ректор, професор УУМ, Голова УІК, Член Ради Об’єднання українців Росії, Почесний член Українського Товариства “Вербиченька” (Р. Татарстан), який привітав конференцію від Ради Об’єднання українців в Росії (ОУР). У своєму виступі він наголосив на необхідності з наукової точки зору вивчати процеси становлення та розвитку християнства на Прикарпатті. Власне ці процеси породили в подальшому українську релігійну організацію. Промовець зауважив, що Галицька Митрополія відіграла велике значення в історичному, культурному та духовному житті Європи. Подякував учасникам та гостям за активну співпрацю з УУМ та УІК м. Москви, які він очолює.

Від Клубу української інтелігенції ім. Богдана Лепкого конференцію привітала президент *Уляна Скальська*, яка наголосила, що проведення подібних конференцій допоможе витягнути майже з вікового небуття й

забуття імена світочів Української національної Церкви. Ця конференція, зазначила вона, — дуже важлива наукова акція, якщо їй вдасться хоч частково привідкрити чорну завісу безпам'ятства, це вже буде велике досягнення.

Конференцію привітала гостя з Москви, член УІК, працівник української бібліотеки в Москві *Надія Філіпова*, яка наголосила, що Рада УІК робить усе, щоб розвивати наукові і культурні стосунки з аналогічними організаціями в Україні. За таких обставин увесь склад УІК рік у рік робить усе, щоб ширилися зв'язки УІК з Україною та українською діаспорою. За ініціативою УІК того року відбулася конференція у Львові “Король Данило і Українська держава в XIII столітті”, і конференція в Івано-Франківську — “Галицька митрополія в історичному, культурному та духовному житті Європи” — теж проходить за ініціативою УІК. Клуб активно взяв участь у зустрічі папи Римського у Львові. Без сумніву, до організації таких міжнародних наукових форумів докладає багато зусиль голова УІК — ректор, професор УУМ В. Ідзьо. За його ініціативою 16—17 серпня в Москві УІК та УУМ провели конференцію “Українська діаспора в Росії”, яку було присвячено X річниці незалежності Української держави.

Привітав наукову конференцію “Галицька митрополія в історичному, культурному та духовному житті Європи” заступник начальника управління освіти і науки Івано-Франківської держадміністрації, Голова Івано-Франківського відділення Товариства “Просвіта” *Ігор Коваль*, який подякував Віктору Ідзьо за велику роботу, яку проводить очолюваний ним УУМ і УІК. Промовець наголосив, що давно стежить за науковою та громадською діяльністю УІК та УУМ і запрошує їх до співпраці, зичить конференції плідних напрацювань.

Від наукового відділу Івано-Франківської облдержадміністрації і водночас від викладацького складу Прикарпатського Університету конференцію привітав *Петро Арсенич*. — Він наголосив на необхідності вивчення питання “Галицька митрополія в історичному, культурному та духовному житті Європи” і побажав учасникам плідної праці.

Від видавництва “Галичина” Івано-Франківської облдержадміністрації конференцію привітав її директор *Роман Довган*, який наголосив, що очолюване ним видавництво і надалі буде сприяти у виданні наукових вісників УІК. Промовець зауважив, що видавництво “Галичина” вже видало том III і том V Наукового Вісника УІК і в подальшому буде сприяти його науковій діяльності, що відповідає Указу Президента України Л. Кучми “Про підтримку видань української діаспори до 2005 року”.

Від Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою (м. Львів) конференцію привітала начальник відділу освіти *Марія Галік*. Вона подякувала ініціаторам та організаторам проведення конференції, зокрема, ректорові, професорові Українського університету та голові Українського Історичного Клубу м. Москви Віктору Ідзьо, і зазначила: Знаменно, що конференція присвячена 2000-літтю Різдва Христового. Це великі події. Але були ще й люди, що також стали світочами і своєю діяльністю та послідовною і цілеспрямованою працею піднімали із занепаду нашу віру, культуру, нашу українську духовність, народну освіту. Саме їх діяльність послужила високому піднесенню національної самосвідомості й жертвності в обороні віри та права нації. Видатною сторінкою в історії УГКЦ була діяльність церкви в першій половині XX ст., коли піввіку Греко-Католицьку церкву в Україні очолював митрополит Андрей Шептицький, який у досить складних умовах допровадив галицьких українців до

рівня цивілізованих, державницьких європейських націй. 2001 рік — перший рік третього тисячоліття — церковна і світська влада у Львові назвали Роком митрополита Андрея Шептицького. І не лише тому, що 17 січня 2001 р. минуло століття від дня возведення його на престол Галицьких митрополитів, а й тому, що він був духовним вождем народу і великим покровителем української науки, шкільництва і мистецтва, захисником покривджених і знедолених...”

Від української діаспори в Республіці Татарстан конференцію привітала *Тетяна Артемьєва*, яка наголосила, що натхненник розбудови українського життя в Росії, почесний член нашого Товариства “Вербиченька” В. Ідзьо, з яким Товариство співпрацює з 1995 р., є ініціатором багатьох українських наукових та культурних форумів у Росії. Українська діаспора Татарстана підтримує, й щогорічні наукові форуми, які проводить УУМ і УІК. Від імені української громадськості в Республіці Татарстан Т. Артемьєва побажала конференції “Галицька митрополія в історичному, культурному та духовному житті Європи” плідної праці.

Від Спілки українських жінок Праги конференцію привітала *Марія Прокоп'юк*, яка розповіла, що в Празі активно функціонує українська інтелектуальна еліта, яка продовжує роботу попередніх українських поколінь. Вся діяльність української громадськості в Празі зводиться до задоволення національних та культурних потреб української діаспори. Велику роль у цьому процесі відіграють українські жінки, зокрема професор Празького університету Т. Бернарджова, яка передала УІК та УУМ свої наукові праці та привітання конференції. М. Прокоп'юк наголосила, що українське жіноцтво в Празі веде інтелектуальну роботу по з'єднанню зусиль Європейського Конгресу українців до співпраці, а також зазначила, що інтелектуальна робота УІК та УУМ в Європі стає помітною, привертає увагу українців Праги, і передала вітання організатору, голові УІК В. Ідзьо від голови Української ініціативи в Чеській Республіці Лідії Райчинець та визначного дослідника української історії в Празі Тетяни Берднаржової.

До учасників звернувся завідувач археологічним відділом УІК *Вадим Артюх*, який передав вітання від учителя сьогоднішнього голови УІК, ректора УУМ — Л. Мацкевого і від очолюваного ним відділу Інституту українознавства НАНУ. Промовець наголосив, що археологічний відділ і надалі буде вивчати процеси, пов'язані із становленням та розвитком Галицької Митрополії.

Від Собору Святого Воскресіння конференцію привітав науковий співробітник *Роман Івасів*, випускник історичного факультету Прикарпатського університету, який наголосив, що УУМ і УІК правильно зробили, зайнявшись з'ясуванням питання “Галицька Митрополія в історичному, культурному та духовному житті Європи”. У майбутньому цю наукову роботу слід продовжувати. Собор Святого Воскресіння буде надавати цьому всесторонню допомогу.

Від Прикарпатського університету конференцію “Галицька митрополія в історичному, культурному та духовному житті Європи” привітав визначний науковець цієї проблеми *Богдан Кіндратюк*, який наголосив, що голова УІК, ректор УУМ робить велику роботу, організовуючи такі прекрасні конференції. Конференція “Галицька митрополія в історичному, культурному та духовному житті Європи” збирала провідних науковців цієї проблеми.

Від Української асоціації письменників Львівщини на конференції виступила член Правління *Ольга Вихонець*, яка схвалила проведення тако-

го важливого заходу і зазначила, що Українська асоціація письменників, членом правління якого вона є, бере і далі братиме участь у конференціях, організованих УУМ і УІК.

На адресу конференції прийшли привітання: від голови ОУР *Олександра Руденка-Десняка*, від голови Асоціації українців Уралу *Стефана Паняка*, від директора Інституту українознавства Міністерства науки і освіти *П. Кононенка*, від української діаспори в Америці, представника УІК в США *Богдана Чопика*, від представника УІК в Канаді *Василя Буртняка*, від голови Української ініціативи в Чеській Республіці *Лідії Райчинець*, від кафедри історії України Прикарпатського університету і, зокрема, від вчителя академіка *Володимира Грабовецького*, від кафедри Українознавства Івано-Франківської Медичної Академії і, зокрема, від академіка *Володимира Качкана*, від викладацького складу і віце-ректора Івано-Франківської Теологічної Академії *Олега Каськіва*.

На конференції було заслухано 12 доповідей:

1. В. Артюх. Перехід від язичництва до християнства на території Прикарпаття і Подністров'я.

2. В. Ідзьо. Зародження, становлення та кристалізація християнства на території України на прикладі регіонів Українського Подністров'я та Прикарпаття.

3. П. Арсенич. Маловідомі сторінки історії Станіславської Греко-Католицької церкви.

4. П. Дрогомерецький. Іван Вагилевич між вірою і наукою.

5. У. Скальська. Сильвестр Лепкий — світоч української Церкви.

6. Р. Івасів. Щодо питання відносин Апостольського Риму з Києво-Галицькою Митрополією за часів Київського християнства: геополітичний ракурс.

7. П. Арсенич. Львівський Собор мовою архівних документів.

8. Б. Кіндратюк. Християнство та музична культура Галицько-Волинської держави.

9. Я. Коземчук. Священики Галицької Митрополії на теренах України.

10. М. Олійник. Діяльність патріарха і кардинала Й. Сліпого за відновлення статуту УГКЦ у Вселенській церкві.

11. А. Бень-Дронюк. Ливарне мистецтво і дзвони Галицької Митрополії.

12. В. Ідзьо. Взаємовідносини Української держави і Римської Церкви в час становлення Галицької Митрополії.

Конференція вирішила:

1. Провести наступну конференцію в червні 2002 року.

2. Просити Івано-Франківську облдержадміністрацію профінансувати видрук матеріалів конференції "Галицька митрополія в історичному, культурному та духовному житті Європи".

3. Розширити тематику і коло учасників майбутньої конференції.

Н. В. КРИВЕЦЬ (Київ)

ПРЕЗЕНТАЦІЯ КНИГИ “ІТАЛІЙЦІ В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ”

16-25 травня 2001 р. у Києві при сприянні Міністерства закордонних справ Італії, Міністерства культури і мистецтв України, Київської міської державної адміністрації, інших установ Італії й України пройшли Дні італійської культури, один з яких — 22 травня — було проведено в Інституті історії України НАН України. Тут відбулася презентація книги головного наукового співробітника інституту, д-ра історичних наук *М. М. Варварцева* “Італійці в культурному просторі України” (К., 2000). У засіданні, присвяченому цій події, взяли участь представники наукової громадськості столиці, а також Посол Італійської Республіки п. *Іоланда Брунетті-Гетц*, директор Італійського культурного центру в Києві, аташе з питань культури Посольства проф. *Нікола Франко Баллоні*. У залі була влаштована виставка публікацій, здійснених за результатами інститутських українсько-італійських студій.

Вступним словом презентацію відкрив директор Інституту історії України НАН України академік *В. А. Смолій*, який охарактеризував фундаментальні здобутки нової праці *М. М. Варварцева*, її місце в контексті італійсько-українського співробітництва. Автор монографії ознайомив присутніх з архівними пошуками і знахідками, які становлять основу його праці, поділився думками про шляхи вивчення багатогранних взаємин між Україною та Італією.

У своєму виступі Посол Італії п. *І. Брунетті-Гетц* привітала українських учених з нагоди Днів італійської культури і презентації книги. Відзначивши традиційну увагу й інтерес в Україні до культури та історії Італії, вона подякувала *М. М. Варварцеву* за його науковий вклад у взаємопізнання і співробітництво народів обох країн. В обговоренні представленого видання виступили зав. відділом пам’яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, член-кор. НАН України *В. І. Наулко*, зав. відділом спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук *М. Ф. Дмитрієнко*, директор Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України НАНУ, д-р іст. наук *В. С. Чишко*, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, член-кор. НАН України *П. С. Сохань*, директор Інституту східноєвропейських досліджень НАН України іноземний член НАН України проф. *Я. Пеленський*. Учасники презентації наголошували на актуальності подальшого розгортання студій історії й сьогодення українсько-італійських відносин.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

О. С. ЖЕРНОКЛЕСВ (Івано-Франківськ)

**80-річчя ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА О. Ю. КАРПЕНКА**

15 квітня цього року відзначив свій 80-річний ювілей відомий вчений-історик, педагог і громадський діяч, доктор історичних наук, професор Олександр Юхимович Карпенко.

Олександр Юхимович народився у 1921 р. в с. Слобода на Чернігівщині у селянській родині. Разом із сім'єю ще у ранньому дитинстві пережив два страхотливі голоди — 1921—1923 та 1932—1933 рр., потім — насильницьку колективізацію. Зразу прилучився до нелегкої сільської праці, та, попри це, відмінно навчався у школі. У 1938 р. вступив до Чернігівського учительського інституту на історичний факультет, а вже у жовтні 1940 р. молодого вчителя проводжали до лав радянської армії. Війну зустрів на західному кордоні у перші ж години 22 червня 1941 р. З боями пройшов через усю Україну, брав участь в обороні міст Києва та Харкова, а в 1942 р. — у знаменитій Сталінградській битві, де був тяжко поранений, обморозив ноги. Війну завершив у 1945 р. командиром батареї, 1946 р. був демобілізований.

Одразу ж вступив до Київського педінституту, який закінчив у серпні 1946 р. та був зарахований слухачем факультету міжнародних відносин при Республіканській партшколі. Перед молодим офіцером-фронтовиком відкрилася перспектива дипломатичної кар'єри, однак, враховуючи складні реалії сталінської дипломатії та відчуваючи потяг до наукової роботи, він відмовляється від дипломатичної служби і їде працювати до Львова, де протягом 1949—1952 рр. обіймає посаду заввідділом Наукової бібліотеки АН УРСР.

Саме у Львові він сформувався як вчений-історик, пройшов найважливіші сходинки наукового зростання. У 1953 р. ним захищена кандидатська дисертація і на її основі опублікована монографія “Селянські повстання в Польщі 1932—1933 рр.” У 1952—1953 рр. О. Ю. Карпенко — вчений секретар Інституту суспільних наук АН УРСР, очолюваного тоді видатним українським істориком Іваном Крип'якевичем. У 1953—1960 рр. — старший науковий співробітник цього інституту, у 1960—1970 рр. — доцент історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. У 1964 р. він опублікував монографію “Імперіалістична інтервенція на Україні 1918—1920 рр.”, а 1966 р. захистив докторську дисертацію на цю ж тему.

Та практично з самого початку наукової діяльності найбільше Олександра Юхимовича приваблювала проблематика, пов'язана з суспільно-політичним і національно-визвольним рухом на західноукраїнських землях періоду Української революції 1917—1920 рр. і, зокрема, історія виникнення Західноукраїнської Народної Республіки. Його праця над темою була новаторською, із залученням великого масиву нових архівних джерел, а також іноземних опублікованих документів. Однак перші ж спроби об'єктивного трактування виникнення ЗУНР як результату національно-демократичної революції, що мала народний характер, здійснені у статтях і виступах на наукових конференціях, викликали шквал критики на адресу О. Ю. Карпенка з боку радянських ортодоксів від науки та звинувачення його у методологічних та ідеологічних помилках, ідеалізації ролі української “контрреволюційної” буржуазії та в “українському буржуазному націоналізмі”. Його наукові концепції були оголошені “шкідливими”. Через це О. Ю. Карпенка звільнили спочатку з Інституту суспільних наук, а згодом — і з Львівського університету. З кінця 1970 р. він спробував продовжити активну наукову діяльність на посаді старшого наукового співробітника Львівського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. Але, оскільки цькування вченого з боку місцевих партійних органів не припинялося, з 1 вересня 1977 р. він перейшов на роботу до Івано-Франківського державного педінституту (нині Прикарпатський університет ім. В. Стефаника).

У 1980 р. доктору історичних наук О. Ю. Карпенкові було присвоєне звання професора, у 1986 р. він очолив кафедру історії СРСР та УРСР. Розпочався новий етап його надзвичайно плідної наукової та педагогічної діяльності.

У 1993 р. професор О. Ю. Карпенко став головним ініціатором і організатором Міжнародної наукової конференції, присвяченої 75-річчю ЗУНР, яка відбулась у Івано-Франківську. За рішенням конференції в грудні 1994 р. було створено Відділ регіональних проблем Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Прикарпатського університету, який зосередив свою увагу на вивченні етнополітичних процесів у західноукраїнському регіоні. З моменту утворення цей Відділ очолює професор О. Ю. Карпенко.

Складна й терниста життєва доля, критика й переслідування не завадили професору О. Ю. Карпенкові зробити вагомий внесок у вітчизняну історичну науку — внесок, яким зміг би похвалитися, мабуть, далеко не кожен із вчених, що працювали у значно сприятливіших умовах. За півстоліття своєї наукової діяльності він здійснив величезну археографічну роботу, опублікував півтори сотні ґрунтовних наукових праць, у тому числі цілу низку монографій, збірників документів і матеріалів, статей.

Ця робота триває й сьогодні. Співробітниками Відділу регіональних проблем під керівництвом О. Ю. Карпенка підготовлено до друку колективну монографію “ЗУНР: Історія (1918—1923)” та унікальний 5-томний збірник документів і матеріалів з історії ЗУНР із залученням документів з архівів Рима, Мюнхена, Бонна та ін., віднайдених і опрацьованих О. Ю. Карпенком разом з К. П. Мицан, В. С. Великочим та ін. Перший том цього збірника нещодавно побачив світ (Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923: Документи і матеріали: У 5 т. — Т. 1. Листопадава 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР. — Івано-Франківськ, 2001. — 38 др. арк.)

Олександр Юхимович виховав десятки спеціалістів, науковців, які плідно працюють у багатьох навчальних закладах і наукових установах України. Під його наставництвом і тепер роблять перші кроки у науці близько десятка аспірантів і пошукачів.

26 квітня 2001 р. у Прикарпатському університеті ім. В. Стефаника відбулось урочисте засідання вченої ради з нагоди 80-літнього ювілею професора О. Ю. Карпенка. Олександра Юхимовича щирою вітало ректор університету академік В. І. Кононенко, декан історичного факультету, професор М. В. Кугутяк, доктори історичних наук Ю. Ю. Сливка, С. А. Макарчук, К. К. Кондратюк та інші відомі вчені з вищих навчальних закладів і наукових установ Києва, Львова тощо, колеги-науковці й викладачі університету, його учні та студенти. Колектив історичного факультету підготував і видав до ювілею збірник наукових праць на пошану професора О. Ю. Карпенка. У збірнику вміщено статті близько 70 авторів.

У свої вісімдесят Олександр Юхимович переповнений творчими планами і мріями про нові наукові звершення. Тож здоров'я Вам, довгих літ і нових успіхів, вельмишановний Олександр Юхимовичу!

БРАЙЧЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО ЮЛІАНОВИЧ

23 жовтня 2001 р. на 78-му році пішов з життя відомий український вчений — історик та археолог, доктор історичних наук, професор Михайло Юліанович Брайчевський. Один із провідних фахівців в галузі історії та археології, він опублікував з цієї тематики понад 500 наукових праць, у тому числі 15 монографічних досліджень.

Протягом кількох десятиліть ХХ ст. його ім'я було символом опору бюрократичній системі радянської держави у її ставленні до історичної науки. Вченого боялись і ляляли, забороняли навіть посилення на авторські наукові праці. Ця скромна і душевна людина переносила всі поневіряння з високо піднятою головою, чим ще більше розлючувала ідеологічних ворогів. А Михайло Брайчевський ніколи не звертав, хоча б зовнішньо, на це уваги і в людях хотів бачити лише найкраще.

Народився Михайло Юліанович у Києві. Після закінчення середньої школи він у 1944 р. вступає до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, історичний факультет якого закінчив з відзнакою у 1948 р., одержавши спеціальність історика. З 1946 р. (навчаючись в університеті) почав працювати в Інституті археології Академії наук України.

Ще в університеті під впливом своїх перших учителів і наставників І. А. Радзіковського та Л. М. Славіна Михайло Юліанович захопився вивченням стародавньої історії та археології. Був одним з фундаторів Студентського наукового товариства, яке очолював протягом 1945—1946 рр. З 1945 р. брав активну участь у польових археологічних дослідженнях.

Завдяки неординарності мислення, новаторському підходу до вирішення різноманітних проблем, надзвичайно широкій ерудиції і вмінню синтезувати дані археологічних, писемних і лінгвістичних джерел, він за короткий час став одним з провідних фахівців-славістів.

1955 р. М. Ю. Брайчевський успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук на тему “Римська монета на території України”, яку опублікував в 1959 р. Водночас друкує цілу низку наукових статей та пише важливі розділи до колективних монографічних досліджень — “Нариси стародавньої історії Української РСР” (1957), “Історія Києва”, т. 1 (1959).

1960 р. М. Ю. Брайчевський починає працювати в Інституті історії АН України на посаді старшого наукового співробітника. Його наукова діяльність тут виявилася надзвичайно інтенсивною і плідною. З-під пера вченого виходять десятки наукових праць, кожна з яких стає помітною віхою в історичній науці. В них автор послідовно відстоює концепцію автохтонності носіїв ранньослов'янських культур на території України, їх роль у становленні Києворуської держави. Найяскравіше ці погляди висловлені у фундаментальних дослідженнях “Коли і як виник Київ” (1963), “Біля джерел слов'янської державності” (1964), “Походження Русі” (1988) та в розділах колективних праць — “Історія українського мистецтва”, т. 1 (1966), “Історія Української РСР”, т. 1 (1967), “Історія селянства Української РСР”, т. 1 (1967). Крім інтенсивної наукової діяльності, Михайло Юліанович бере активну участь у громадському житті України. Палкий захисник збереження для нащадків культурно-історичного надбання українського народу, він був одним з ініціаторів створення у 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Відтоді активно працює в цьому Товаристві та республіканському товаристві “Знання”.

Виступи Михайла Юліановича у пресі були гострими, громадянська позиція принциповою. У його праці “Приєднання чи возз’єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції”, написаній 1966 р. для “Українського історичного журналу”, було поставлено ряд принципових питань у світлі взаємин України і Росії. Спершу ця праця поширювалася тільки у самвидаві, а друком вийшла лише в 1972 р. в Канаді і з того часу стала широко відомою у світі. У блискуче написаному нарисі показано тенденційність радянської концепції, яка заперечувала самостійність історичного розвитку українського народу. Праця була заборонена і стала приводом для репресій щодо автора, якого 1968 р. було звільнено з роботи, нібито у зв’язку з непереобранням на посаду. Упродовж двох років Михайло Юліанович залишався безробітним. І тільки у 1970 р. після створення Київської постійно діючої археологічної експедиції він був зарахований до її складу. Та в 1972 р. у зв’язку з новими жорсткими репресіями проти діячів науки та культури М. Ю. Брайчевський опинився знову без роботи. Замовчуваний, але безкомпромісний і чесний, він не зрадив своїм переконанням. Багато писав (як кажуть, “до шухляди”). І тільки наприкінці 1978 р. після великих труднощів йому вдалося поновитися на роботі в Інституті археології.

З цього часу знов починається напружена праця. У 1988 р. він надрукував ґрунтовне дослідження “Утвердження християнства на Русі”, яка мала широкий резонанс серед читацького загалу і здобула міжнародне визнання серед провідних учених світу. У 1989 р. Михайло Юліанович захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук на тему “Східні слов’яни в I тис. н. е.”. Вона стала синтезом його багаторічних наукових пошуків на терені дослідження та інтерпретації ранньослов’янських культур I тис. н. е., ролі їх носіїв у формуванні і утвердженні Києворуської держави.

Активна праця над першоджерелами з історії України дала можливість вченому підготувати і видрукувати “Історію міста Києва” Максима Берлінського (1991), а також ряд інших книг та статей з проблемних питань Русі-України. Так 1993 р. побачив світ “Конспект історії України”, що є викладом системи поглядів вченого на історію України, де вироблена наскрізна концепція, яка охоплює весь історичний шлях України, а в 1995 р. видруковано курс лекцій “Вступ до історичної науки”, прочитаних в університеті “Кієво-Могилянська академія”.

М. Ю. Брайчевський — визнаний майстер і науково-популярного жанру. Маються на увазі його широко відомі книги “Скарби знайдені і не знайдені” (1992), “Походження слов’янської писемності” (1998), “Літопис Аскольда” (2001) та численні статті в періодичній пресі, де просто і цікаво розповідається про найскладніші речі.

За книгу “Утвердження християнства на Русі” М. Ю. Брайчевський у 1993 р. був удостоєний престижної міжнародної премії фундації Антоновичів (США). Наукову діяльність вченого у 1997 р. було відзначено також премією ім. М. С. Грушевського Національної Академії наук України. Михайло Юліанович удостоєний звання “Заслуженого діяча науки України”. Був обраний професором університету “Кієво-Могилянська академія”. Він — дійсний член Вільної української академії (США) та НТШ (Львів), член Українського історичного товариства (США), редколегії часописів “Український історик” (США), “Розбудова держави”, “Ант”.

Перебуваючи на пенсії (з 1998 р.), М. Ю. Брайчевський активно продовжував свою наукову діяльність, досліджував пам’ятки історії та культури, археології, історіографії, філософії, образотворчого мистецтва, архітектури, літературознавства, власне того, чим займався усе життя. А ще Ми-

хайло Юліанович — талановитий поет, прозаїк, художник. Його сонети, притчі, поеми (і серед них історична — “Григорій Сковорода”) були опубліковані у періодичній пресі, прихильно зустрінуті широким читачем. Ним же була створена ціла галерея портретів діячів Русі-України, опублікованих 1999 р. в книзі “Історичні портрети”. Вчений працював над підготовкою до друку написаних ще в часи безробіття книг (а їх чимало), писав нові фундаментальні праці з історії незалежної України.

1999 р. був видрукований збірник “Вибраних творів” Михайла Юліановича, куди увійшли монографічні дослідження (“Коли і як виник Київ”, “Походження Русі”, “Анти”) і ряд статей історико-археологічного й публіцистичного характеру (в тому числі — відома стаття “Приєднання чи возз’єднання?”), що стали класичними в українській історичній науці.

Світла пам’ять про Михайла Юліановича Брайчевського — ученого із світовим ім’ям, добру, чуйну й високоінтелігентну людину назавжди залишиться в серцях його колег, друзів та учнів.